

2015 ж. сәуір, №2 (38)
Журнал 2005 ж. қантардан бастап шығады
Жылына төрт рет шығады

Құрылтайшы: Қостанай мемлекеттік педагогикалық институт

Бас редактор: Қ.М. Баймырзаев,
география ғылымдарының докторы, профессор

Бас редактордың орынбасары: Е.А. Әбіл,
тарих ғылымдарының докторы, профессор

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Бережнова Е.В., педагогика ғылымдарының докторы, ММХҚИ, Ресей
Амирова Б.А., психология ғылымдарының докторы, Е.А. Букетов атын. ҚарМУ, Қазақстан
Елагина В.С., педагогика ғылымдарының докторы, профессор, ЧелМПУ, Ресей
Рудик Г.А., педагогика ғылымдарының докторы, профессор, PhD д-ы, «Шекарасыз заманауи білім беру» орталығының директоры, Монреаль қ., Канада
Катцнер Т., Батыс Вирджиния Университетінің профессоры, PhD докторы, АҚШ
Кайе Ж., философия ғылымдарының докторы, Виа Домисия Университетінің профессоры, Перпиньян қ., Франция
А. Күзембайұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚМПИ
Брагина Т.М., биология ғылымдарының докторы, профессор, ҚМПИ
Важев В.В., химия ғылымдарының докторы, профессор, ҚМПИ
Қуанышбаев С.Б., география ғылымдарының докторы, АМПИ
Сивохин И.П., педагогика ғылымдарының докторы, ҚМПИ
Ахметов Т.А., педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, ҚМПИ
Төлеген М.Ә., (PhD) философия докторы, заң ғылымдарының кандидаты, доцент, ҚМПИ

Нөмірдің жауапты редакторы:

Б.Ш. Баймұхамбетова, (PhD) философия докторы

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Федоров А.И., педагогика ғылымдарының кандидаты
Орал мемлекеттік дене шынықтыру университеті, Ресей
Утегенова Б.М., педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, ҚМПИ
Кудрицкая М.И., педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚМПИ
Смаглий Т.И., педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚМПИ
Қонысбаева Д.Т., биология ғылымдарының кандидаты, доценті, ҚМПИ
Брагин Е.А., биология ғылымдарының кандидаты, ҚМПИ
Демисенов Б.Н., физика-математика ғылымдарының кандидаты, ҚМПИ
Наурызбаева Э.К., тарих ғылымдарының кандидаты, ҚМПИ
Әлібек Т.К., тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, ҚМПИ
Огиенко Н.А., педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚМПИ
Есіркепова К.К., филология ғылымдарының кандидаты, доцент, ҚМПИ

Тіркеу туралы куәлік №8786-Ж
Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігімен
19.11.2007 берілген.
Жазылу бойынша индексі 74081

Редакцияның мекен-жайы:
110000, Қостанай қ., Таран к., 118
(редакциялық-баспа бөлімі)
Тел. (7142) 53-34-71

№2 (38), апрель 2015 г.
Издается с января 2005 года
Выходит 4 раза в год

Учредитель: *Костанайский государственный педагогический институт*

Главный редактор: *К.М. Баймырзаев*,
доктор географических наук, профессор

Заместитель главного редактора: *Е.А. Абиль*,
доктор исторических наук, профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Бережнова Е.В., доктор педагогических наук, МГИМО, Россия
Амирова Б.А., доктор психологических наук, КарГУ им. Е.А. Букетова, Казахстан
Елагина В.С., доктор педагогических наук, профессор, ЧелГПУ, Россия
Рудик Г.А., доктор педагогических наук, профессор, д-р PhD, директор Центра Современной педагогики «Обучение без границ», г. Монреаль, Канада
Катицер Т., доктор PhD, профессор Университета Западной Вирджинии, США
Кайе Ж., доктор философских наук, профессор, Университет Виа Домисия, г. Перпиньян, Франция
А. Кузембайулы, доктор исторических наук, профессор, КГПИ
Брагина Т.М., доктор биологических наук, профессор, КГПИ
Важев В.В., доктор химических наук, профессор, КГПИ
Куанышбаев С.Б., доктор географических наук, АГПИ
Сивохин И.П., доктор педагогических наук, КГПИ
Ахметов Т.А., кандидат педагогических наук, доцент, КГПИ
Төлеген М.Ә., доктор философии (PhD), кандидат юридических наук, доцент, КГПИ

Ответственный редактор номера:
Б.Ш. Баймухамбетова, доктор философии (PhD)

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Федоров А.И., кандидат педагогических наук, Урал. ГУ физической культуры, Россия
Утегенова Б.М., кандидат педагогических наук, доцент, КГПИ
Кудрицкая М.И., кандидат педагогических наук, КГПИ
Смаглий Т.И., кандидат педагогических наук, КГПИ
Коньсбаева Д.Т., кандидат биологических наук, доцент, КГПИ
Брагин Е.А., кандидат биологических наук, КГПИ
Демисенов Б.Н., кандидат физико-математических наук, КГПИ
Наурызбаева Э.К., кандидат исторических наук, КГПИ
Алибек Т.К., кандидат исторических наук, доцент, КГПИ
Огиенко Н.А., кандидат педагогических наук, КГПИ
Есиркепова К.К., кандидат филологических наук, доцент, КГПИ

Свидетельство о регистрации № 8786-Ж
выдано Министерством культуры и информации Республики Казахстан
19 ноября 2007 года.
Подписной индекс 74081

Адрес редакции:
110000, г. Костанай, ул.Тарана, 118
(редакционно-издательский отдел)
Тел. (7142) 53-34-71

УДК 32:316.37

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК САЯСАТ

Амантаева А.Б.

*ф.э.к., Тарих және өнер факультеті,
аға оқытушысы, ҚМПИ*

Рахат Н. Қ

*Психология және педагогика
факультеті
3 курс студенті, ҚМПИ*

Аннотация

"Gender" сөзі ағылшын тілінен аударғанда жыныс (еркек, әйел) дегенді білдіреді. Ген – тұқым, генетика – тұқымның өнуі мен ағзаның өзгерісін зерттейтін ғылым.

Гендер дегеніміз – ерлер мен әйелдердің мінез-құлқын, сондай-ақ, олардың арасындағы әлеуметтік өзара қарым-қатынасты айқындайтын, олардың әлеуметтік және мәдени нормалары мен рөлдерінің жиынтығы.

Аннотация

Гендер (англ. gender) – социальный пол, определяющий поведение человека в обществе и то, как это поведение воспринимается. В общественных науках «гендер» имеет более узкое значение, обозначая «социальный пол», идентичности и сферы деятельности мужчин и женщин, зависящие не от биологических половых различий, а от социальной организации общества. В гендерных исследованиях основное место занимает проблема социального неравенства мужчин и женщин.

Abstract

Gender – the social floor defining behavior of the person in society and how this behavior is perceived. In social sciences "gender" has narrower value, designating "a social floor", identity and a field of activity of men and women, depending not on biological sexual distinctions, and on the social organization of society. In gender researches the main place is taken by a problem of a social inequality of men and women.

Түйінді сөздер: гендер, гендерлік саясат, билік, құқықтық мемлекет, стратификация, стратегия.

Ключевые слова: гендер, гендерная политика, власть, правовое государство, стратификация, стратегия

Key words: gender, gender politics, power, rule of law, stratification, strategy

1. Кіріспе

Әйел адамзаты жер шары халқының жартысын құрайды. Олардың түйінді мәселелері зор әлеуметтік маңыздылыққа ие.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік жылдарында ерлер мен әйелдер құқықтары мен бостандықтарын қорғау саласында біршама дамуға ие болды. Қазақстан Республикасы Президенті ерлер мен әйелдер арасында теңдік мәселесіне зор көңіл бөліп, әділ нақты гендерлік саясат жүргізудің бастамшысы болып табылады. Қазіргі уақытта бүкіл жер шары бойынша тарихи қалыптасқан ер азаматтарының әйел азаматтарынан үстем болуы өзгерістерге ұшырап отыр. Өнеркәсіптік дамыған және әлеуметтік бағытталған мемлекеттерде құқықтары мен мүмкіндіктері сұрақтарында әйел азаматтары біршама теңдікке жетті. Әйел адамның күнделікті өмірдегі амандығы бүкіл қоғамға зор жағымды әсер етіп, адамзаттың

дамуының көрсеткіші болып табылады. Бірнеше ғасырлар бойы адамзаттың санасында қалыптасқан азаматтық қоғамдағы әйел адамзатының екінші дәрежедегі рөлі мәселенің түйіні болып табылады. Өкінішке орай, бұл мәселе бойынша біршама даму орын алып отырса да біздің қоғамда ер азаматы мен әйел азаматы арасында теңсіздік сақталып отыр. Қазақ халқы қыз баланы әрқашан әлпештеп өсірген. Төріне отырғызып, төбесіне көтерген. Анаға, әйелге ерекше құрмет көрсеткен. Өкінішке қарай, қазір осынау жақсы салт-дәстүрімізден тамырымызды үзіп, ажырап бара жатырмыз. Әлбетте, біз демократиялық жолмен жүреміз. Бірақ қазіргі мынау жаһандану заманында біз ұлттық түбірімізден ажырап қалмау жағын да ойластыруымыз қажет, -деп ойлаймын.

"Gender" сөзі ағылшын тілінен аударғанда жыныс (еркек,әйел) дегенді білдіреді. Ген - тұқым, генетика – тұқымның өнуі мен ағзаның өзгерісін зерттейтін ғылым. Ал гендерлік дегеніміз заңды табиғи оң үрдісті қалай болғанда да өзінің көздеген саясатына жығатын кесерлі ұйым. Ерлер мен әйелдердің мінез-құлқын, сондай-ақ, олардың арасындағы әлеуметтік өзара қарым-қатынасты айқындайтын, олардың әлеуметтік және мәдени нормалары мен рөлдерінің жиынтығы. Жыныс ерлер мен әйелдер арасындағы биологиялық сипаттағы айырмашылықты білдірсе, гендер олардың арасындағы әлеуметтік ерекшеліктерді қарастырады.

Әйелдік зерттеулердің жаңа дәуірі 1986 жылы американ зерттеушісі Джоан Скоттың «Гендер – полезная категория исторического анализа» мақаласы жарыққа шыққан соң басталды. Осы уақыттан бастап «гендер», «пол-род», ұғымдары бұл мәселелерді зерттеуде маңызды категорияға айналды.

Әйел тақырыбын талқылауда бүгінгі күннің өзінде үлкен орын алатын жұмыс ол атақты француз философы Симон де Бовуардың 1949 жылы баспадан шыққан жұмысы «Второй пол». Онда әйел мәселесі философиялық тұрғыдан қарастырылады.

2. Негізгі бөлім

Гендерлік мәселе бойынша қазіргі кездегі Қазақстандық зерттеушілерді атап кетейік: Б.Х. Хасанов, Г.Г. Соловьева, С. Шакирова, М.А. Өскембаева, Н. Шеденова, К.А. Тохтыбаева, Б. Қылышбаева. Оларды алғашқы феминистік қозғалыстың либералды, марксистік, радикалды бағытына қосу қиын. Республикада жаңа қазақстандық философияның қалыптасуына байланысты ерекше гендерлік тәсілдер қалыптасуда. Бұл философия марксистік философиядан бас тарта отырып, руханилықтың артықшылығына және қазақтың дәстүрлі мәдениетіне тән ақыл мен жүректің, ой мен ойданның бөлінбес бірлігіне сүйенеді.

Әйел – ана, әйел – жар, әйел – қайраткер. «Шығыстың ешқайсысында да қазақтардағыдай гендерлік теңдік дамыған емес. Қазақ әйелдері әрқашанда тағдырдың әр түрлі шешімдеріне тікелей қатыса отырып, зор тәуелсіздігі мен бостандығымен ерекшеленіп келеді. Біздің ұлы даламыздың тарихы қайсар қаһарман қыздарымыздың, билеушілердің, сенімді серіктерін, ойшылдар мен ақындардың данышпан аналарын біледі. Халқымыздың ауыз әдебиетінде де, жазу, сызу өнері пайда болған кездерден күні бүгінге дейін де қазақ әйелдері қарияда жол тапқан, қысылғанда ой шолған, ақылына көркі сай, ер жүрек, батыр бейнелерінде халық санасында ғасырлар бойы сомдалып келе жатқандығы бәрімізге белгілі. Тұмар ханым, Құртқа, Қарашаш, Гүлбаршын, Жібек, Баян сұлу, Ұлы Абайдың әжесі Зере мен анасы Ұлжан, Ғабит Мүсірепов бейнелеген Ұлпан, кешегі Ұлы Отан соғысында ғажайып ерлік үлгілерін көрсеткен Әлия, Мәншүк, Хиуаздарға дейін, басқа да көптеген аналардың, әйел - қыздарымыздың есімдері тарихымызда өшпейтін болып жазылып қалған.

Батыс еліндегі лидер әйелдер: *Жанна Д'арк*, Орлеан қызы (1412 ж. ш., Франция, Дотреми – 30.05.1431, Руан) – Францияның ұлттық батыр қызы. Жүз жылдық соғыс (1337 – 1453) кезінде француз халқының ағылшындарға қарсы азаттық күресін басқарған.

Маргарет Хильда Тэтчер (ағылш. *Margaret Hilda Thatcher*; 13 қазан 1925, *Грэнтем* – 8 сәуір 2013, *Лондон*) – 1979 – 1990 жылдары аралығында Ұлыбританияның премьер-министрі, баронесса (1992 жылдан бастап). Бұл лауазымда болған алғашқы және әзірше жалғыз әйел адам.

Шығыс еліндегі лидер әйелдері: Индира Ганди – шығыс әйелдері арасынан шыққан тұңғыш үкімет басшысы.

Міне, осындай апаларымыз елі, жері үшін жан пида ете отырып, сол қоғамда әйел адамдардың қолынан іс келетіндігін, ел басқара алатындығын дәлелдеген әйелдер.

Қазіргі күні «гендерлік теңдік» деген сөздер көп айтылатын болды. Қарапайым тілмен айтсақ, бұл – ерлер мен әйелдер арасындағы теңдік. Бүгінде Қазақстан әлемдегі гендерлік теңдікті мұрат тұтқан мемлекеттердің бірі болып саналады. Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы әйелдер ісі және отбасылық-демографиялық саясат жөніндегі ұлттық комиссияның басты міндеттерінің бірі нормативтік-құқықтық актіні іске асыру тетіктерін әзірлеу болып табылады. Кез келген заң шыққаннан кейін оны іске асыратын механизм керек. Механизмді қалай дұрыс жасасақ, заң да солай іске асады.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік жылдары гендерлік саясатты дамытуда үлкен жұмыстар атқарды. 1998 жылы Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Отбасы және әйелдер істері жөніндегі ұлттық комиссия құрылды. Осы комиссияның ұйытқы болуымен 2011 жылдың 5 наурызында Қазақстан әйелдерінің тұңғыш съезі болып өтті. Съезде сөз сөйлеген Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев ер мен елге қиын болған кезеңде әйел-аналар отбасы мен қоғам жүгін қайыспай қатар көтере білгендігін атап өтті. Сондай-ақ, Елбасы әйелдердің өмірлік маңызды салаларда жұмыс істейтіндіктеріне назар аударды. Статистикаға жүгінсек, бүгінгі таңда барлық педагогтардың 73 пайызы, дәрігерлер мен медицина қызметкерлерінің 87 пайызы әйелдер болып табылады. Барлық бюджеттік сала қызметкерлерінің 60 пайызы әйелдердің үлесінде. Мемлекеттік басқарудың барлық жүйесі көп жағдайда олардың кәсібилігінің арқасында жұмыс істеп тұр. Тәуелсіздік жылдарында ондаған әйелдер министр және мемлекеттік органдардың басшылары болып тағайындалды. Жүздеген әйелдер Парламент пен мәслихат депутаттары болып сайланды.

Қазақстан Республикасының 2006-2016 жылдарға арналған гендерлік теңдік стратегиясында мемлекеттік басқару органдар арасындағы әйелдер өкілеттілігін 30 пайызға дейін көтеру міндеті қойылған.

Стратегия – мемлекеттің гендерлік саясатын іске асыруға бағытталған негізгі құжат, оны іске асырудың және мемлекет пен азаматтық қоғам тарапынан оның мониторингін жүзеге асырудың құралы, демократияның қалыптасуының маңызды факторы болып табылады.

Стратегияны іске асырудан күтілетін нәтижелер:

1. Мемлекеттің жалпы саясаты мыңжылдықтың даму, соның ішінде елдегі гендерлік теңдікке қол жеткізу мақсаттырын орындауға бағдарланатын болады.

2. Қоғамның сананың гендерлік парадигмасының ауысуы - бір жыныстың басым болуынан - екі жыныстың серіктестігі мен ынтымақтастығына ауысу жағына бірте-бірте өзгеруі орын алады. Мемлекеттік қызметшілер, депутаттар мен барлық деңгейдегі басшылар, шешімдер қабылдау деңгейінде тұрғандардың барлығы " гендерлік жағынан сезімтал" болады.

3. Әйелдер өздерінің жеке басының әлеуеті мен адами әлеуетін іске асыра отырып, әлеуметтік дамудың барлық процестеріне тең дәрежеде қатысатын болады. Олар тең дәрежеде қоғамдық салаларға, ал еркектер - отбасы, үй еңбегі және бала тәрбиесі сияқты қарапайым салаларға кіретін болады.

4. Осының бәрі елдегі азаматтық қоғамның одан әрі жетілуіне және "патитеттік демократияның" қалыптасуына ықпал ететін болады.

2005 – 2015 жылдарға арналған әйелдер кәсіпкерлігін микрокредиттеу бағдарламасы қабылданып, соңғы екі жылдың өзінде ғана 1,3 миллиард теңгеден астам мөлшерде микрокредит берілгені бұл бағытта мемлекет тарапынан да қуатты қолдау болғанын айғақтайды. Ауыл шаруашылығы министрлігімен бірлесіп, ауыл әйелдерінің бизнесіне қолдау көрсету мәселелері зерделенді. "Әйелдер ауылымыздың тынысы – еңбектегі ырысы" , " Гендерлік

аспект ескеріле отырып, ауыл тұрғындарын микрокредиттеуді дамыту", "Бизнестің жол картасы – 2020" бағдарламасын іске асырудағы кәсіпкер әйелдердің орны", "Қазақстанда жеке кәсіпкерлікті дамытудың гендерлік аспектісі" тақырыбына іс-шаралар өткізіліп, экономикалық даму және сауда министрлігінің әйелдер кәсіпкерлігін дамыту бойынша жұмысы тыңдалуын – осы бағытта атқарылған көп жұмыстың бірер мысалдары дер едік.

Иә, қазіргі күні әйелдер қауымы қоғамның барлық саласында өзінің орнын алуда. Әйел отбасының ұйытқысы ғана емес, ол – кәсіпкер, ол – саясаткер. Әйелдердің беделін көтеруде мемлекет те аянып отырған жоқ. Бұл жерде әйелдер мен еркектердің бірдей құқығы мен мүмкіндіктері идеясын қолдау қиын. Нақты теңдік дегеніміз – қандай да болмасын бір жыныстың мүддесіне заң мен нормаларды бейімдеу емес, ерекектер мен әйелдердің өзіне тән табиғи айырмашылығын ескеру. Алайда, елімізде нақты гендерлік теңдікті орнықтыруға әлі де біршама жұмыстар атқарылуы керек деп ойлаймын.

Қазіргі қазақстан әйелдерінің сана сезімін арттыра отырып, қоғамға өз үлесін қосуға шақыру, яғни әйелдің қырық жаны бар демекші әйел білікті басшыда, саясаткерде бола алады. Гендерлік саясаттан күтілетін нәтижелер мемлекеттің жалпы саясаты мыңжылдықтың дамуына, соның ішінде елдегі гендерлік теңдікке қол жеткізу мақсаттарын орындауға, қоғамдық сананың – бір жыныстың басым болуынан – екі жыныстың серіктестігі мен ынтымақтастығына ауысуына, әйелдер өздерінің жеке басының әлеуеті мен адами әлеуетін іске асыра отырып, барлық процесстеріне тең дәрежеде қатысуына жол ашылады. Яғни, осының бәрі елдегі азаматтық қоғамның одан әрі жетілуіне және құқықтық мемлекетте гендерлік саясаттың қалыптасуына ықпал ететіні белгілі. Қазақстан дүниежүзілік қоғамдастыққа кірігуді өзінің сыртқы саясат саласындағы басымдығы ретінде айқындады.

Елбасының «Қазақстан-2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында айтылғандай, уақыт талабына сай әйелдерді мемлекеттік және қоғамдық басқару ісіне белсене араластырып, олардың бизнес ашып, кәсіпкерлікпен шұғылдануына мүмкіндік туғызу арқылы жаңа кезеңдегі қазақстандық әйел бейнесін қалыптастыруға болады.

Қазіргі Тәуелсіз Қазақстанның әйелдері осы дәстүрді жалғастыруда. Егер әйел жанұяның және қоғамның сый-құрметіне ие болып жүрсе, ел үшін қам жемеуге болатынына сенімдімін және осылай болу үшін бүкіл мүмкіншілікті жасаймын.»-деп елбасымыз өз сөзінде ерекшелеп айтып өткен болатын. Жалпы біз әйел затының сана сезімін арттырсақ мемлекетке зор үлес қосатын әйелдер қауымы да көбейер еді.

Қазақстан Республикасы Президенті ерлер мен әйелдер арасында теңдік мәселесіне зор көңіл бөліп, әділ нақты гендерлік саясат жүргізудің бастамшысы болып табылады. Қазіргі уақытта бүкіл жер шары бойынша тарихи қалыптасқан ер азаматтарының әйел азаматтарынан үстем болуы өзгерістерге ұшырап отыр. Өнеркәсіптік дамыған және әлеуметтік бағытталған мемлекеттерде құқықтары мен мүмкіндіктері сұрақтарында әйел азаматтары біршама теңдікке жетті. Әйел адамның күнделікті өмірдегі амандығы бүкіл қоғамға зор жағымды әсер етіп, адамзаттың дамуының көрсеткіші болып табылады. Гендерлік теңдік сөзін қарапайым тілмен айтсақ, бұл – ерлер мен әйелдер арасындағы теңдік. Бүгінде Қазақстан әлемдегі гендерлік теңдікті мұрат тұтқан мемлекеттердің бірі болып саналады. Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Әйелдер ісі және отбасылық-демографиялық саясат жөніндегі ұлттық комиссияның басты міндеттерінің бірі нормативтік-құқықтық актіні іске асыру тетіктерін әзірлеу болып табылады. Кез келген заң шыққаннан кейін оны іске асыратын механизм керек. Механизмді қалай дұрыс жасасақ, заң да солай іске асады. Иә, қазіргі күні әйелдер қауымы қоғамның барлық саласында өзінің орнын алуда. Әйел отбасының ұйытқысы ғана емес, ол – кәсіпкер, ол – саясаткер. Әйелдердің беделін көтеруде мемлекет те аянып отырған жоқ. Бұл жерде әйелдер мен еркектердің бірдей құқығы мен мүмкіндіктері идеясын қолдау қиын. Нақты теңдік дегеніміз – қандай да болмасын бір жыныстың мүддесіне заң мен нормаларды бейімдеу емес, ерекектер мен әйелдердің өзіне тән табиғи

айырмашылығын ескеру. Алайда, елімізде нақты гендерлік теңдікті орнықтыруға әлі де біршама жұмыстар атқарылуы керек деп ойлаймын. Гендер деген тек әйелдердің мүддесін көздеу емес. Ол ер мен әйелдің бір-бірін әріптесім, теңім деп қарауы, қандай шаруаны да бірлесіп істеуі. Жаратушы ер азаматтарды үлкен істерді атқарушы етіп жаратқан. Олардың үлкен қолбасшысы, ғалым болуы, техникада, физикада, ядролық химияда жаңалықтар ашуы содан. Ал олардың жаулап алған мемлекеттерін жайғастырып, халқын тәрбиелеп, өсіру, үлкен ғылыми жаңалықтардың соңындағы ұсақ-түйек істерді жайғастырып жүру әйелдің міндеті. Осы екеуінің күші біріккенде ғана жасампаздық пайда болады.. Әйел-ана, әйел – жар, әйел-қайраткер. «Шығыстың ешқайсысында да қазақтардағыдай гендерлік теңдік дамыған емес.

3.Қорытынды

Қазақ әйелдері әрқашанда тағдырдың әр түрлі шешімдеріне тікелей қатыса отырып, зор тәуелсіздігі мен бостандығымен ерекшеленіп келеді. Біздің Ұлы Даламыздың тарихы қайсар қаһарман қыздарымыздың, билеушілердің, сенімді серіктерін, ойшылдар мен ақындардың данышпан аналарын біледі. Қазіргі Тәуелсіз Қазақстанның әйелдері осы дәстүрді жалғастыруда Егер әйел жанұяның және қоғамның сый-құрметіне ие болып жүрсе, ел үшін қам жемеуге болатынына сенімдімін және осылай болу үшін бүкіл мүмкіншілікті жасаймын.» – деп елбасымыз өз сөзінде ерекшелеп айтып өткен болатын. Жалпы біз әйел затының сана сезімін арттырсақ мемлекетке зор үлес қосатын әйелдер қауымы да көбейер еді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

Мыңжасарқызы Д. Гендерлік саясат және қазақ әйелі . – Түркістан. – 2009. – №5. – 5–7 б.

Айтболатұлы Б. Демократияның бір белгісі – гендерлік теңдік. – Айқын. – 2007. – №9. – 3–5б.

Мустафин.Г.Т Гендерлік аспект. – Алматы. – 2006. – 145б.

Алматов Б. Президент және Қазақстан әйелдері. – Егемен Қазақстан. – 2011. – 2 желтоқсан. –

13б.

Телібаев Ф. Гендерлік саясат және мәдениет. – Айқын. 2012. – №10. – 5–7б.

УДК 93

МЕМЛЕКЕТТІК ДУМАДАҒЫ ҚАЗАҚ ДЕПУТАТТАРЫ ЖӘНЕ ЖЕР-СУ МӘСЕЛЕСІ

Анасова А.Б.

тарих магистрі, ҚМПИ, Қостанай

Исенова А.Т.

"Тарих"мамандығының

4 курс студенті

Аннотация

Бұл мақалада авторлар Мемлекеттік Думадағы қазақ депутаттарының қызметіне және олардың көтерген мәселелеріне талдау жасаған. Әсіресе, олардың жер-су мәселесіне байланысты талаптары мен ұсыныстары қарастырылады.

Аннотация

В данной статье авторы осветили деятельность и проблемы поднятые казахской интеллигенцией в Государственной Думе. Особенно заострили внимание на требованиях и предложениях касающиеся земельно-водной реформы.

Abstract

In this article, the authors highlighted the activities and problems raised by the Kazakh intelligencia in the State Duma. Especially focused on the requirements and proposals concerning land and water reforms.

Түйінді сөздер: Мемлекеттік Дума, жер-су мәселесі, әкімшілік-аумақтық ереже, мұсылман фракциясы, жер - құқықтық нормалар.

Ключевые слова: Государственная Дума, земельно-водная реформа, административно-территориальные реформы, мусульманская фракция, земельно-правовые нормы.

Key words: In the Council, land and water reform, administrative-territorial reform, Muslim faction, land and legal norms.

1. Кіріспе. Мемлекеттік Думаның мәні мен мазмұнын түсіну үшін оның саяси өмірдегі қажеттіліктен туындағанын ескеру керек. Ресей Мемлекеттік Думасының өмірге келуі мұқтажы өзінен - өзі пісіп-жетіліп келе жатты. Бірақ оның түпкілікті орнай алмағанын тарихтан білеміз. Ресейде Мемлекеттік Дума дүниеге келген кезде шаруалар елдегі халықтың басым көпшілігін құрады. Сондықтан империядағы өзгерістерге демократиялық сипат беріп, дамыған елдердегідей патша билігін жоймай-ақ, Мемлекеттік Дума Ресейдегі сан жағынан ең көп шаруалардың мұң-мұқтажын алғашқы кезекке қоймақшы болды. Шаруа үшін жердің ең маңызды мәселе екені әуел бастан белгілі. Сол себепті де Дума өзі өмірге келген сәттен бастап-ақ бұл мәселені өз назарынан тыс қалдыра алмады. Осылайша жаңа демократиялық басқару жүйесімен ескі қоғамдық құрылыс арасындағы тартыстың өзегі болып жер мәселесі тұрды. Патша ағзамның қол шоқпар үкіметі қарапайым халықпен түсінісе алмады, ортақ мәмлеге де келмеді.

2. Негізгі бөлім. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезінде Ресей империясының қоғамдық-саяси өмірінде аграрлық мәселе маңызды орын алды. Оның нақты шешімін таппауы Ресейдегі халықтардың үнемі наразылығын тудырып отырды. Ресейдегі 1905-1907 жылдардағы және 1917 жылғы Ақпан және Қазан төңкерістерінің басты себептерінің бірі де аграрлық мәселеге тіреледі.

Бұл ретте Мемлекеттік Думаның да Қазақстандағы аграрлық-шаруа мәселесімен айналысқанын айта кетуіміз керек. Мысалы, II-ші Мемлекеттік Думада сөйлеген сөзінде депутат Б.Қаратай қордаланған мәселені турасынан қояды. Ол "қырғыз-қайсақ халқы атынан бұл мінбеден ешкім сөйлеген жоқ. Біздің мемлекетіміз шиеленіскен аграрлық мәселені шаруаларды Дала облыстарына, дәлірек айтсақ: Орал, Торғай, Ақмола, Семей және Жетісуға қоныс аудару арқылы шешпекші болады" - деп сөзін бастады. Әрі қарай патшалық Ресейдің қоныс аудару саясаты нәтижесінде сол кездегі Қазақстанның солтүстік аудандарындағы туындай бастаған геосаяси ахуалды жан-жақты талдады. Онда ол "қоныс аударуда Орта Азиялық облыстар ішінде қоныс аударатын бос жер бар ма, жоқ па ол туралы жергілікті халықпен келісілмеген, табиғи, шаруашылық, статистикалық, топырақ және ауа райы тұрғысынан зерттелмегенін "ашып айтты" - оны зорлық жасау деп есептеу керек" - деді.

Қазақстан отар ел ретінде XIX ғасырдың алғашқы ширегінен бастап Ресей империясының әлеуметтік-экономикалық және саяси өмірімен тығыз байланысты болды. Әкімшілік-аумақтық ереже, 1867-1868 және 1886-1891 жылдардағы реформалар Қазақстанның отар ел ретіндегі метрополиядағы рөлін нығайта түсуге бағытталды. Империяның саяси үстемдігі нәтижесінде бүгінгі Қазақстан алып отырған сол кездегі барлық аумақтарда жерді иелену мен жерді пайдалануды реттеудің қажеттігі мейлінше айқын да өткір қойылды.

1886-1891 жылдардағы Түркістан және Дала өлкелері жөніндегі реформалар бойынша Орынбор және Батыс-Сібір генерал-губернаторлығы жойылып, оның орнына орталығы Омбы қаласы болып табылатын Дала генерал-губернаторлығы құрылды. Оның құрамына Ақмола, Семей, Орал, Торғай және Жетісу облыстары енді. Осылардың ішінен Жетісу облысы 1897 жылы Түркістан генерал-губернаторлығының қарамағына берілді.

Дүркін-дүркін жүргізіліп отырған әкімшілік-аумақтық бөліністер Қазақстанның отарлық жағдайын орнықтыра түсті, бұлар тікелей жергілікті халықтың дәстүрлі әлеуметтік-шаруашылық және саяси құрылысының іргесін ірітуге бағытталды.

Реформа барысындағы жер - құқықтық нормалар ең алдымен отарлаушы халықты артықшылыққа ие ететін құқықтар беру арқылы қазақтар шеттегі қолдануға жарамсыз, шұрайсыз жерлерге ығыстыру бағыты ұсталды. 1867-1868 жылдардағы реформа жер қазына меншігі деп жариялап, қазақтарға жерді пайдалану құқығын ғана берді. Мұның өзі оларды бұл жерлерден шеттетуге заңды негіз жасады. "Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару жөніндегі "Уақытша ереженің" 210-бабында айтылғанындай, қазақ көшпенділері иеленіп отырған жерлер мемлекеттік деп танылады және олардың қоғамдық пайдалануына уақытша берілетін болды.

Патша өкіметі орталық аудандардан шаруаларды Қазақстанға көшіріп, империяның шығысына жаппай қоныстандырудан, салықтық жеңілдік беруден және банкі арқылы шаруалардың қосымша жер үлесін алуын қамтамасыз еткен аграрлық реформасы жөніндегі бағдарламасының бір бөлігі болғандығын айту қажет. Алайда, жерді қауымдасып пайдалану жүйесі тұтастай алғанда империядағы аграрлық қатынастарды реформалауға мүмкіндік бермеді. Оның жолы шаруаларды жаппай көшіріп, жаңа жерлерге қоныстандыру арқылы табылды, сөйтіп, Қазақстанға көшіп келгендерді орналастыру үшін нақты учаскелерді анықтау жөніндегі жұмыстар басталды. XIX ғасырдың 80-жылдарының соңғы кезінен бастап негізгі міндеті орталық аудандардан қоныс аударушылар үшін қазақтардың жерлерін тартып алу болып табылатын органдар мен ұйымдар құрылды. Тұтас алғанда, 1917 жылдың қарсаңында қазақтардың пайдалануынан Дала өлкесі, Бөкей ордасы және Маңғыстау приставтығы бойынша қазақтардан 40 млн. десятина жер алынды: казак әскерлеріне (Орал, Сібір, Орынбор) 18,1 млн. десятина, қоныс аударушылар учаскелер үшін - 16 млн. десятина, орман саяжайлары, қазыналық-оброктық мақсаттар, помещиктік имениелер, монастырлық т.б. учаскелер үшін - 5,9 млн. десятина, қалалар мен темір жолдарды оқшаулау алаңқайлары үшін - 0,42 млн. десятина жер алынды. Жетісуда 4 млн. десятинадан астам жер: оның ішінде казак жерлері мен қалалар үшін - 0,7, күзетші селолар үшін - 0,2, қоныс аудару учаскелерінің тығыз болғандығы үшін - 0,7, адамдар орналаспаған учаскелер үшін - 0,55, қазыналық-оброктық мақсаттарға 0,47 млн. жер күшпен тартып алынды. 1917 жылға дейін тұтас алғанда Қазақстан бойынша 45 млн. десятина жер тартып алынды. Бұл бүкіл жер қорының 0,25 процентіне жақындады. Бұлар ең құнарлы жерлер еді.

Сөйтіп, қазақтар шөлейт және жартылай шөлейт, сортаң жерлерге қарай тықсырылды. Жермен бірге барлық су көздері де алынып қойды, мұның өзі сайып келгенде дәстүрлі шаруашылық жүйесін ауыр жағдайда қалдырды.

XX ғасырдың бас кезінде казак халқы күрделі өзгерістерге ұшырады. Бұрынғы шаруашылық жүргізу тәртібі келмеске кетіп, оның орнына көшпелі, жартылай көшпелі және шаруашылық жүргізудің мал өсіруге бейімделген отырықшылық түрі дами бастады. Әсіресе мұнда экстенсивті жартылай көшпелі мал шаруашылығы кең өріс алды. Мұның басты сипаттары - малды жайылымда және жартылай қорада ұстап бағу, егіншілікпен, шөп шабумен айналысу, қыстыгүні малды бір жерде отырып бағу және қысқы жайылымдардың да болуы еді. Сонымен бірге бірте-бірте тауарлық сипат ала бастаған егіншілік негізі кеңейе түсті. Бұл реттегі егіншілік әрқашанда көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығымен тығыз байланысты болып отырды. Осы жағдайдағы ең өткір де, ең күрделі мәселе - жер иелену мен жерді пайдалану мәселесі болды. Шаруашылықты өрістетудің мейлінше эволюциялық нысандарын іске асыруға жердің жаппай күшпен тартып алынуы өлшеусіз нұқсан келтірді. Мұның ақыры кейде баяу, кейде белсенді түрде етек алған аграрлық толқуларға соқтырып отырды.

Отар ретінде Қазақстан бұл кезде империяның бастырмалатқан ресми идеологиясының әсеріне душар болды. Мұнда жаппай орыстандыру саясаты жүргізілді. Соған байланыс-

ты шаруашылық пен әлеуметтік уклад нысандары өзгеріске түскен қазақ халқы рухани бастауларын өздері білдірудің жолдарын табуға ұмтылды. Мұның өзі империяның мәдени орталықтарында байсалды білім алу, білім беру саласында беріле жұмыс істеу, Ресей баспасөзінің беттерінде ғылыми және публицистикалық шығармалар бастырып шығару мен жариялау, өлкетану жұмыстарына араласу, жалпыресейлік саяси қозғалыстарға қатысу және т.б. арқылы жүзеге асты. Мейлінше табанды және зерделі тұлғалар бірте-бірте Ресей зиялыларының санаткерлік мүдделері аясына тартыла түсті. Еуропалық білім алған және саны жағынан өте-мөте аз қазақ зиялылары негізінен әкімшілік мекемелерінде, халыққа білім берудің төменгі салаларында жұмыс істеп, екінші дәрежелі лауазымдармен әр түрлі ведомстваларда қызмет етті. Мұның өзі "бұратана" халықтар, оның ішінде санаткерлік еңбек саласында әр түрлі қысымға ұшырап жатқан да, сол тұстағы жағдайға тән сипаттар еді. Сөйтіп, қоғамның дәл осы әлеуметтік тобы қазақ халқының саяси көзқарастарын жеткізуші және оның жаршысы болды. Бұл кезеңде олар еуропалық саяси ойды енді ғана қабылдай бастаған болатын. Олардың сан жағынан аздығы мен тәжірибесіздігі ХХ ғасыр басында өздерін кеңінен көрсетуге мүмкіндік бермеді, бұл тек Қазан төңкерісі қарсаңында жүзеге асты. Бірінші шақырылған Мемлекеттік Думада қазақтар шағын ғана топ болды және олар империяның 1-парламентінің жұмысында қазақ халқының мүддесін қорғауға ұмтылғанымен, сол кездегі саяси жағдай оларды ондай мүмкіндіктен айырған еді. Бұл кезеңдегі Қазақ халқының мүддесін білдірушілер қатарында, негізінен Қазақстанмен көршілес қоныстанған аудандардың кейбір депутаттары, сондай-ақ, Қазақстанда тұратын орыс халқының жекелеген өкілдері де кездесті.

Ресей империясындағы аграрлық қатынасқа көзқарас туралы сол кездегі Ресейдің барлық саяси партиялары мен қозғалыстарының назарында болды. ХХ ғасырдың бас кезіндегі Ресейдегі жалпы саяси өрлеумен дағдарысты жағдаяттар кейбір тұста көзқарастар мен пікірлерге мүлде ымырасыз қараған әр түрлі күштерді саяси аренаға шығарды. Олар белгілі бір дәрежеде Қазақстанға да ықпалын тигізді. 17-қазанда Манифест пен Мемлекеттік Думаға сайлау туралы заңның жариялануы Қазақ зиялыларының қызметін де жандандыра түсті. Нәтижесінде қазақтардан Мемлекеттік Думаға: Торғай облысынан А.Бірімжан, Орал облысынан А.Қалменұлы, Семей облысынан Ә.Бөкейхан, Бөкей ордасынан Б.Құлман депутат болып сайланды. Ақмола облысынан сайланған Ш.Қосшығұлұлы орыс тілін білмейтіндігінен оны облыстық комиссия Думаға жібермеді. Бұл, әрине, жергілікті халықтың жай-күйімен санаспай адамзат құқын аяқасты ететін факторлардың бірі болатын.

І-ші Мемлекеттік Думада қазақ халқының танымал жетекшісі Ә.Бөкейхан мен заңгер А.Бірімжан белсенділік көрсетті. Бірақ депутат-қазақтар Қазақстандағы күрделі жағдайға байланысты (1906 жылғы ақпанда бүкіл Дала өлкесі бойынша төтенше жағдай жарияланды) уақытында келе алмады. Сайлау мұнда кешігіп өткізілді, ал Жетісу және Сырдария облыстарында ол кейінге қалдырылды. Думаға А.Қалменұлы мен А.Бірімжан 1906 жылғы шілденің ортасында ғана келді, ал Ә.Бөкейхан Петербургке Думаны таратуға бірнеше күн қалғанда ғана жетті. Соған қарамастан А.Бірімжан аграрлық мәселе жөніндегі ескертпелерін білдіріп, ал Ә.Бөкейхан Выборг үндеуіне қол қойып үлгерді. Қазақ депутаттары өз мүмкіндіктеріне қарай Думаның мұсылман фракциясына қатысты. Мұсылман фракциясындағы басқа депутаттармен бірге олар жер реформасының Қазақстанға қатысты мәселелерін көтерді. Әлихан Бөкейхан "Мен кадет партиясынан неге шықтым?" деген ашық хатында өз ойын былай білдірген: "Кадет партиясы жер адамға меншікті болып берілсе жөн дейді. Біздің қазақ жерді меншікті қылып алса башқұртша көрші мұжыққа сатып, біраз жылда сыпырылып, жалаңаш шыға келеді".

Ғасыр басында көтерілген осы мәселе бүгінгі таңда да осы маңыздылығын жойған жоқ. Уфа губерниясынан сайланған қазақ С.Жантөре көп мәселеде қазақ жерінен келген депутаттармен пікірлес, бір көзқараста болды. Оларға Қазақстандағы аграрлық мәселеде

қазақ емес депутаттар арасынан бұған Ш.Сыртланов, Т.Седельников, В.Недоносков, Н.Бородин, т.б. белсенді қолдау көрсетті.

Аграрлық жағдайға байланысты Т.Седельников өлкедегі аграрлық жағдай жөнінде мейлінше мақсатты да дәйекті пікір білдіруге тырысты. Бұған өзінің жазғанындай, жеті жыл бойы Қазақстандағы аграрлық мәселе жағдайларымен жан-жақты және мұқият таныс болуы мүмкіндік берді. Ол осы еңбегінде белгілі аграршы А.Кауфманның көзқарастары мен тұжырымдарын өткір сынға алды. "Қоныс аударушылар учаскесі үшін қазақ жерлерін мүлде заңсыз тартып алуды ұйымдастыруға белсенді қатысқан Ф.А.Щербина мен А.Кауфман сияқты Даланың "білгір", белсенді "зерттеушілері" үшін сол қазақтардың отырықшы егіншілері ретіндегі мұқтаждары мен қажеттіліктеріне тап болған жағдайда мұны "көшпелі тұрмыстың өзіндік жағдайлары" деп мойындауларына бұл мейлінше ыңғайлы да тиімді болды. Әйтпесе оларға баяғыдан-ақ "нағыз орыс иеленушілеріне" тиімді даланы отарлауды тоқтата тұрып, сол қазақтардың өзін жерге орналастырудың күрделі де қиын ісімен шұғылдануларына тура келер еді. Сөйтіп, Т.Седельников Қазақстандағы жер иелену мен жер пайдаланудың заңды нормаларын тәртіпке келтіруді басты мәселе етіп қойды, бұл ретте ол объективті табиғи-тарихи жағдайлар әсерімен қалыптасқан нормаларға сүйенді.

1907 жылдың ақпаны мен маусымы аралығында жұмыс жасаған ІІ-ші Думаның жұмысына Б.Қаратай белсене қатысты. Мамыр айында өткен осы жиынның жер мәселесі талқыланған пленарлық мәжілісінде ол сөз сөйлеп, патша үкіметінің аграрлық саясатын қатты сынға алды.

"... Мемлекеттік Дума өздері Ресей өңіріндегі помещиктер мүдделерін, осынау 130000 помещиктің мүддесін қорғау үшін шаруаларды қоныстандыру арқылы қорлап отырған қырғыз-қайсақтардың, әрдайым шаруалардың жерге деген мұқтажын қанағаттандыру мақсатымен жеке иеліктегі жерлерді күштеп тартып алу ниетіндегі барлық оппозициялық фракцияларға аянышпен қарайтынын есте ұстайтын болсын. Дегенмен, бүгінгі таңда шаруаларға орын босату үшін, әлгі помещиктерді аман алып қалу үшін қырғыздардың жерлерін ғана емес, олардың тұрғын үйлерінен қуып шығып жатқанын түсініңіздер. Орыстың қарапайым еңбекшілері мен зиялылар қауымы жерімен қоса үйінен, қора-қопсысынан қуылып жатқан сорлы қырғыз-қайсақтардың мұңына құлақ асады деп сенемін..."

"Социал-демократияның 1905-1907 жылдардағы бірінші орыс революциясындағы аграрлық программасы" деген еңбегінде В.И.Ленин: "Екінші қатардағы шешендердің бәрінен цитат келтірудің мүмкіндігі және қажеті жоқ, сондықтан біз олардың нендей бір жаңалық енгізгендерін ғана немесе мәселенің белгілі бір жағынан назар аударарлық түсінік бергендерін ғана көрсетіп отырмыз" деп келіп, өзі айтып отырған шешендердің қатарында Б.Қаратайды атап өтіп, "ұлт өкілдерінің" атынан сөйлеген оның сөзінің ішіндегі ең маңызды тұстарынан мысал келтіреді.

В.И.Ленин аталмыш еңбегінде былай дейді: "қырғыз-қайсақ халқының атынан ІІ-ші Думада депутат Қаратай (Орал облысы) сөйледі: "... Біздің шаруа бауырларымыздың жерге мұқтаждығын жақсы түсінеміз және сеземіз, біз ризашылығымызбен ығысып орын беруге әзірміз" (39-мәжіліс, 673-бет), бірақ "басы артық жерлер өте аз", ал "қоныстандыру қазіргі кезде қырғыз-қайсақ халқын көшіріп жіберумен қат-қабат жүргізіліп жатыр" ... "қырғыздарды жерлерінен емес, олардың тұрғын үйлерінен көшіріп жатыр". В.И.Ленин "екінші қатардағы шешендердің" есебіне кіргізген Б.Қаратайдың көтерген мәселесіне арнайы көңіл бөлуі тегін емес еді. Әрине бұл тұста депутат Б.Қаратайдың дәлелді деректерді Ресейдің отар елдерінің бәрінде орын алып отырған жағдайды бір ғана Қазақстан мысалында келтіріп дәлелдеуі сол кездегі саяси жағдаймен әлеуметтік-мәдени деңгей тұсында оның ұлтын сүйер үлкен жүректі азамат екенін айқындай түспек.

Кейіннен үкімет басына келген большевиктер бұл мәселеге көзін жұма қарағаны белгілі. Олардың Қазақстандағы жер мәселесіне орай жасаған іс-қимылдары күннен-күнге шатқаяқтап бірде қазақ халқының басына ашаршылық бұлты болып төнсе, бірде ұлттық ірі

наразылық толқуларға жеткізді. Соның ішіндегі сорақысы осы мәселеге орай пікір айтып, күрес жүргізген азаматтардың қуғын-сүргінге ұшырап, ақыры большевиктік тоталитарлық жүйенің өз өмірлерін құрбан етуіне әкелді.

Аграрлық комиссия мүшелерінің санын арттыруды Орал облысынан сайланған, кейіннен Ә.Бөкейхан және І-ші Мемлекеттік Думаның басқа да депутаттарымен жақсы қарым-қатынаста болған депутат Бородин де талап етті.

3.Қорытынды.

І-ші Мемлекеттік Дума әр түрлі объективті және субъективті жағдаяттарға орай аграрлық мәселені шеше алмады, мұны өкініштісі, кейінгі думалар да шешкен жоқ. Алайда Ресей мен оны мекендейтін халықтардың жер мәселесіндегі талаптарын дұрыс шешуге бағытталған мүмкіндіктер пайдаланылмай қалған жоқ. Мәселелердің мәнін айқындап, олардың шешімін табудағы сәтсіздіктер әр түрлі саяси және әлеуметтік-экономикалық себептерге байланысты болатын.

Әдебиет тізімі

Аллаберген Қ., Нұсқабайұлы Ж. Алты алаштың ардақтылары. А., 1994, 112 б.

Аққұлыұлы С., Қамзабекұлы Д. І-ші Мемлекеттік Дума және оған мүше болған қазақтар. // «Ана тілі», 4-ақпан.

Озғанбай Ө. Ресей Мемлекеттік Думасы және Қазақстан (1905-1917жж.) А., 1997. Монография, 460-б.

Озғанбаев Ө. Қазақ депутаттары І және ІІ Мемлекеттік Дума жұмысына қатысуы. // Дәуір белестерінде. А., 1996, 32-62 бб.

Озғанбаев Ө. Патшалық Ресей Думасындағы қазақтар. // «Егемен Қазақстан», 1996, 24 сәуір.

Қозыбаев М. Ақтаңдақтар ақиқаты. А., 1992, 272 б.

УДК 93

Б.СЫРТАНОВТЫҢ "ЫНТЫМАҚ ЕРЕЖЕСІ" ЖӘНЕ ЕЛ БАСҚАРУ МӘСЕЛЕСІ

Анаслова А.Б.

тарих магистрі, ҚМПИ, Қостанай

Қазымбекова Т.Н.

"Тарих"мамандығының

4 курс студенті

Аннотация

Бұл мақалада авторлар Барлыбек Сыртановтың халықты бірлікке, ынтымақтастыққа шақырған «Ынтымақ ережесі» атты құжаттың мазмұнына ғылыми тұрғыдан талдау жасаған. Ережеде ел басқару ісін дәстүрлік салт-санамен, әдеттік-құқық нормаларымен реттеуді негізге алынғаны жөнінде айтылады.

Аннотация

В данной статье дается научный анализ документа Барлыбека Сыртанова "Правило солидарности", в которой автор призывает народ к солидарности и единству. В "Правилах..." рассматриваются вопросы правления государства на основе традиционного сознания, норм обычного права.

Abstract

This article provides a scientific analysis of the document's Barlybek Syrtanov "solidarity rights", which the author calls the people to show solidarity and unity. In "Rules ..." questions of the Board of the State which base on traditional consciousness of customary law.

Түйінді сөздер: Ынтымақ ережесі, қоғамдық-саяси қызмет, дәстүрлік салт-сана, әдеттік-құқық нормалары, "Жеті жарғы" заңы.

Ключевые слова: Правило солидарности, общественно-политическая деятельность, традиционное сознание, обычно-правовые нормы, закон "Жеті жарғы".

Keywords: Rule of solidarity, social and political activity, the traditional consciousness, usually - the rule of law, the law of "the seven laws."

1.Кіріспе. Барлыбек Сыртанов қазақ зиялыларының ішіндегі ерекше тарихи тұлға болып қалыптасқан алаш азаматы. Еліне қиын-қыстау кезендерде, елде болып жатқан өршіп тұрған өзекті мәселелерді шешуге еңбек еткен, көпшіліктің құрметіне ие болған адам. Барлыбек Сыртановтың саяси-құқықтық көзқарасында ХХ ғасырдың басында Қазақстанның қоғамдық-саяси және құқықтық ой-пікірде мүлдем беймәлім болып келген мәселе - жергілікті елді мекендерде, ауыл арасында басқару ісін дұрыс жолға қою болды. Қазақ қоғамына патша өкіметі енгізген болыстық жүйенің тиімсіздігі бәрімізге белгілі.

Қазақ қоғамына дерт болып жабысқан осы мәселе Барлыбек Сыртановты да қатты ойландырады, жікке, партияларға бөлініп алған халықты қайта ынтымақтастырып, басын біріктіру мәселесіне жар құлағы жастыққа тимей, ерекше көңіл бөледі, түн ұйқысын төрт бөледі. Соның жемісті нәтижесі ретінде, ой толғанысы мен білімділігінің айғағы болып дүниеге "Ынтымақ ережесі" келеді.

2.Негізгі бөлім. "Ынтымақ ережесі" бұрын-соңды ғылыми айналымға түскен емес. Оны 1960 жылы Барлыбек Сыртановтың туған баласы Әбдікәдір Барлыбекұлы Сыртанов Талдықорған қаласындағы І. Жансүгіров мұражайының қолжазбалар қорына табыс еткен екен. Барлыбек Сыртанов отставкаға шыққан соң, ел басқару ісімен тікелей шұғылданып, халықтың партияға, руға, жікке бөлінуінің тамырына балта шабу мақсатында Бұқабай елі арасында 50 үйден тұратын қауымдастықта тәжірибе ретінде, ауыл ақсақалдарымен тікелей ақылдаса отырып, басқарудың жаңа "Ережесін" енгізеді. Бұл құжаттың басында "Бұқабай балаларының Ынтымақ ережесі". Барлыбек Сыртанов 50 үй арасында мынандай ұйым ашады" деген мәлімет бар. Талдықорған облысы Қапал ауданы тұрғындарының айтуына қарағанда, бұл "Ереже" "Бәкеңнің "Ынтымақ ережесі" деп аталып кеткен, небары 15 баптан тұрады, бірақ жазылған жылы белгісіз.

Барлыбек Сыртанов жазып қалдырған бұл құжаттың мазмұнына ғылыми тұрғыдан талдау жасап қарасақ, ел басқару ісін дәстүрлік салт-санамен, әдеттік-құқық нормаларымен реттеуді негізге алған. "Ереженің" негізгі идеясы көшпелі қазақ қоғамында әлеуметтік практиканың сындарынан өтіп қалыптасқан, дала демократиясының гуманистік, қайырымдылық, қауымдастық, ынтымақтастық сияқты негіздері мен ислам дінінің талаптарына сай келетін ұғымдар болып табылады. Қорытынды сөзбен айтқанда, бұл реформаторлық мазмұнға ие болған құжат болып қабылданатыны даусыз.

Барлыбек Сыртановтың "Ынтымақ ережесінің" талаптары бойынша ел басқару ісі және олардың арасында болған дауларды шешу елді мекенде халық болып сайлаған беделді ақсақалға жүктеледі. Оның айтқан сөзі, жүргізген іс-әрекеті барлық қауым мүшелеріне міндетті болуы тиіс. "Ереженің" 13 бабында: "Өз арамызда дау болса, сайлаған ақсақал бітіріп тұрсын" - деп атап көрсетіледі. Егер дау бірнеше елді мекенді қоныстанған бірнеше елдердің арасында болған болса, "сайланған сегіз ақсақал бітіріп тұрады" - деп белгіленген. "Ережеде" Барлыбек Сыртанов бұл жерде дауларды шешуді қазақтың әдет-ғұрпы бойынша билерге жүктемейді, керісінше, ақсақалдар құзыры деп таниды. Мұның себебі, 1867-68 жылдарда қазақ даласына енгізілген "Уақытша ережеден" кейін билердің сайлау арқылы "халық сотына" ие болу мәртебесінің нәтижесінде әділетсіздікке, паракорлыққа кеңінен жол ашылуының салдарынан беделін мүлдем түсіріп алғандығында болса керек. Себебі, халық сотын сайлау орыс ұлықтарының тікелей араласуымен болып, олардың ұсынысымен болатын іске айнал-

ған еді. Осыны байқаған Барлыбек Сыртанов дауларды шешу мен ел басқару ісін беделді, ел таныған, шешендікті меңгерген ақсақалдарға жүктейді.

"Ынтымақ ережесінің" нормаларындағы негізгі талаптар - елдің ынтымақтастығын нығайту, бірлік идеясын уағыздау, ұлт санасына жағымсыз қимыл-әрекеттермен қауым болып күресу және қайырымдылық пен қамқорлық жасау. Барлыбек Сыртанов "Ережеде" екі мәдениеттің жемісін пайдалана білген. Біріншісі - ғасырлар қойнауынан тамырын тартқан көшпелі қазақ қоғамының гуманистік, қауымдық институттары болса, екіншісі - ислам дінінің кейбір талаптары. Осы екі ұғымды ол үйлестіре отырып, бір мағынаға енгізумен "Ынтымақ ережесі" деп атаған. Бұл ұғымның өзі қазақ халқының фольклорымен, тіпті, қазіргі күні де мемлекетімізде өзінің көкейтестілігін жоймаған ынтымақтастық, тұрақтылық, қоғамдық келісімділік идеяларымен етене үндес екені аса көрегендіктің белгісі. Қазақ халқы көне заманнан бері: "Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді", "Бөлінгенді бөрі жейді, жарылғанды жау жейді", "Бірлік болмай, тірлік болмас", "Игілік басы - ынтымақ", "Ырыс алды - ынтымақ", "Ынтымақ - бұзылмас қорған", "Ынтымақ қайда болса, ырыс сонда", "Ынтымақтың түбі - игілік, бірлік түбі - тірлік" және т.б. сөздер айтып, халықты ынтымаққа шақырып отырған. Бұл өсиеттер қазіргі заманда мемлекетіміздің Конституциясы мен Әнұранынан да өзінің шешімін тауып отыр.

Орыс әкімшілігі қазақ қоғамын өз тарапынан тиімді басқару үшін және отарлық саясатты күшейту мақсатында империя құқық жүйесін енгізуді негізгі саясатының санатына жатқызды. Бұл мақсатты іс жүзіне асыру барысында Қазақстанда әр мағынадағы құқық жүйелері бір-бірімен сапырылысып, өкімет органдарына бассыздық пен заңсыздыққа кең көлемде жол берулеріне жағдайлар туғызды. Өлкеде қазақ халқының санасына мүлдем жат, беймәлім, қабылдауға әлі дайын емес құқықтық жүйені пайдалану әділ сотты чиновниктер мен қалталылардың қолына шоғырландырды. Патша өкіметі өз тарапынан бірнеше рет қазақтың әдеттік-құқықтық нормаларын жүйеге келтіруге әрекеттер жасаған еді. Осы мақсатта қазақ қоғамының қатынастарын реттейтін әдеттік-құқық нормаларын жинауға бірнеше дүркін ғылыми-зерттеу экспедициялары құрылды. Олар шын мәнінде қазақтың әдеттік - құқық жүйелерін жинап, зерттеуде осы күні де құндылығын жоймаған еңбектер қалдырды. Бірақ, бұл материалдар негізінде ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуде үлкен роль атқарғанмен, соттардың құқық қолдану практикасында судьялардың орыс тілін білмеуіне байланысты пайдаланылған жоқ және орыс зерттеушілерінің бұл мақсатта жазған еңбектері кемшіліктерге толы болғаны да құпия емес.

Бірақ, қазақ қоғамының қоғамдық қатынастарын реттелген тәртіпке салу патша өкіметінің назарынан тыс қалған емес еді. Мән-жайларға қанық болған отарлық әкімшілік билердің Төтенше съездерінің құзырына құқық нормаларын жасау құқы беріледі. Бұл съездер жылына бір немесе екі рет, ары кеткенде екі жылда бір рет шақырылып отырды және арнайы істерді қараумен, уезд сот практикасының қорытындысы бойынша Ереже қабылдады. Ережелерде құқық нормалары болғандықтан арнайы қылмыстық және азаматтық істерді қарауда уезд немесе бірнеше уезд аумағында қолданылып отырды.

"Ынтымақ ережесінде" мұсылмандықтың бес парызын қазақ халқына міндеттеу әрекеті жасалғанын аңғарамыз. "Зекет, қайыр-садақа, үшір малы жоқ кедейдікі, жыл сайын бөліп бере беру, кедей жоқ болса, медресенікі" - деп талап қоя келе, "Ереженің" 9-шы бабында: "Бозбалалар, қарасақал, ақсақалдар намаз оқымаса, ораза ұстамаса, үшір бермесе, бай зекет бермесе - айыпты болсын, айыбы шариғат қосқаннан басқа, әр жолға он сомнан айып көптікі»-деген норманы енгізеді. Барлыбек Сыртановтың бұл мағынадағы идеяларының мәні - қазақты қайткен күнде ислам дініне тарту, оның негізгі талаптарын халыққа міндеттеп, имандылыққа баулу. Себебі, қазақ өзін қанша мұсылман дегенімен көшпелі қазақ қоғамында, жаппай отырықшылықтың болмауына байланысты, ислам діні өз мағынасында халықтың санасына енген жоқ. Міне, осындай жағдайларға қарамастан Барлыбек Сыртанов намаз оқуды, ораза ұстауды, пітір, садақа, зекет және үшір сияқты исламның міндетті қағидаларын қа-

зақ халқына міндеттеуді аса қажет деп таниды. Көрсетілген нормада ол аталмыш парыздарды өтеуді дәулетті адамдардың басты борышы санаттарына жатқызады. Себебі бұл борыштар мұсылман баласын дүниеқоңыздықтан, пайдақорлықтан, асып-тасып кету сияқты жаман әдеттерден сақтандырып, әл-ауқаты төмен, мүсәпір адамдардың материалдық жағдайларын жақсартуға үлкен себебін тигізеді.

Ал, ораза ұстауды халыққа міндеттеу Барлыбек Сыртановтың ойынша, адамды ұстамдылыққа, құдайға құлшылық етуге үйрету және дәулетті адамдардың кедей, ішуге тамақтары жоқ мүсәпірлердің аштықты қалай басынан кешіретінін сезініп, мейірімділігін, жаны ашуын күшейту болып табылады. Егер адамдар намаз оқымаса, ораза тұтпаса, үшір, зекет бермесе Барлыбек Сыртанов "Ережеде" шарифат жолымен жазаланып, үстіне қоса 10 сом айып салуды бекіткенін байқадық. Бұл жерде ол, мысалы, оразаны бұзғаны үшін қолданылатын кәффәрат жазасын айтып отыр. Кәффәрат бойынша бір құл азат етіледі, оған шамасы жетпесе рамазан айы аяқталған соң 60 күн қатарынан ораза ұстайды. Денсаулығына байланысты оған шамасы келмесе, 60 адамды тойындыруы тиіс. Ал, ақша мөлшерінде айып салу шарифатта мүлдем көрсетілмеген, оны енгізген Барлыбек Сыртанов. Ондағы мақсаты дін талаптарын орындамаған, орындауға мүлдем ынтасы жоқ қазақтарды экономикалық санкция, тетіктер қолдану арқылы ізгі ниеттілікке, қайырымдылыққа шақыру.

Байқап қарасақ, Барлыбек Сыртановтың "Ынтымақ ережесінде" зиялылық мүлдем байқалмайды. Ол діннің талаптарын бәріне міндетті деп санайды, яғни ол құрған қоғамда дін мемлекеттен, мешіт мектептен бөлінбеген. Бұл идеяның пайдалы және зиянды жақтары да бар екені ақиқат. Дінді ұстау әркімнің жеке ісі болуы шарт. Ал, діннің халықты тәрбиелеуде, қайырымдылыққа баулуда, аяушылыққа шақыруда рөлінің шексіз мүмкіндіктері бар екені ешқандай дау тудырмаса керек.

"Ынтымақ ережесінде" Барлыбек Сыртанов қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан, қауымдық, гуманистік сипаттарға ие болған әдеттік құқықтың "ағайыншылық", "жұртшылық", "асар", "қонақ жайлылық", "қызыл көтеру", "жылу" сияқты көптеген институттарын жаңа мағынада, қазақ қоғамының XX ғасыр басындағы даму үрдісіне үндес сипатта жаңаруымен қолданады. Талдау жасап қарасақ, Барлыбек Сыртанов қазақ қоғамының этнопсихологиялық және қауымдық демократияның, көшпелі өмірдің өз заңдылығы дүниеге келтірген феноменальдық құбылысты қайткен күнде сақтап қалуды мақсат етеді. Қазақ халқының "жылу" институты Барлыбек Сыртанов енгізген «Ынтымақ ережесінде» былайша нормативтік сипатқа ие болады: "Біреу ақы мал тартып қалса, көбіміз төлейік, бай-кедей демей". Немесе 2-ші бапта: "Малы кемірек, біреудің мініп жүрген аты, сауып жүрген сиыры өліп қалса, кідірмей, көбіміз сол малды белдеуіне байлап бермек болдық".

"Ынтымақ ережесі" талаптарының сапынан 5-ші бап ерекше көзге түседі. Бұл норма қазіргі нарықтық қатынастар қалыптасып келе жатқан қазақ халқына терең ой салып, әлсіздер мен мүсәпірлер, кедейлер мен тамақ тауып іше алмайтын дәрменсіз қарттар және аурулары асқындаған адамдардың дәрігерлерге қаралуға қаражаттары тапшы болғандарға қайырымдылық пен қамқорлықтың негізінде көмек көрсетуді міндеттейді: "Ғұмырынша жазылмайтұғын біреуде ауру болса, көбіміз дәрігерге қаратайық, шығыны көп те болсын, бай болсын, бай-кедей демей"-деп көрсетіледі Барлыбек Сыртановтың "Ынтымақ ережесінде". Нағыз гуманизм деп осыны айтуға болады.

Қазақ халқы ежелден егіншілікпен жақсы айналысқан халық. Соған байланысты егін, пішенді ору қазақ халқына жауапты, қыс азығын дайындаудағы ең басты міндеттердің бірі болған. Тез арада шашпай-төкпей жинап алу асқан ұйымдастырушылықты, жауапкершілікті талап ететіні айқын. Қашанда бірлігі жоқ, жалқаулыққа бейім, іс бастауда енжарлық танытатын қазақ халқын Барлыбек Сыртанов "Ынтымақ ережесінде" науқан кезінде бір нормаға бағындыруды жөн көреді, ал орындамағандарға айып тағайындайды. 12-ші бап осы мәселені былайша бекітеді: "Шаруа жайынан егін уақытында, пішен уақытында үй басы бір кісіден жұмысшы, аз болса екі үйден бір кісі шығарып, менікі-сенікі демей, егін, шөпті сол кісілер

бітіріп тұрады. Кісі жоқ болса, ақшаға кісі жалдап береді. Кімде-кім үйде отырып, бармаймын десе, бір қойын жұмысшылар ұстап сойсын, бармаған сайын". Осы санада қалыптасқан қазақты еңбекке тартудың бір шарасы жоғарыдағы нормада көрсетілген қойын алу арқылы экономикалық санкциямен еңбекке тарту, қауым алдындағы жауапкершілігін мойындату болып табылады.

Жоғарыда көрсетілген мәселелерден басқа Барлыбек Сыртановтың "Ынтымақ ережесінде" қазақ қоғамында кең етек жайған "жесір дауы", көп әйел алушылық және қалың мал беруден туындайтын жеке мәселенің бірі - әйелі өлген еркекті орнықтыру, оның жаңа неке құруы. XX ғасырдың басында бұл мәселе қазақ зиялыларын қатты толғандырған еді. Әсіресе, қалың малды төлей алмай, үйленуге әлеуметтік жағынан мүмкіншілігі жоқ қазақ жігіттерінің саны көбейе түсіп, демографиялық ахуалға диспропорциялық, орны толмас жағымсыз құбылыс тудырғаны анық байқалады. Осы мәселеге ерекше көңіл бөлген және оны жеке мәселе етіп баспасөзде көтерген Барлыбек Сыртановтың пікірлесі және серігі Жанша Сейдалиев болды. Ол "Айқап" журналында былай деп жазды: "Қазақ жұртында екі түрлі жаман әдет бар. Түптен ойлап қарасақ, сол екі әдет қазақ халқында...жаман. Олардан құтылмай қазақ жұрты оңбайды... егерде қазақ жұрты сол екі әдеттен құтылмаса, бұл екі әдеттің бірі - ұрлық, бірі - жесір дауы, қызын сатып мал алу. Ұрының оқыған намазы қабыл бола ма? Қызын сатып, тамағын тойдырған отағасының ішкен-жегені адал болар ма? Ойлап қараңыздаршы!.. "Жесір дауы" әйел адамды адам есебінен шығарып, мал есебіне аударып жіберді. Қалың малды төлеп болса да, қазақ жұртының 30-40 жасқа келген сақа жігіттері үйірі жоқ айғырдай азынап жүр. Жұртта жесірін ала алмаған бозбала бойдақ көбейіп барады. Қазақтың тұқымы құрып бара жатыр: ойнастық қылып, мерез ауруы жұрттың сүйегіне сіңіп, жайылып бара жатыр".

Ұлттың шекесіне қатты батқан осы мәселені Барлыбек Сыртанов ескере отырып, "Ынтымақ ережесінің" 4-ші бабында: "Біреудің қатыны өліп қалса, көбіміз қатын алып береміз, бай-кедей демей" - деп, қазақ халқына қалың малдан құтылудың жолын көрсеткендей болады. Қазір де ағайын, туысқан болып келін түсіргенде барлық қиындықтарды көтеріп алу сол дәстүрдің жалғасы болса керек.

Барлыбек Сыртанов "Ынтымақ ережесінде" ел арасында кездесетін ұрлық, теріс, жағымсыз қылықтарға қолданылатын шараларды да белгілейді. Оның бірнеше нормалары осы мәселеге арналған. "Жастар үлкенге тілі тисе ат-шапан айып, қолы тисе екі ай кінәлі кісі қолы тиген кісінің үйіне отын-суын алып берсін" - деп белгіленеді. Бұл бапта Барлыбек Сыртанов Тәуке ханның "Жеті жарғысына" мүлдем беймәлім жазаның түрін енгізіп отыр. Атап айтқанда, "Жеті жарғы" заңы әке-шешесіне, үлкен бауырларына, жалпы жасы үлкен кісілерге қол жұмсаған немесе тіл тигізгендерге негізінде ар жазасын қолданған. Бұл жаза масқаралау және елден қуу болып екіге бөлінген. Масқаралаудың негізгі мақсаты - құқық бұзушылық істеген адамды ел арасында ұялту. "Масқаралау жазасына кесілген адамның мойнына құрым киіз, бетіне қара күйе жағады да, оны сиырға немесе есекке теріс отырғызып, бүкіл ауылды айналдырады. Оны бүкіл ел, бала-шаға мазақ етеді. Ұялған адам екінші рет теріс қылық жасауға бармайтындығын айтып, бүкіл халық алдында уәдесін береді. Қазақ қоғамында масқаралау жазасын негізінде ата-анасына, жасы үлкен қарияларға тіл тигізген немесе қол жұмсаған адамдарға қолданған".

Барлыбек Сыртанов ата салтпен бірге келе жатқан масқаралау жазасының жаңа заманда, XX ғасырдың басында үлкен өзгерістер болып жатқан қазақ қоғамында тиімді нәтиже бермейтінін аңғарғандай. Себебі, қоғамдық қатынастардың сапалы өзгеріске ұшырауына байланысты адамның санасы да дәстүрлік масқаралау жазасын басқаша қабылдауға бейімделіп үлгерді, сондықтан оны қолдану тиімсіз болды. Осы мәселелерді жақсы аңғарған Барлыбек Сыртанов екі ай мерзімінде айыпты адамды қол жұмсаған кісінің үйінде еріксіз жұмысқа салуды өте тиімді жаза деп түсінеді.

"Жеті жарғы" заңында ер-тұрман ұрлағаны үшін арнайы бап бекітілмеген. Бұл әрекет жалпы ұрлық ұғымымен қамтылып, адамдардың ұрланған мүліктерінің құнынан 27 есе артық өндіріліп отырған. Барлыбек Сыртанов Ереженің 11-ші бабында: "Баласы айыл-тұрман ұрласа, әкесі көпке ат-шапан айып береді, ұрланған нәрседен басқа" деген талапты бекітеді. Бұл нормада түсініксіз қалған бір мәселе: ересектердің айыл-тұрман ұрлағаны үшін тартатын жазасы айқындалмаған, тек баласымен ғана шектеледі.

Барлыбек Сыртанов өз ұлтының патриоты ретінде қазақ қоғамында біртіндеп көрініс бере бастаған жағымсыз, салт-санаға мүлдем жат көріністерге, атап айтқанда, маскүнемдік, құмар ойындар, ойнас жасау, т.б. әрекеттеріне дер кезінде баға беріп, алдын орамаса, болашақта ұлтты қандай жағдайға душар ететінін болжай білді. Сондықтан да "Ынтымақ ережесінде" ол аталмыш әрекеттерден қазақ жұртын сақтандыруды көздейді. 14-ші бапта "Қарта, басқа құмар ойнамасқа", дей келе, Ереженің 10-шы бабында: "Ұрлық, өтірік, боктау, ойнас тіпті болмасын, болса абақтыдан басқа, көпке ат-шапан болсын" - деп қорытындылайды өз ойларын.

Бұл жерде Барлыбек Сыртанов осы жасалған әрекеттерге ат-шапаннан басқа абақтыға, яғни түрмеге жабуды талап етеді. Бірақ түрмеде отыру мерзімі көрсетілмеген және бұл шараны қолдану соттың емес, ақсақалдардың шешуімен болатындығын ескерсек, соттың үкімінсіз абақтыға жабу қандай тетіктермен іс жүзіне асырылатыны да мүлдем түсініксіз қалғанын аңғарамыз.

3.Қорытынды. Міне, Барлыбек Сыртановтың ұшқыр ой, даналық көзқарасымен жазылған бұл құжаттың Қазақстанның XX ғасыр басында құқықтық ой-пікірде ерекше орын алатыны күмән тудырмаса керек. Сол бір қиын-қыстау кезеңде жергілікті басқару ісіне қарлығаш қанатымен су тамызғандай реформаторлық жаңалық енгізіп, қайтсек басқару ісін жақсартамыз деген сауалға өз тарапынан жауап беруі бағалауға тұрарлық іс. Баспасөз беттеріне жергілікті басқаруды жақсарту туралы қазақ зиялылары тек мәселе ғана көтерді, идеялар ұсынды, ал Барлыбек Сыртанов өз тарапынан қазақ қоғамында іске асырудың үлгісін танытты.

Тіпті, қазірде тәуелсіздікке қолымыз жеткен Қазақстанда соңғы кездерде ауылдарда ақсақалдар кеңесін құрып, билер сотын жандандырып, олардың құзырына ауыл мәселесін, болған дауларды шешу хақында жиі-жиі айтылып жүр. Бұл идеяларды іс жүзіне нақтылы асыратын болсақ, Барлыбек Сыртанов ойлары ескерілетіні және пайдаланылатыны дау тудырмаса керек.

Әдебиет тізімі

Мұқанов С. Халық мұрасы. Алматы, 1994, 254 б.

Өзбекұлы С. Барлыбек Сыртанов. Алматы, Жеті жарғы, 1996.108 б

Өзбекұлы С. Арыстары алаштың. Алматы: Жеті жарғы, 1998, 212б.

Тынышбаев М. Барлыбек Сыртанов. // Қазақ, 1915, № 95.

Тынышбаев М. Материалы к истории киргиз-казахского народа. Ташкент, 1925, 200-бет;

УДК 94

«ЛИШЕН ВСЕХ ПРАВ СОСТОЯНИЯ И ОТДАН НА СЛУЖБУ... РЯДОВЫМ»
(«ПОЭТ А.Н. ПЛЕЩЕЕВ. ССЫЛКА)

Духин Я.К.,

*кандидат исторических наук,
доцент, КГПИ, Костанай, РК*

Аннотация

Бұл мақалада ақын-петрашевец А.Н. Плещеевтің Орынбор аймағында саяси қуғын кезеңіндегі оның шығармашылық және қоғамдық қызметтері қарастырылады. Мақала мазмұны мұрағат материалдарынан, әдеби деректерден, мерзімдік басылымдарға негізделген.

Аннотация

В статье рассматриваются условия политической ссылки поэта-петрашевца А.Н. Плещеева в Оренбургском крае, его творческая и общественная деятельность в ссылке период. Содержание статьи основано на использовании архивных материалов, литературных источников, публикаций периодики.

Abstract

The article deals with the conditions of political exile of the poet A. N. Pleshcheyev in the Orenburg region, his creative and social activities in exile period. The contents of this article is based on the use of archival materials, literature, publications and periodicals.

Түйінді сөздер: *сілтеме; дала; сарбаздар; поэзия; поляктар; қызмет.*

Ключевые слова: *ссылка; степь; солдат; стихи; поляки; служба.*

Key words: *deportation; steppe; soldiers; poetry; poles; service.*

Введение.

Принято считать, что отдаленность от центральной России, малолюдность, бескрайние степи, где сотни верст отделяли друг от друга военные укрепления со скудными гарнизонами и солдатами, забытыми беспощадной муштрой, сделали Оренбургский край идеальным местом для политической ссылки.

У самодержавия, были на то свои резоны. Первый, – географическая отдаленность, позволяла «человека опасного или будирующего выслать в эти места, чтобы порвать всякую связь между ним и центром». Второй, – «...население этого края было неподходящим для принятия новых идей элементом». Это суждения исследователя казахстанской ссылки В. Пищулина [1; с. 115]. Суждения верны, но с некоторыми уточнениями. Но об этом позже.

Отдаленный от центра край был «типичной царской сатрапией, где все то темное и отрицательное, что было характерно для царской России, – рассуждал писатель Н. Пряришников, – распускалось махровым цветом и существовало как бы возведенным в квадрат: административный произвол был безудержным, эксплуатация трудящихся – беззастенчивой, отсталость – вопиющей» [2; с. 5]. Попадая в эту ситуацию, отторгнутые от условий привычной жизни, ссылные либо не могли найти в себе сил, чтобы преодолеть физический и психологический барьер угнетенности и отчаяния, либо, сохраняя нравственные устои, способны были к сопротивлению невзгодам и испытаниям ссылки, оставаясь людьми творческими и преданными прежним идеалам. Таков, несомненно, Алексей Николаевич Плещеев.

Сразу же делаем оговорку: абстрагируемся от биографической конкретики, обращаясь к ней лишь в крайне необходимых случаях.

Основная часть.

В 2015 г. поэту исполнится 190 лет со дня рождения. Род Плещеевых старинный. Дворяне столбовые. Замечены были при Дмитрие Донском, и вместе с ним сражались на поле Куликовом. А еще в предках числился св. Алексей Московский, тот самый, что изображен на иконе рукою иконописца Дионисия. Прославилась родословная именами поэтов и писателей, самым известным из которых считается С.И. Плещеев.

Будущая жертва николаевской военщины, Алексей Николаевич Плещеев проявил себя ревностным членом политического кружка петрашевцев. Здесь нельзя не отметить два исключительных обстоятельства – поэт подарил миру вольнолюбивый призыв, воспринимавшийся современниками как «Русская Марсельеза» – стихотворение «Вперед! Без страха и сомненья...», и ознакомил своих друзей – петрашевцев с известным политическим актом 40-х годов XIX в. – письмом В.Г. Белинского к Н.В. Гоголю. Чтение и обсуждение письма инкриминировалось петрашевцам как главное политическое преступление. Стихотворению же суждена была длительная жизнь; по свидетельству одного из жандармских документов «Дерзкие и смелые стихи» исполняли на студенческих вечеринках, на революционных митингах, песню «Вперед!» пели в тюрьмах, на рабочих маевках [3; л. 40].

Боязнь политических потрясений заставила самодержавие пойти на крутые меры – петрашевцы, а среди них и А. Плещеев, были приговорены к «расстрелянию».

Исследователям известен акт на Семеновской площади, но сокрыта его подоплека. Работа с фондом III жандармского отделения позволила автору настоящей статьи обнаружить весьма любопытное свидетельство. Оказывается, что еще за несколько дней до предполагаемой казни в отделении был уже разработан сценарий, по которому предполагалось привязанных к столбам и ожидавших расстрела петрашевцев помиловать в самый последний момент. Сценарий был подписан шефом жандармов А. Бенкендорфом. И потому, акт помилования, объявленный на площади, явился не спонтанным выражением царского милосердия, а загодя продуманной мерой издевательского возмездия над политическими противниками. Казнь заменялась кому каторгой, кому солдатской службой в отдаленных гарнизонах.

Среди переживших ужас надвигающейся смерти находился и А. Плещеев.

Самодержавная воля одела его в солдатскую шинель и определила быть рядовым 1-го линейного батальона Оренбургского отдельного корпуса, что в захолустном Уральске. Началась без малого восьмилетняя солдатчина, бросавшая поэта в разные концы обширного края (Уральск, Оренбург, Ак-Мечеть и др.).

Появление в Уральске А.Плещеева, сосланного за столь громкое дело, вызвало необычайный интерес тамошнего общества. Н.А. Виноградов, сослуживец, бесхитростно вспоминает: «... Плещеевым все занимались, толковали о нем и солдаты... Так, говорили они и про выбитые зубы, (у поэта два передних зуба были разбиты – Я.Д.) по своему не то жалея, не то издеваясь. «Ого! В нашей коже побыл, небось, испытал и всего, сколь зуботычина сладка». Но хорошие солдаты жалели и почитали Плещеева заочно. «За пустые разговоры скрутили, измучили, что краше в гроб кладут». Молодые солдаты недоуменно рядили о деле, за которое пострадал А.Н. «Без своей вины. Собирались у старшего барина помоложе. Сдуру хотели сменить закон...» [4; л.3-4].

Известный казахстанский литературовед М. Фетисов склонен был считать, что Оренбург, куда после 2-х лет службы в Уральске переводится поэт, встретил его враждебно [5; с. 343]. Позволим более осторожно отнестись к данному тезису. Оренбург чиновный, официальный – да, а как же иначе, – в его глазах все-таки «конфирмованный преступник». Но есть масса свидетельств о совершенно ином, дружественном сочувствии. У того же Н.А. Виноградова читаем: «В Оренбурге ходил он в толстой солдатской шинели, службой его не неволили, и большую часть времени он проводил за чтением и посещал 5-6 знакомых домов, где его ласково и дружески принимали» [6: 1896, №1].

Более или менее благожелательное расположение генерал-губернатора В.А. Перовского позволило А. Плещееву расширить круг знакомств и войти в творческие контакты с интересными людьми, как правило, товарищами по несчастью – Т. Шевченко, ссыльными поляками: З.Сераковским, Э.Желиговским, Б.Залеским и др. Тяготы ссылки скрашивались общением с близкими по взглядам представителями оренбургской администрации: И.Я. Осмоловским, В.Д. Дандевилем, Е.И. Барановским, поэтом-демократом М.Л. Михайловым.

Ссылка А. Плещеева совпала по времени с немилосердной солдатчиной Тараса Шевченко. Исследователями пока не установлены точные время и место встречи двух замечательных поэтов. Бесспорно лишь одно – такая встреча произошла и на годы сохранилась как личная дружба, так и весьма плодотворная переписка между ними. Она то прерывалась, то возникала вновь, но постоянно служила для обоих средством творческого общения.

Здесь, в столице края, поэт нашел отдохновение в общении с замечательным человеком Зыгмундом Сераковским и кружком его единомышленников. Познакомившись еще в Уральске, А. Плещеев не терял с ним сношений долгие годы ссылки. Близость идейных позиций не могла не подружить ссыльного поэта и польского вольнодумца, их всегда влекла друг к другу взаимная симпатия, основанная на единстве взглядов и убеждений. Солдатские будни не пропали даром для З. Сераковского. Хорошо знавший его А.И. Герцен писал в «Колоколе»: он «коротко изучил... ужасное положение полкового крепостного, военного раба, называемого солдатом... он наглядился на телесные наказания и с тех пор им овладела одна мысль, дошедшая у него до фанатизма, до *idée fixe* – добиться уничтожения палок, розог, шпицрутенов и пр. в русской армии» [7; с.1302]. И добился он таки своего, – во многом благодаря З. Сераковскому в России отменяются телесные наказания солдат.

1853 год. А. Плещеев вместе с В. Дандевилем, З. Сераковским и другими ссыльными принимает участие в составе отряда генерал-майора Падурова в походе на Ак-Мечеть. Все они отличились во время осады и штурма крепости, что даст основание властям «милостиво» произвести ссыльного поэта в унтер-офицеры, а позднее в чин прапорщика и возможность перейти на гражданскую службу [8; л. 9].

Поход позволил А. Плещееву ближе познакомиться с жизнью казахских аулов, и он считал, что продвижение русских войск в степь несет избавление казахского населения от разбойничьих набегов хивинцев и кокандцев. И было от чего прийти к такому выводу. Вот свидетельство товарища поэта, тоже петрашевца, путешественника А. Макшеева: «Хивинцы стали делать на них (аулы – Я.Д.) набеги, при этом беспощадно отбирали у них все имущество, резали для потехи стариков и детей, насиловали женщин и даже маленьких девочек...» [9; с. 76].

Позднее, отбывая ссылку в форте Перовском и имея возможность ближе познакомиться с жизнью степи и ужасами, творимыми кокандцами и хивинцами, А. Плещеев напишет в Оренбург своему другу полковнику Виктору Дезидерьевичу Дандевиллю¹: «Мы ходили в поход... Кокандцы...произвели страшные неистовства: резали преданных нам киргиз, как баранов, разграбили множество аулов... Это нас ужасно взбесило. Никогда еще так сильно не хотелось нам побить этих подлецов. Все приходило в негодование при виде изувеченных трупов, валявшихся по дороге. Цель похода была благородная – защита угнетенных, а ничто так не воодушевляет, как благородная цель [10; с. 122].

Вместе с тем, А. Плещеев вовсе не идеализировал истинный характер действий и русских войск. В. Дандевиллю он сообщает, например, что ему приходилось участвовать в подавлении волнений казахов, ушедших к хивинцам вследствие притеснений со стороны

¹ Сын обрусевшего француза, плененного в 1812г. Дезире д'Андевиля, впоследствии генерал. Виктор Дезидерьевич после похода на Ак-Мечеть заведовал «степными киргизами». Он был «человек для своего времени,- а в особенности для оренбургского общества, – образованный, развитый, широких интересов, отличался гостеприимством и любезностью... В доме собиралось лучшее оренбургское общество. К этому-то кружку примкнул Алексей Николаевич» [10; с. 104]. Существует обширная переписка между А.Плещеевым и В. Дандевилем, публикацией которой мы обязаны сыну Виктора Дезидерьевича – Михаилу Викторовичу.

русских властей, [10; с. 131] сопровождавшихся рядом грабительских акций, мало чем отличавшихся от разбоев хивинских отрядов [11; л. 47]. Не будем злоупотреблять примерами, но вот один из многих: «...отряд под начальством Войскового Старшины Эверсмана 31 августа (1855) настиг и разбил ...40 мятежных аулов Чиклинского рода, Кабакова отделения; а 5 сентября другие мятежники были настигнуты вновь...причем, разбито еще 106 аулов...» [12; л. 50]. Об этих карательных мерах появилось свидетельство даже на страницах герценовского «Колокола» в заметке «Аугсбургская газета рассказывает» [13; с. 231].

Постоянные походы, поездки в аулы, присутствие на различных казахских праздниках способствовали тесному общению с населением и вырабатывали представления о нем, как о народе трудолюбивом, талантливом. Этот народ способен прийти на помощь в любой момент (во время сильного мороза в степи, отмечает А. Плещеев, казахи прислали замерзающим солдатам кибитки), он способен замечательно трудиться (казахи бескорыстно помогали солдатам в тяжелых строительных работах по укреплению крепостей) [10; с.120].

Интерес к местному краю и к жизни его обитателей был настолько велик у А. Плещеева, что он просит В. Дандевиля скорейшей присылки в Перовск книг об Азии и Казахстане [14; с. 234]. Прекрасно понимая, с каким интересом может прочитать русский читатель что-либо о жизни в степи, поэт сообщает в Оренбург, что поездки в казахские аулы доставляют ему большое удовольствие и что о них думает «даже в «Уфимских ведомостях» статейку... тиснуть, местного колорита подбавить и вышло бы весьма занимательно» [10; с.121].

Интересу к казахстанской истории и быту А.Плещеев во многом обязан искренней дружбе с «Заведующим киргизами Сыр-Дарьинской области» Иосифу (Осипу) Яковлевичу Бонч-Осмоловскому. Это была замечательная личность, пожалуй, один из наиболее просвещенных деятелей Оренбургского края.

Становлению демократического настроения и крепких научных познаний Бонч-Осмоловский в большей степени обязан восточному факультету Казанского университета периода ректорства знаменитого Н.И. Лобачевского. Будучи на службе чиновником Азиатского департамента МИД при Оренбургской Пограничной комиссии, он отлично изучил казахский язык, много путешествовал, занимался научной работой, результатом чего стал сборник юридических обычаев киргиз, высоко оцененный специалистами.

Совместное проживание в Перовском сблизило А. Плещеева с Осипом Яковлевичем, позволило ему найти в нем единомышленника, поддержавшего в трудные годы ссылки. В письмах поэта из крепости Осмоловский представлен человеком честным, высокогуманным и авторитетным среди местного населения. «Осмоловский, – делится А. Плещеев мыслями с В. Дандевилем, – пользуется большим уважением у киргиз и, кажется, вполне на своем месте» [10; с. 118].

Занимая столь ответственный пост, Осип Яковлевич очень умело выступал в защиту казахов не только от набегов хивинцев, но и против карательных экспедиций царских войск. В поданной им «Записке» заявлялось: «Одною из главнейших причин возмущений киргизов в том числе и последнего возмущения Джанходжи в прошлом году, есть по всей справедливости – строгие меры высшего начальства» (намек на зверские расправы с казахами, учиненные бароном Фитингофом – Я.Д.). На это замечание Оренбургские власти откликнулись репликой – «не справедлив» [11; л. 47].

Видя в О. Осмоловском единственного защитника от посягательств местных властей, казахское население в свою очередь относилось к нему с чутким уважением. А. Плещеев неоднократно наблюдал, как его квартира в Перовске постоянно была наполнена бедными казахами, приходившими за помощью. «Он не только не брал от киргиз никогда никаких подарков, – писал А. Макшеев, – но сам помогал им из своего небольшого содержания...» [9; с. 247].

Был такой персонаж, олицетворявший оренбургскую власть в степи, – некий Первухин, абсолютная противоположность О. Осмоловскому. С его именем А. Плещеев связывает

все реакционное, что являла собой колониальная политика царизма. В письме к В. Дандевиллю он выразил свое откровенно неприязненное отношение к «этому г. Первухину» – крайне подозрительной личности. «Киргизы его ненавидят. Слухи про него ходят страшные, и если хоть десятая доля их справедлива, то он просто достоин виселицы... Одно я положительно знаю, что Осмоловского ждут киргизы как Бога; и я сам не раз слышал, как говорили старшины, что худо, очень худо будет, если он не скоро вернется. Что Первухин взяточник – это здесь говорит каждый... Крючок большой руки. Не мое дело судить об этом; остается только желать, чтобы истина вышла скорей наружу...» [10; с. 131].

Находясь в Перовском на положении солдата в течение почти двух лет, А. Плещеев и его товарищи по ссылке сумели найти силы отдаться той деятельности, которая во многом способствовала оживлению общественной жизни степного форта. Важно при этом, что поэт не растерял свои нравственные ориентиры и моральную стойкость, о чем повествуют строки из двух его писем В. Дандевиллю. Читаем: «И я склоняюсь под гнёт судьбы; но не в силах я переносить его безропотно», «... а что касается до покорности своей участи, то уж если просидев девять месяцев в каземате и ожидая с часу на час петли или Сибири, – если простояв перед самой многочисленной публикой в рубашке и колпаке осужденного на расстреляние, я не впал в совершенное отчаяние и уныние, то и отказ в производстве меня не мог сокрушить... Телячьей кротости нет у меня и нет добродетели щенка, который лижет руку, только что отлупившую его плетью» [10; с.138-139].

Где-то в далеком Семипалатинске задавленный солдатчиной М. Достоевский замыкается в кругу личных переживаний и дум, а здесь, в еще более страшной «открытой тюрьме», А. Плещеев бросает превратностям судьбы вызов своей непокорностью.

Форт Перовский представлял собой глинобитное укрепление, где в глиняных же землянках располагалось несколько рот солдат. Было от чего прийти в отчаяние. Но сосильные старались ему не поддаваться, более того, им удалось сплотить офицеров и солдат в довольно дружный коллектив. Уже то обстоятельство, что офицеры постепенно начинали отдавать предпочтение книгам и журналам вместо пьянок и игры в карты, – есть свидетельство их глубокого культурного воздействия [10; с. 115-116].

Не лишним будет отметить, что поэт выражал удовлетворение составом офицерства в форте, и он с беспокойством делится вот какими опасениями с В. Дандевилем: «Я очень, очень боюсь, чтобы не перевели отсюда лучших офицеров. Здесь только и можно служить под условием, если есть порядочный кружок. До сих пор у нас все были так дружны, не было никаких сплетен и вообще было отлично» [10; с. 123].

Сохранились свидетельства тесной отеческой дружбы А. Плещеева с молодым офицером В.А. Бельцовым.

В. Бельцов – подпоручик инженерной команды после окончания Инженерной академии был направлен в ф. Перовск. Совместная служба с А. Плещеевым оказала самое благотворное влияние на молодого человека. В свою очередь поэт сам поражался В. Бельцову, «к которому всей душой можно привязаться, столько в нем доброты, благородства; такой светлый и здравый ум – такое превосходное сердце... Жизнь не успела еще охладить в нем любви к науке; и стремления его слишком чисты и благородны, чтоб могла его удовлетворить эта сфера, куда бросила его судьба...». Встречаясь с ним, один из Оренбургских начальников Беринг заявил, что «удивляется нынешнему направлению молодых инженеров» [14: с.227. 229].

Свою благодарность А.Плещееву за ту поддержку и внимание, которое он оказал В. Бельцову, последний хранил всю жизнь. Минуют годы и бывший офицер напишет уже престарелому поэту из Вильно (20 января 1886г.): «Прошло уже 30 лет..., как я познакомился с Вами. Мне до сих пор памятны даже минувшие встречи... Ваше влияние на меня было истинно благотворное; приехавши на службу всего 19 лет от роду, хотя и кончивши Инженерную академию, я мог подпасть под влияние людей другого пошиба, чем Вы, тогда бог

знает, что бы вышло из меня. Слыша от Вас постоянно об необходимости борьбы за правду и против лихоимства, я по мере сил моих это исполняю, как умею до сих пор, идеи об этом Вы во мне воспитали и они настолько вошли ко мне в плоть и кровь, что слишком 30-летняя служба не сломила их. Итак, упрочение нравственных качеств, какие во мне есть, это плод Ваших, Ал. Ник., влияний...» [14; с. 230-231].

Красноречивее этих слов ничего и не скажешь, они как итог значимости деяний А. Плещеева на среду его окружения. Взять хотя бы отношения с солдатами гарнизона. С ними его связывало положение ссыльного. Беседы, внушение им чувства человеческого достоинства и мыслей, обличающих гнусные поступки и дела начальства, приводили к тому результату, о котором сообщалось В. Дандевиллю: «Дух у здешнего батальона чудный Виктор Дезидериевич, и, право, напрасно говорят, что они распущены. Буйство их состоит в том, что они не дадут какому-либо прапорщику или даже пьяному капитану понапрасну над ними тешииться, т.е. бить и драть» [10; с.116]. Подобные издевательства вызывают откровенный протест у А. Плещеева, и он выразит его в одном из писем в Оренбург: «И признаюсь, что я никак не могу согласиться, чтобы необходимо было стеснять наших солдат, сажать их на гауптвахту за расстегнутый крючок, запрещать им носить шинель в накидку сверх мундира, когда холодно, и беспрестанно толковать им, что они мерзавцы, с которых нужно шкуру драть, что 4-й батальон – известные негодяи, Однако ж, эти негодяи умеют умирать за своего царя, когда придет время...» [10; с. 117]. И как только появлялась возможность, поэт выступал от имени солдат-товарищей ходатаем перед высшим начальством: «Вы не сердитесь на меня, – писал он в Оренбург В. Дандевиллю в мае 1855 г., – что я вам пишу о всех и о каждом. Меня просят – и я делаю... Мое убеждение такое, если представляется случай сделать добро – нужно всегда попытаться» [10; с. 112].

Подобные выступления в защиту человеческих прав солдат, а надо полагать, что они не ограничивались только рамками письма, имели принципиальное значение. Вокруг этого вопроса передовая Россия уже формировала общественное мнение, и сотоварищу А. Плещеева по солдатчине в Перовске З. Сераковскому, как отмечалось выше, принадлежит весомое слово в уничтожении издевательств над солдатами, как вопиющего позора в русской армии.

Начальству, естественно, претил подобный настрой А. Плещеева, и оно искало всяческого предлога, чтобы избавиться от него. Особенно усердствовал в этом начальник Сыр-Дарьинской линии барон Фитингоф, видевший в ссыльном политического подстрекателя к «беспорядкам». Предлог вскоре представился. Из письма А. Плещеева узнаем, что «здешнее общество офицеров, выведенное из терпения дурным обращением барона и напрасными притеснениями его, написало общее письмо к Вас. Алек. (Перовскому – Я.Д.), в котором просит его защиты... Я никак не думал, чтобы у них было такое единодушие и такая решимость» [10; с. 125]. По всей вероятности, не остался в стороне и сам поэт, хотя и старался убедить В. Дандевилля в своей непричастности к нему.

Во времена Николая I это письмо-протест могло посчитаться чуть ли ни открытым бунтом и, надо полагать, узнав о причастности ссыльного петрашевца в его составлении, ему едва ли бы поздоровилось. Не случайно позднее Фитингоф увидел в А. Плещееве главного зачинщика, и вообще смотрел на политических ссыльных как на смутьянов, только и занимающихся на службе «колебанием основ». И ссыльный поэт выражает опасения, что «барон подымет на меня гонение; да еще, пожалуй, скажет и В.А., что *политический*, мол, поджигает» [10; с. 127]. Письмо офицеров не имело каких-либо последствий, хотя и свидетельствовало об определенном брожении в их среде.

Занимаясь усиленно над самообразованием, А. Плещеев много читает, особенно новинки литературы. Пожалуй, нет ни одного письма в Оренбург, в котором он не делился бы мнениями о литературной жизни страны. 9 ноября 1854 г. поэт пишет В. Дандевиллю: «Я в последнее время многое прочел, сделал значительные успехи в языке Шиллера и Гете... и

научился языку польскому, на котором есть тоже вещи биякши (Мицкевич – например) [10; с. 118-119].

Прекрасно осознавая значимую роль книги в распространении знаний и просвещения среди офицеров и солдат, А. Плещеев с энергией взялся за организацию в форте библиотеки, положив в основу личные книги; причем, при комплектовании фонда подбирались наиболее интересные и побуждающие жажду знаний издания. В этом отношении ему пришлось вести с председателем Оренбургской Пограничной комиссии В.В. Григорьевым настоящую борьбу. «Читал я реестр библиотеки, – сообщается в письме в Оренбург. – Вы меня извините Виктор Дезидериевич, но по-моему не совсем удачен выбор книг. Есть там, бесспорно, несколько очень хороших вещей литературного содержания (Гоголь, Пушкин, Одоевский, Даль, Жуковский), есть несколько любопытных книг об Азии – отличное сочинение Милютина о Суворовских войнах, есть физики и история паровых машин – весьма дельные сочинения, – но к чему такая куча книг духовного – или метафизического содержания?.. Выбор очевидно сделан не вами: – мне сдается, что тут умнеющий (В.В. Григорьев – Я.Д.) – приложил руку? Он страшный охотник до поповщины... А что было бы полезно читать офицерам: историю – которую они плоховато знают – этого нет. Из списка журналов – вычеркнуты именно те – на которые офицеры хотели подписаться – Современник и Отец (естественные) записки... Наконец, неужели Левшина – о киргизской степи – не стоило приобрести?» [14; с.233, 234].

А. Плещееву не удалось увидеть плоды своих забот, – он уехал, не дождавшись открытия библиотеки. Офицерские погоны открыли перед ссылкой гораздо большие возможности. С радостью покидал он степную тюрьму, из которой писал когда-то: «как однообразна эта жизнь, – если б вы знали. Здесь все, как по рецепту» [10; с. 114].

Еще за год до отъезда, пребывая в тягостном настроении, поэт в одном из писем (1855 г.) подводил некий итог подневольной солдатчине: «Вот шестой год, как я в этом крае, как я солдат. 24-х лет прибыл я – теперь мне 30-й. Лучшие годы жизни прошли – Бог знает как...без толку для себя и для других... Столько унижений, оскорблений всякого рода довелось мне изведать...» [10; с. 137].

Поэт покидал степи. Степи... Они производили угнетающее впечатление на людей, впервые в них оказавшихся. Уж кому, как ни ему, поэту, было дано прочувствовать «безбрежную степную даль», «черствую растительность», «мертвую тишину и одиночество». Они «ужасны», – писал А. Плещеев [15]. А вот еще, из письма другу В.Д. Дандевиллю: «Бог с ней – с матушкой степью; опостылила она мне до крайности» [14; с.225]. И вовсе не степь, как явление физической природы, имел здесь в виду поэт, под ней скрывается целый комплекс жизненных обстоятельств, порожденных ссылкой действительностью.

Свои мысли поэт выразил в стихотворении «В степи», написанном перед отъездом из форта Перовского:

«Так скоро, может быть, покинуть должен я,
О степь унылая, простор твой необъятный;
Но вместо радости зачем душа моя
Полна какою-то тоскою непонятной?
Жалею я чего? Или в краю ином
Грядущее сулит мне мало утешенья?
И побреду я вновь знакомым мне путем,
Путем забот, печалей и лишенья» [16; с. 79].

Его привлекал Оренбург, где было больше жизни, где уже, как и по всей России, чувствовалось общественное пробуждение. В свое время Н.А. Добролюбов, говоря об особенностях общественной жизни провинциальных городов, отмечал: «Подумаешь, право, что в России везде, кроме столиц, люди спят себе и рта открыть не умеют, двух мыслей не свяжут, особенно на бумаге. А между тем это вовсе неправда: в провинциях-то и живут люди

рассуждающие, серьезно интересующиеся наукой и литературой, с любовью следящие за современным направлением мысли» [17; с. 631]. Оренбург – несомненно, таков. Градус культуры подогревался присутствием в нем массы развитой репрессированной молодежи, и А. Плещеев не последний из ее числа.

Оренбург и край, хотя и пользовались «дурной репутацией», как место ссылки, привлекал, однако, внимание ученых, путешественников, общественных деятелей, писателей. «Одни из них (писатели – Я.Д.), – сообщал Н. Прянишников, – были уроженцами Оренбургского края; либо провели в нем часть своего детства; других заносила сюда прихотливая судьба; третьи попадали сюда за революционный образ своих мыслей и действий (Шевченко, Плещеев)» [2; с. 4].

Здесь А. Плещеев встретил своих друзей по убеждениям, их было много не только среди ссыльных, но и в кругу образованного чиновничества. Ведь не просто так поэт писал еще из Перовска В. Дандевиллю (9 ноября 1854г.): «Я уверен, что если бы Оренбург был обречен подобно библейскому городу провалиться за грехи свои, то господь пощадил бы его для нескольких праведников, которые там найдутся... А уж где есть хоть один праведник, о том месте всегда отрадно вспомнить» [10; с. 109]. О продолжении военной службы не хотелось и думать, – прочь от нее! Она – пустая трата времени и душевных сил. Горечью наполнено письмо в Петербург (7 августа 1856 г.): «Меня ломит и коробит всего. Нет! Плохой я служака. Грустно право, когда подумаешь, что на другом поприще мог бы быть человек, хоть сколько-нибудь полезен, а тут и силы, и время тратишь напрасно...» [14; с. 236-237]. По свидетельству М.Л. Юдина, поэт «всем существом своим жаждал другой жизни, другого режима с большим простором и с большей свободой действий, жаждал другой деятельности» [18; с. 159].

Выход был один – А. Плещеев воспользовался приглашением на должность «писца среднего оклада», а затем и столоначальника «временного стола по управлению Внутренней киргизской ордой» Оренбургской пограничной комиссии с подпиской «о непринадлежности к масонским и другим тайным обществам» [8; л. 4,7]. В службе помогали опыт и наблюдения за жизнью казахской степи периода ссыльных лет в Перовске, и надо полагать, что использовались они не в корыстных целях ради, а для справедливых решений по многочисленным просьбам и жалобам местного населения.

Последние годы ссылки А. Плещеева в Оренбурге характеризуются его идейным ростом под влиянием все более обостряющейся общественной борьбы, под воздействием демократических идей Н.Г. Чернышевского и его соратников. В свою очередь, он и сам в какой-то степени был центром притяжения радикальных представителей оренбургского общества. Этой цели отвечала, например, педагогическая деятельность поэта, когда он «на первых порах своей гражданской жизни в Оренбурге ...поддерживал свое существование уроками...» [18; с. 160].

Познакомившийся в эти годы с ним поэт М.Л. Михайлов так определил идейное влияние А. Плещеева на людей, с которыми тот общался: «Поэты с таким благородным и чистым направлением, как направление г. Плещеева, всегда будут полезными для общественного воспитания и найдут путь к молодым сердцам» [14; с. 240].

Являясь участником литературно-этнографической экспедиции, занимаясь исследованиями быта и жизни уральских казаков, башкир и казахов, М. Михайлов значительное время в 1856 г. провел в столице Оренбургского края. В это время он, сподвижник Н. Чернышевского, был близок к революционно-демократическому кругу «Современника» и полностью разделял его антикрепостническую и антисамодержавную позицию. Двух поэтов роднило общее направление их музыки, «обоих поэтов сближало сочувствие к обездоленным». Познакомившись с А. Плещеевым ближе, М. Михайлов признал в нем «силу призыва к честному служению обществу и ближним» [19; с. 211]. Михаил Ларионович содействовал налаживанию контактов оренбургского изгнанника с петербургскими литераторами и журналами.

В Оренбурге А. Плещеев активно интересуется новыми процессами, происходящими в литературе. В письме к М. Михайлову (28 декабря 1856 г.) им сообщается: «Ноябрьский № Библиотеки – отличный, превосходная там статья – Об отношениях критики Белинского – к нашему времени; – Дружинина. Решительно подписываюсь на Библиотеку» [14; с. 241]. Его внимание привлекают молодые оренбургские литературные силы, помогал им в своем развитии. Таковым был, например, автор «драматических сцен и очерков» С.Н. Федоров. А. Плещеев помог молодому писателю напечатать свои первые произведения в журнале «Современник». Об этом он писал Ф.М. Достоевскому (1858): «Здесь есть молодой человек, с которым я очень близок и который отправил в Современник драматические сцены, Некрасов его восхвалил и очерки напечатал...» [20; с. 441].

По всей видимости, сближение было обусловлено не только литературными интересами, но и общим идейным настроением, что и дало С. Федорову возможность печататься в органе революционной демократии. Впоследствии, после появления повести А. Плещеева «Пашинцев», за которую автора предали «анафиме в Оренбурге», [21; с. 145] Федоров выступил на страницах «Искры» с фельетоном «Курьезные случаи. Случай 1-й (посвящается литераторам, пишущим о провинции, – в назидание им)», в котором очень едко высмеял озлобленных плещеевской повестью оренбуржцев.

И вот она, долго ожидаемая и с мытарствами полученная свобода. Казалось бы, прочь из головы и души все, напоминавшее о тягостных годах солдатчины. Но нет, ссылка не отравила у А. Плещеева интереса к краю. Его связывает тесная дружба с оренбургским гражданским губернатором Е.И. Барановским и его женой. Оба были близки к революционно-демократическому лагерю и даже имели сношения с «лондонским изгнанником» – А.И. Герценом. Уже из Москвы поэт обращается к оренбургским друзьям с просьбой помочь распространению в крае газеты «Московский Вестник», совладельцем которой был, и в которой сотрудничали М. Салтыков-Щедрин, А. Островский, И. Тургенев, Н. Чернышевский, Л. Толстой.

Руководствуясь принципом, что «провинциальные известия вещь весьма важная» [22; с. 462], А. Плещеев предпринимает публикацию ряда заметок и статей об Оренбургском крае в «Московском Вестнике», в том числе обещает опубликовать пространную рецензию на книгу Черемшанского «Описание Оренбургской губернии».

Не оставляются без внимания и друзья-изгнанники – польские ссыльные, для них предпринимаются поиски и покупка польских книг [22; с. 460]. Заботится поэт и о том, имеет ли распространение в Оренбурге «Современник», и сам подписал Е. Барановского на журнал. «...Еще подписался я Вам на «Современник», – сообщает он. – Первый номер вышел великолепный, необыкновенно сильные статьи, возбуждающие здесь много толков. Салтыков написал для этого номера несколько статей, в которых излил все, что у него накопело на душе» [22; с. 459].

С заинтересованностью наблюдает А. Плещеев за материалами об Оренбургском крае, появляющимися в герценовском «Колоколе». Любопытно его письмо Е. Барановскому от 30 марта 1860 г.: «Достолюбезная Оренбургская публика обманулась в ожидании. В «Колоколе» описаны дела по заводам Пашкова и Сухозанета и дело Жадовского. Любопытно прочесть, в каком виде все это изложено». Здесь же даются и комментарии: В этих злоупотреблениях «всю администрацию надо винить и главное управляющих и советников, наживавших себе громадное состояние» [22; с. 464].

Следуя принципу обличения, А. Плещеев пишет «в минуты – глубочайшего омерзения к окружающему» замечательный памфлет на оренбургское общество – повесть «Пашинцев». Оренбург зачитывался ею, она, по словам местного старожила П. Столпянского, «переходит из рук в руки, ее читают с жадностью; поля плещеевской повести носят заметки и объяснительные подписи для непосвященных в тайны оренбургской жизни» [23; с.4]. После

выхода повести весь «аристократический» Оренбург открыл настоящий поход и травлю против автора.

Заключение.

А. Плещеев – весьма плодовитый писатель и поэт замечательный, в его творческом арсенале – стихи, поэмы, проза, переводы. И не будь суровой солдатчины, вырвавшей целый кусок из молодой жизни поэта, то, как сказать, не имели бы мы возможность погружать свое любопытство в еще более полнокровную атмосферу авторского творчества. Расправа царизма над петрашевцами явилась несоизмеримо гораздо более весомой, нежели этого заслуживал юношеский максимализм А. Плещеева и его товарищей. Однако попытка каторгой и солдатчиной растоптать достоинство людей и в их лице лишит Россию, как выразился Н. Добролюбов, «торжествующего прогресса», явно не вела к ожидаемому результату.

И жизненный пример ссыльного поэта, облаченного в «толстую солдатскую шинель», красноречивое тому свидетельство и подтверждение.

Список литературы

- 1 Пищулин В. Киргизия, как место ссылки царского правительства // «Советская Киргизия». – 1924. – №1–2.
- 2 Прянишников Н. Писатели-классики в Оренбургском крае. – Чкалов, 1946.
- 3 Центральный Государственный архив РФ (ЦГАРФ). Ф. 109, д. 26, ч. 7.
- 4 Центральный Государственный архив литературы и искусства (ЦГАЛИ). Ф.(Плещеев), оп.1, д.36.
- 5 Фетисов М.И. Литературные связи России и Казахстана в 30-50-е годы XIX в. – М., 1956.
- 6 Поэт Алексей Николаевич Плещеев в Оренбургском крае (воспоминания старожила) // Тургайская газета. – Оренбург, 1896.
- 7 «Колокол». Газета А.И. Герцена и Н.П. Огарева. Факсимильное издание АН СССР. Вып.1-XI. – М., 1962, вып. У1.
- 8 Центральный Государственный архив РК (ЦГАРК). Ф.4, оп.1 ,д. 2825.
- 9 Макшеев. А.И. Путешествия по киргизским степям и Туркестанскому краю. – СПб., 1896.
- 10 Дандевиль М. А. Плещеев в форте Перовском // «Минувшие годы». – СПб., 1908. – № 10, октябрь.
- 11 Российский Государственный Военно-Исторический архив (РГВИА). Ф. 67, оп. 1, д. 129.
- 12 Центральный Государственный Исторический архив (ЦГИАСПб.). Ф. 1291, оп. 82, д. 9.
- 13 «Колокол». Газета А.И. Герцена и н.П. Огарева. Факсимильное издание АН СССР. Вып.1-XI. – М., 1962, вып. 1.
- 14 Литературный архив. Материалы по истории литературного и общественного движения. АН СССР. – М.-Л., 1961. – Вып. 6.
- 15 Биография А.Н. Плещеева. / spravka.coolreferat.com/vopros/4726.
- 16 Плещеев А.Н. Стихотворения. Вст. ст. и примеч. Л.С.Пустильник. – М., «Художественная литература», 1975.
- 17 Добролюбов Н.А. Собрание сочинений. – М., 1952. – Т.2.
- 18 Юдин М.Л. К биографии А.Н.Плещеева // «Исторический Вестник». – М., 1905. – №10.
- 19 Михайлов М.Л. Сочинения в 3-х томах. – М., Госиздательство художественной литературы, 1958. – Т.3.
- 20 Достоевский Ф.М. Материалы и исследования. АН СССР. – Л., 1935.
- 21 Письма Плещеева к Добролюбову // «Русская мысль». – 1913. – Кн.1.
22. Шестидесятые годы. Материалы по истории литературы и общественному движению. – М.-Л., 1940.
- 23 Столпянский П. Очерки по истории оренбургской старины. – Оренбург, 1902.

УДК 82.01/09

МЕТОДИКА КОМПЛЕКСНОГО АНАЛИЗА ПРОЗАИЧЕСКОГО ТЕКСТА

Жаркова В.И.,

*Кандидат филологических наук,
доцент КГПИ, Костанай, Казахстан*

Конвисарова Л.А.,

*магистр педагогических наук,
старший преподаватель КГПИ*

Аннотация

Мақалада прозалық мәтіннің мән-мағынасы мәселелеріне арналған және көркем шығарманың кешенді схемасына талдау жүргізілген.

Аннотация

В статье освещаются проблемы целостного осмысления прозаического текста, приводятся схемы комплексного анализа художественного произведения.

Abstract

The article is dedicated to the problems of the comprehension of a prose text as a whole. The schemes for the complex analysis of a fiction work are suggested.

Түйінді сөздер: *көркем мәтін, көркем туынды, автордың бейнесі, кешенді филологиялық анализ, архетип.*

Ключевые слова: *художественный текст, художественное произведение, образ автора, комплексный филологический анализ, архетип.*

Key words: *literary text, piece of art, image of the author, comprehensive philological analysis, archetype.*

1. Введение.

Фундаментальная подготовка студента-филолога требует пристального внимания к тексту. М.М. Бахтин справедливо писал: «Текст – это «первичная данность» всех гуманитарных дисциплин и «вообще всего гуманитарно-филологического мышления... Текст является той непосредственной действительностью, действительностью мысли и переживания, из которой только и могут исходить эти дисциплины и это мышление. Где нет текста, там нет и объекта для исследования и мышления» (Бахтин, 1997, с. 306).

2. Материалы и методы.

Обратим внимание, что сегодня в литературной науке, теории литературы существует множество определений художественного текста. В.В. Савельева попыталась суммировать некоторые из них. «Итак, – пишет она, – художественный текст – таинственный результат вдохновения; объект для разбора и анализа; реакция на окружающий мир вне личного контроля автора и читателя; культурологический феномен; лингвистическая категория; результат сублимации и свидетельство невропатологии; архетипический мир; психолингвистическая реальность и т.д.».

Сопоставляя многочисленные определения, она делает вывод, «что нечто может быть определено как текст только при наличии понимающего, читающего, расшифровывающего сознания. Вот почему можно определить художественный текст как порожденную человеком «модель художественного сознания».

Художественный текст – это своеобразный посредник между человеком и умопостигаемой реальностью, поэтому в нем неповторимо и причудливо соединены объективная реальность, реальность сознания автора и сознаний читателя. Таким образом, художествен-

ный текст – это встреча трех реальностей (объективной автора и читателя), но независимо от них он сам является качественно новой - четвертой реальностью, ибо он наличествует как материальное тело и идеальная сущность одновременно» (Савельева, 1996).

Нельзя не указать, что наряду с понятием художественный текст в науке существуют производные от него термины: подтекст, надтекст, интекст, интертекст, контекст, метатекст, сверхтекст, внетекстовые связи.

Как синоним для художественного текста используется термин «художественное произведение». В качестве рабочего разграничения автор справедливо предлагает признать произведение – производным от художественного текста. Оно характеризуется цельностью и организованностью смыслов. Верна ее мысль о том, что при определенном сходстве каждый читатель порождает свое художественное произведение, а художественный текст всегда таит в себе возможность иных произведений, он многозначен, плюралистичен, подвержен разным подходам в процессе своего функционирования среди людей.

Художественный текст представляет собой сложную структуру. В нем, прежде всего, выделяются различные и вместе с тем взаимосвязанные уровни: идейно-эстетический (идеологический), жанрово-композиционный и собственно-языковой как эстетическая речевая система.

Приведем характеристику указанных уровней.

«Идейно-эстетический (идеологический) уровень художественного текста – это воплощение в нем в соответствии с авторским замыслом содержания литературного произведения как результат эстетического освоения изображаемой действительности. Этот уровень можно в известном смысле рассматривать в качестве исходного для писателя (замысел, идея) и конечного для читателя (их сознание) в процессе порождения, «передачи» и усвоения идейно-эстетической информации текста.

Жанрово-композиционный уровень художественного текста – это его поэтическая структура в ее широком понимании, то, как «сделано» литературное произведение, его построение, обусловленное содержанием и характером жанра (принадлежность к эпосу, лирике или драме), системой образов в их взаимосвязи и событийном развитии, расположением и соотношением художественных деталей.

В динамическом аспекте (развертывании произведения) композиция – мотивированное расположение компонентов (отрезков, фрагментов текста), в каждом из которых сохраняется один способ изображения (характеристика, диалог, монолог и т.п.) или единая точка зрения (автора, рассказчика, персонажа) на изображаемое. Взаимосвязь таких компонентов образует композиционное единство текста.

Как наиболее важный и непосредственно воспринимаемый компонент текста художественный образ обращен одновременно и к социальному, идейному содержанию произведения, входя в общую систему образов (литературный образ). Он представляет собой своеобразное диалектическое единство этих различных начал. Жанрово-композиционный уровень объединяет литературоведов и лингвистов в их заинтересованном отношении к художественному произведению.

Языковой уровень (эстетическая речевая система) художественного текста – это функционирующая в нем и данная в композиционном развитии система изобразительных средств языка, посредством которых выражается идейно-эстетическое содержание литературного произведения. Языковой уровень обнаруживает, в свою очередь, различные ярусы: лексический (семантический), грамматический (морфологический и синтаксический), словообразовательный, фонетический и др. Употребляясь для выражения определенных семантических и стилистических функций, единицы одного яруса и единицы различных ярусов постоянно взаимодействуют друг с другом в тексте.

Образность «разлита» во всем тексте, хотя и неравномерно; одни элементы, ярко образные, как бы «заражают» другие. Слово, включенное в художественный текст, становится его конструктивным компонентом и эстетически значимым элементом.

Методика работы с художественным текстом может быть самой различной, она предлагает множественность вариантов и зависит от четко поставленной цели, степени знания студентами конкретного текста, осведомленности с научно-исследовательской, литературой искренности и непосредственности их читательского контакта с автором. О последнем очень хорошо сказал В.Г. Белинский: «Пережить творения поэта – значит переносить, переживать в душе своей все богатство, всю глубину их содержания, переболеть их болезнями, перестрадать их скорбями, переблаженствовать их радостью, их торжеством, их надеждами. Нельзя понять поэта, не будучи некоторое время под его исключительным влиянием, не любив смотреть его глазами, слышать его слухом, говорить его языком. Нельзя изучить Байрона, не быв некоторое время байронистом в душе, Гете – гетистом, Шиллера – шиллеристом и т.д.» (Белинский, 1955, с. 144).

Знакомство с текстом необходимо осуществлять с его «замедленного» филологического чтения, пользуясь прилагаемым комментарием, разного рода справочной литературой. «Проясненный» таким образом текст следует, – пишет Л.А. Новиков, – еще раз осмысленно прочитать, обращая внимание на правильное его актуальное членение, смысловые связи частей, логические акценты, а также на правильность произношения (учитывая и устаревшие формы и орфоэпические нормы)» (Новиков, 1988).

Исследователь отмечает, что анализ текста целесообразно вести в соответствии со взаимосвязанными структурами категории образа автора, отражающий разные уровни текста, и исследовательски нацелено на них.

Ученый выделяет в анализе текста три взаимосвязанных аспекта.

Первый аспект анализа имеет своим объектом основное содержание литературного произведения или его фрагмента в составе целого, помогает понять авторский замысел, уяснить авторскую позицию, получить представление о характере и способе воплощения идеи в образе, то есть вскрыть детерминанту структуры текста как главное внутреннее характерное свойство, определяющее его развертывание. Важное значение могут иметь также сведения об изображаемой в литературном произведении эпохе или конкретном событии, факте, ставшем предметом художественного воплощения. Здесь же отмечаются основной композиционный «ход», избранный писателем, и оценка образов, находящая воплощение во взаимодействии составляющих структур категории образа автора. Как видно, для этого аспекта существенна не только информация, находящаяся, так сказать, «за текстом» и привлекаемая из других источников (истории страны, истории литературы, литературной критики, мемуаров, дневников и писем писателя и т.п.).

Второй аспект анализа – изучение композиционной структуры произведения. Правильное понимание основного структурного принципа организации текста, «распределения ролей», системы образов и их развития дает ключ к целенаправленному анализу языковых средств, к выделению композиционно значимых языковых средств, то есть «форм композиции», данных через язык, но не из него выросших», говоря словами В.В. Виноградова.

Третий аспект анализа – исследование системы речевых изобразительных средств художественного произведения в их идейно и композиционно целенаправленном синтезе. Здесь уже недопустим простой анализ по ярусам (лексика, грамматика, словообразование, фонетика и т.д.), так как самой структурой текста, реализующей эстетическую функцию, единицы этих языковых ярусов «приводятся в движение», во взаимодействие как внутри определенного яруса, так и между ярусами.

Предварительное рассмотрение текста с точки зрения идейного содержания и композиции помогает раскрыть специфику его языковой структуры, определяемой детерминантой, и «подсказать» основное направление, ведущие линии анализа речевой структуры произведе-

ния. Здесь более важен не сплошной анализ языка, который может отвлечь от главного, изобразительный анализ речевых доминант, вырисовывающий главные идейно-эстетические контуры текста и его образной структуры.

Важно вывод о том, что семантическая и формальная структура каждого текста имеют свои особенности. Поэтому его анализ, чтобы на деле быть эффективным, должен отразить их в себе, в своей специфике. Вот почему различия в содержании и форме, жанрах литературных произведений (текстов), в творческой манере и создания делают практически невозможной одну-единственную, стандартную схему анализа. Принципиально единая по своей структуре схема анализа, опирающаяся на категорию образа автора, не исключает, а, наоборот, предполагает его специфические формы и особенности, опережающие особенности формы и содержания конкретного литературного произведения и его языка.

Обучающиеся должны уметь сделать комплексный анализ художественного текста.

По мнению Н.А. Николиной, комплексный филологический анализ текста – это анализ обобщающего типа, который предполагает определение проблематики художественного произведения и его идейного смысла в соотнесенности с рассмотрением композиционно-речевой структуры текста, его образного строя, пространственно-временной организации и интертекстуальных связей, маркированных речевыми сигналами.

Исследовательница разработала схему комплексного филологического анализа прозаического текста, который включает следующие основные этапы:

- 1) определение жанра произведения;
- 2) характеристику архитектоники текста;
- 3) рассмотрение системы мотивов и предварительную характеристику содержания текста;
- 4) выделение ключевых слов текста и сквозных повторов в его структуре;
- 5) рассмотрение структуры повествования;
- 6) анализ пространственно-временной организации произведения;
- 7) рассмотрение системы образов текста;
- 8) выявление элементов интертекста, определяющих связь рассматриваемого произведения с другими произведениями русской и мировой литературы;
- 9) обобщающую характеристику идейно-эстетического содержания текста.

Справедливо ее замечание о том, что «целесообразно использовать анализ «челночного» характера, базирующийся на переходах от рассмотрения содержательных категорий к форме (и наоборот). При этом не следует стремиться проанализировать «все образно-языковые параметры» художественного текста: для комплексного филологического анализа, как правило, достаточно последовательно рассмотреть несколько аспектов текста и выявить его неочевидные смыслы и системные связи составляющих его компонентов.

Комплексный филологический анализ текста должен учитывать:

- 1) законы литературного рода и его особенности (так, при анализе стихотворного произведения необходимо рассмотрение его метра и ритмической организации, системы рифм, особенностей фонетики; при анализе драмы – соотношения диалога и монолога, реплик персонажей, авторских ремарок и других сценических указаний);
- 2) жанровую специфику произведения (именно жанр служит моделью построения текстов определенного содержания и структуры);
- 3) характер соотнесенности картины мира, создаваемой в произведении, с «действительностью», знаком которой служит основной субъект речи (повествователь в прозе, носитель авторского слова в драме, лирический герой);
- 4) интертекстуальные (межтекстовые) связи произведения;
- 5) текстообразующую роль языковых единиц разных уровней.

В последнее время в науке о литературе очень широко используется понятие «архетип», зародившееся и обоснованное в работах швейцарского ученого К.Г. Юнга (1875-1961).

Юнг понимал «архетип» как общечеловеческий образ, бессознательно передающийся из поколения в поколение. Чаще всего архетипами являются мифологические образы. Последними, по Юнгу, буквально «нашпиговано» все человечество, причем архетипы гнездятся в подсознании человека, независимо от его национальности, образования или вкусов. «Мне как врачу, – писал Юнг, – приходилось выявлять образы греческой мифологии в бреде чистокровных негров».

Исследователи русской литературы при анализе художественного текста архетипы находят в творчестве самых разных писателей, но, конечно, в трансформированном виде. Ю.М. Лотман выделяет ряд архетипов в произведениях Пушкина, Гоголя, Достоевского и др.

Студенты должны проявлять серьезное внимание к архетипичности в искусстве; осмысление понятия «архетип» как инструмента исследования позволяет увидеть многие существенные стороны в содержании художественных произведений: преемственность в жизни человеческого рода, неразрывную связь времен, сохранение памяти о прошлом.

Отметим, что при изучении архетипов и мифов используется целый ряд понятий и терминов: мифологема, архетипическая модель, архетипические черты, архетипические формулы, архетипические мотивы. Чаще всего архетип отождествляется или соотносится с мотивом.

Литературоведческое понятие мотивы было введено А.Н. Веселовским и определялось как «простейшая повествовательная единица, образно ответившая на разные запросы первобытного ума или бытового наблюдения» Веселовский (1988).

В качестве примеров архаических мотивов он называет: представление солнца оком, солнца и луны братом и сестрой и т.д.

3. Выводы.

Приведенные выше схемы комплексного анализа художественного текста помогут студентам уметь ценить и эстетически воспринимать художественные тексты, постигать ювелирное искусство слова, выстраивать с ним высокие отношения, всматриваться в глубину смысла, улавливать авторские интенции, тончайшие намеки. Филология – наука «медленного», глубокого чтения.

Список литературы

- Бахтин М.М. Язык в художественной литературе // Собр.соч.: в 7 т. – М., 1997. – Т.5. – С. 306.
Белинский В.Г. Полное собрание сочинений: в 13 т. – М., 1955. – Т.7. – С. 144.
Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М., 1989.
Лотман Ю.М. В школе поэтического слова. Пушкин. Лермонтов. Гоголь. – М., 1988.
Николина Н.А. Филологический анализ текста. – М., 2008.
Новиков Л.А. Художественный текст и его анализ. – М., 1988.
Савельева В.В. Художественный текст и художественный мир. – Алматы, 1996.

УДК 82-31

ЖАЗУШЫ Т. АХТАНОВТЫҢ “БОРАН” ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫС ЕРЕКШЕЛІГІ

Серикбаева Н.С.

Рудный қаласының,
№ 12 орта мектебінің
қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі

Қанапина С.Ф.,

филология ғылымдарының
кандидаты, доцент, ҚМПИ

Жазықова Т.Б.,

3 курс студенті, ҚМПИ
Қостанай қ., Қазақстан

Аннотация

Ғылыми мақала жазушы Т.Ахтановтың «Боран» шығармасындағы фразеологизмдердің стильдік қызметін анықтауға арналған. Мақалада жазушы тіліндегі фразеологизмдердің қолданыс ерекшелігі қарастырылады.

Аннотация

В статье рассматриваются особенности фразеологизмов в романе «Боран» писателя Т. Ахтанова. Также рассматриваются стилистические особенности в употреблении фразеологизмов.

Abstract

The article discusses the features of phraseology in his novel "Boran" writer T.Ahtanov. It also discusses the stylistic features used phraseology.

Түйінді сөздер: фразеологизм, роман, Т.Ахтанов, жазушы, стильдік өзгешеліктер

Ключевые слова: фразеологизмы, роман, Т.Ахтанов, писатель, стилистические особенности.

Key words: phraseology, novel, T.Ahtanov, writer, stylistic features.

1.Кіріспе.

Тіл мәдениетінің бастауы – фразеологизмдер. Әрбір қазақ үшін – тіл мәдениетін меңгеру міндеттерінің бірі – дұрыс сөйлеу, образды сөйлеу дағдысын қалыптастырудағы тұрақты тіркестердің рөлі ерекше. Бұл ретте фразеологизмдер белгілі бір тілдік мұқтаждықты өтейді.

2.Талқылау.

“Фразеология” дегеніміз, біріншіден, “тілдегі барлық фразеологизмдердің жиынтығы, әлемі, қазынасы”, екіншіден, “фразеологизмдерді зерттейтін ғылым саласы”. Ал фразеологизм дегеніміз – құрамындағы сыңарлары өте тұрақты болып келетін, қолданысқа әрдайым дайын тұратын тұрақты сөз тіркесі. Мұнда тіркес құраушы сөздер өздерінің бастапқы тура мағыналарынан мүлдем немесе жарым-жартылай айырылып, өзара жымдаса келіп, бір ғана фразеологиялық жалпы мағынаға ие болады. Бұл мағынаға ауыспалылық пен бейнелілік тән.

Қазақ тілі қазынасындағы тұрақты тіркестердің релеванттық қасиетін айқындау, қазақ фразеологизмдерін іштей саралап бөлу, сондай-ақ фразеологиялық мағынаның қалыптасуы, фразеологизмнің құрам сипаты және компоненттердің байланысу түрлері, фразеологизмдердің стильдік ерекшеліктері, фразеологизмдердің сөзден және мақал – мәтелдерден айырмашылығы мен оларға ұқсас тұстары, фразеологизмдердің грамматикалық сипаты, бірнеше фразеологизмдердің жасалуына арқау болатын ұйытқы сөздер, фразеологиялық калька сияқ-

ты фразеологияның көкейтесті мәселелерін қазақ тіл білімінің күн тәртібіне қойып, қазақ фразеологиясының бағыт – бағдарын саралаған, осы саланың дербес пәнге айналуының негізін қалаған ғалым академик І.Кеңесбаев болды. **А.Ысқақов, М.Балақаев, Т.Қордабаев, Ә.Т.Қайдаров, Р.Сыздықова** тәрізді қазақ тіл білімінің көрнекті өкілдері қазақ фразеологиясының дербес пән болып қалыптасу, даму жолында көптеген мәселелерді ғылыми тұрғыдан шешуге ат салысты.

Фразеологизмдерді топтау мәселесі І.Кеңесбаев, М.Балақаев, Т.Қордабаев, Ә.Т.Қайдаров, Р.Жайсақовалар қазақ фразеологизмдерінің құрамдық сипатын ашып, семантикалық – тақырыптық аясын белгілеп, топтастыру принциптерін айқындады. Р.Сыздықова Абай тіліндегі фразеологизмдерді зерттеу арқылы қазақ фразеологизмдерінің поэтикалық тілдегі жұмсалып өрісін зерделеп, авторлық қолданыстағы фразеологизмдердің жасалу механизмін көрсетті. Ә.Болғанбаев, Ғ.Қалиев еңбектерінде қазақ фразеологиясының теориялық мәселелері жинақтала сөз болды. Р.Сәрсенбаев зерттеулерінде фразеологизмдердің мақал – мәтелдермен, нақыл сөздермен ара – қатысы айқындалды.

Бүгінгі қазақ фразеологиясында зерттеудің үш түрлі бағыты орын алып отырғаны байқалады. Біріншісі – қазақ фразеологизмдерін таза тілдік тұрғыдан бір тіл аясында зерттеу. Бұл бағытта қазақ тіл білімінде көптеген зерттеу жұмыстары жүргізілді. Әсіресе фразеологизмдерді лексикографиялық өңдеуден өткізудегі І.Кеңесбаевтың **“Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі”** (Алматы, 1977), Ә.Қайдаровтың **“Мың әсерлі де бейнелі орамдар”** (Астана, 2003) сияқты еңбектерін, фразеологизмдердің сыртқы және ішкі құрылымындағы дыбыстық, мағыналық, семантикалық, әуезділік үйлесімін, т.б. архитектурасын талдап ашып берудегі С.Сәтенованың **“Қазақ тіліндегі қостағанды фразеологизмдердің тілдік және поэтикалық табиғаты”** (Алматы, 1997) атты зерттеуін, фразеологизмдердің варианттарын көрсету, синонимдік қатарын анықтаудағы Г.Смағұлованың **“Фразеологизмдердің варианттылығы”** (Алматы, 1996), **“Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық – мәдени аспектілері”** (Алматы, 1998) тәрізді еңбектерін атап айтуға болады. Р.Сыздықованың **“Сөздер сөйлейді”** (Алматы, 1994), Н.Уәлиевтің **“Фразеология және тілдік норма”** (Алматы, 1998) сияқты еңбектерде көптеген фразеологизмдер этимологиялық тұрғыдан талданып, олардың құрамындағы мағынасы күнгірттенген, тіптен мүлдем белгісізденіп кеткен сөздердің мән – мағынасы ашылды. Қазақ фразеологизмдері фразеологиялық бірлікті жасауға ұйытқы болатын сөздер негізінде соматикалық фразеологизмдер, фитофразеологизмдер, сан – мөлшер фразеологизмдері, зоофразеологизмдер, антропонимдік фразеологизмдер деп семантикалық – мағыналық топтарға, тақырыптарға топтастырып арнайы қарастырылуда.

Қазақ фразеологиясындағы үстем болып отырған екінші бағыт – қазақ тілінің фразеологиялық бірліктерін орыс, ағылшын, неміс сияқты болмыс бітімі, құрылымы бөтен тілдердің фразеологизмдерімен салғастыра зерттеу ісі. М.Х.Абилғалиева, М.А.Сыздықова, М.А.Жақсыбаева, т.б. зерттеулерінде тілаларлық фразеологиялық сәйкестіктерді айқындау, интернационалдық фразеологиялық қорды анықтау, салғастырылушы тілдер фразеологиясындағы ұқсас тұстар мен өзіндік ерекшеліктерді саралау және ұқсастықты тудырушы факторларды айқындау мәселелері көрініс тапты. Бұл орайда Г.Сағидолданың қазақ және монғол фразеологизмдерін тілаларлық деңгейде салыстырған **“Поэтикалық фразеологизмдердің этномәдени мазмұны”** (Алматы, 2003) атты еңбегін түркі – монғол салыстырмалы фразеологиясын қалыптастырудағы алғашқы бастама ретінде атап айтуға болады.

Қазақ фразеологиясындағы үшінші бағыт – фразеологиялық бірліктерді когнитивтік, этнолингвистикалық, лингвомәдениеттанымдық, психоллингвистикалық аспектіде қарастыру бағыты. Бұл бағыт фразеологизмдерді ұлттың дүниетанымдық, мәдени, тарихи, материалдық құндылықтарымен сабақтастыра зерттеуге айрықша мән береді. Академик Ә.Т.Қайдар, Ж.Манкеева, С.Сәтенова, Б.Ақбердиева, Қ.Ғабитханұлы, Ш.Сейітова, С.Жапақов сияқты тілші мамандардың зерттеулері белгілі бір этногенетикалық қауымдастықтың ақиқат тура-

сындағы таным – түсінігін, ментальді әлемін, ғасырлар бойы үзіліссіз жалғасқан ұжымдық тәжірибесін, рухани және материалдық мәдениетін тілі арқылы танып білуде аса маңызды.

Қазақ фразеологизмдерін когнитивтік, лингвомәдениеттанымдық, этнолингвистикалық, этнопсихоллингвистикалық аспектіде зерттеуге бағыттылған үшінші бағыт – ХХІ ғасыр ғылымының басты парадигмасы – антропоцентризмнің жемісі, жаңа ғасыр талап етіп отырған ғылыми интеграцияның нәтижесі [1, 57 – 60 бет].

Ғалым Ш.Сейітова өзінің 2009 жылы қорғаған **“Қазақ этнонимдерінің тарихи – лингвомәдени жүйесі”** атты докторлық диссертациясында орта жүздегі алты арыс ел – арғын, керей, уақ, қыпшақ, қоңырат, найман, яғни Шығыс Қазақстан аймағында қоныстанған осы ру – тайпаға қатысты қалыптасқан атаулар мен тұрақты тіркестердің тарихи – тілдік табиғатын, уәждену ерекшелігін қарастырады. Ру – тайпа атауларынан, тарихи тұлға есімдерінен қалыптасқан тұрақты тіркестерді таксондық тұрғыдан жіктеп, лингвомәдени, этнолингвистикалық сипатын анықтайды [2, 4 бет].

Ғалым Р.Үрімова өзінің 2009 жылы қорғаған **“Қазақ тілінің аймақтық мақал – мәтелдері мен фразеологизмдерінің этноқұрылымдық сипаты”** кандидаттық диссертациясының **“Қазақ тілінің аймақтық мақал – мәтелдері мен фразеологизмдері”** атты тарауының **“Қазақ тілінің аймақтық мақал – мәтелдері мен фразеологизмдерінің зерттелу жайы”** деп аталатын бөлімінде диалектілік фразеологизмдердің зерттелуі жайында айтып өтеді. Қазақ диалектологиясында тұрақты тіркестерге алғаш көңіл аударып, олардың жеке аймақтарға тән сипаты профессор С.Аманжоловтың, Ж.Досқараевтың еңбектерінде ашылып көрсетілді. Диалектілік фразеологизмдер туралы ой – пікірлердің жалғасы Қостанай қазақтарының тілдік ерекшеліктерін зерттеген А.Байжоловтың (1963), Орда қазақтарының тілдің ерекшеліктерін зерттеген Ә.Бөрібаевтың (1964), Маңғыстау сөйленісіндегі тұрақты тіркестерді зерттеумен айналысқан С.Омарбековтің (1965), жоғары оқу орнына арналған **“Қазақ диалектологиясы”** оқулығындағы құрамында әдеби тілде жоқ сөздер кездесетін тұрақты тіркестерге ерекше тоқталған Ғ.Қалиев пен Ш.Сарыбаевтың (1991), қазақ тілі сөйленістерінің батыс тобындағы аймақтық сөз тіркестерін синтаксистік ерекшелік ретінде көрсеткен Ә.Нұрмағамбетовтің (1974), оңтүстік сөйленіске жататын Түркістан тұрғындарының ерекшеліктерін қарастырған Б.Жүсіпованың (2003) еңбектерінде берілген. Сонымен қатар, Қ.С.Қалабаева (1997), М.Атабаева (2006) еңбектерінде диалектілік фразеологизмдерге жүйелі талдау жасалған [3, 9 – 10 бет].

М.Атабаева диалектілік фразеологизмдер жайында былай дейді: “Диалектілік фразеологизмдер пайда болу, жасалуы жағынан алғанда, тілдің тарихымен өзектес, сондықтан диалектілік фразеологизмдерді жинау, зерттеу, сипаттау аймақтық лексиканың құрамы мен көлемі мәселесін ғана шешпейді, біріншіден, диалектілік тұрақты тіркестер – тіл тарихына қатысты шешімі табылмай жүрген сұрақтардың жауабын табуға септігін тигізе алатын сенімді дереккөз, олардың бойында дыбыстық, грамматикалық құрылыстың көне элементтері тұнып қалған. Екіншіден, диалектілік фразеологизмдер бойынан аймаққа тән сөзжасам және сөздердің түрлену жүйесі айқын көрінеді, үшіншіден, диалектілік тұрақты тіркестер әдеби тілдің фразеологиялық құрамын байытуға азды – көпті үлес қосады, төртіншіден, фразеологиялық тіркестер семантикасы ауқымды, терең, олардың мазмұнында этностың рухани мәдениетінің айшықты мағлұматтары жинақталған” [3, 9 – 10 бет].

Ғалым А.Нұржанова өзінің 2010 жылы қорғаған **“Дүниенің қарабайыр бейнесі: фразеологиялық фрагменттің соматикалық коды”** деп аталатын кандидаттық диссертациясында қазақ тіліндегі соматикалық фразеологизмдерді “тіл және адам” проблематикасы тұрғысынан өзектей отырып, олардың мазмұн межесін қазақ этносының дүние бейнесінде бекіген әлем туралы білімінің, өмірлік іс – тәжірибесінің соматикалық коды тұрғысынан зерттейді және “қарабайыр” санада орын тепкен “адам және оның дене мүшелері” туралы көне ұғым – түсініктердің тілдік көрінісін айқындайды [4, 5 бет].

Ой айқындылығы – әр сөздің орын – орынымен жұмсалыу, құлаққа жағымды естілуі мен көңілге әсерлігі. Ана тілінің байлығы мен әуезділігін анықтауда фразеологизмдердің алатын орны ерекше.

Тіліміздегі фразеологизмдер халықтың өзімен бірге туып, бірге жасасып келе жатқан көне дүниелер. Осындай ұзақ уақыт кемелінде фразеологизмдердің ішкі мазмұны да сыртқы құрылысы да сан түрлі өзгерістерге ұшырап отырады. Қалай десек те, өзге тілдік единицалар сияқты фразеологизмдерді де белгілі қызметіне қарай қолдану орны бар. Мынау фразеологизмнің варианты деп ауызекі тілде емін – еркін сөйлеп, әдеби тілде көсіліп жаза беруге болмайды.

Фразеологизмдер тілдегі тиянақты тіркестерді тексеріп зерттейтін тіл білімінің бір саласы. Тілдегі барлық фразеологизм тіл байлығының тұтас жиынтығы. Фразеологизмге жатқызу үшін басты үш белгі болу шарт:

1.Даяр қалпында жұмсалыуы;

2.Мағына тұтастығы;

3. Тіркес тиянақтылығы;

Ғалым Г.Смағұлова қазақ фразеологизмдерін мынадай стильдік қабаттарға бөлді:

1.Кітаби фразеологизмдер;

2.Бейтарап (стильаралық) фразеологизмдер;

3. Ауызекі сөйлеу тіліндегі фразеологизмдер;

4. Қарапайым сөйлеу тіліндегі фразеологизмдер;

5. Дөрекі сөйлеу тіліндегі фразеологизмдер.

Ғалым Р.Авакова фразеологизмдерді ішкі формаларының туындау көздеріне байланысты шартты түрде төмендегідей топтастырады:

• Адамның анатомиялық атаулары (соматизмдер) мен қимыл қозғалыстарына байланысты туған фразеологизмдер;

• Жануарлар (зооморфтық фразеологизмдер) әлемі;

• Өсімдіктер (флора) әлемі;

• Табиғат құбылыстары;

• Өлшем бірлік (метеорология);

• Сандық (нумеративтік) фразеологизмдер;

• Түр – түстік және сындық;

• Алғыс және қарғыс мәнді;

• Мифтік және діни;

• Тарихи кезеңдермен және тұлғалармен байланысты туған фразеологизмдер және т.б. [5, 68 бет].

Кітаби фразеологизмдер

Кітаби фразеологизмдер – стилистикалық бояу тудыратын, әртүрлі эмоционалды – экспрессивті реңк тән.

Кітаби фразеологизмдер – сөйлеу тіліне салыстырмалы салтанаттылық реңк беріп, көбіне әдеби тілде көрсетіледі. **Мысалы:** тағдыр дауылы, жаралы жүрек, от шашу .

Шығарма тіліндегі кітаби фразеологизмдер

1. Қасболат оның күдігін бірден сөндірді (“ Боран”, 9 бет).

Күдігін бірден сөндірді - шүбәсіз болды, сенімсіздік сейілді [ҚТФС, 287 бет].

2. Содан ақыры тәуекелге бел буып Қоспан өріске шықты (“ Боран”, 10 бет).

Тәуекелге бел буып – Қиындықты мойынға алып, неге де болса көнді [ҚТФС, 499 бет].

3. Жазда сусыз болғандықтан мал тұяғы жерге тимей жусаны мен изені ырғалып тұр (“ Боран”, 10 бет).

Мал тұяғы жерге тимей - Қиын, ауыр жол[ҚТФС, 385 бет].

4. Табиғатпен бірге қатқыл **көңлі жібіп**, жаны бусанып, көкірегін үнсіз, дыбыссыз күй кернейді (“Боран”, 11 бет).
Көңлі жібіді – Тұла бойы жіпсіді [ҚТФС, 273 бет].
5. Қасболаттың болашығын біліп, ертең өзімен **терезесі тең**, не биіктеу болып шыққанда (“Боран”, 66 бет).
Терезесі тең – дәрежесі, атағы, қатарлас [ҚТФС, 501 бет].
6. Бұ да сол жағын есепке алып, ер **мойнында бір қыл арқан жүрсін** дегені ғой (“Боран”, 67 бет).
Мойнына арқан салды – күштеп көндірді [ҚТФС, 393 бет].
7. Бірақ белгісіз бір күш жеме-жемге келгенде **желкесінен тарта береді** (“Боран”, 68 бет).
Желкесінен тарта береді – Тықкыштай беру, жауапгершілікті ілу [ҚТФС, 196 бет].
8. Қоспан **көңілі құлазып** аз тұрды да баурайдағы тобылғыға келді (“Боран”, 80 бет).
Көңілі құлазыды – Жалғызсырады, көңілі жетімсіреді [ҚТФС, 279 бет].
9. Қисайып **көз шырымын алғысы** келіп еді, бірақ әлде неге мазасызданып орнынан тұрып кетті (“Боран”, 83 бет).
Көз шырымын алды – Аздап мызғып, дем алды [ҚТФС, 255 бет].
10. Қоспанның **жүрегі зірк ете қалды** (“Боран”, 86 бет).
Жүрегі зірк ете қалды – қатты толқыды [ҚТФС, 214 бет].
11. О жағынан **көзі қырағы** (“Боран”, 88 бет).
Көзі қырағы – көргіштік [ҚТФС, 257 бет].
12. Жастығына қарамай жайлы мінез, жылы жүзімен әп-сәтте кісінің **іші-бауырына кіріп** кетеді (“Боран”, 90 бет).
Іші-бауырына кірді – Жылы сөзі, жақсы мінезімен баурап влды, өзіне жақын тартты [ҚТФС, 585 бет].
13. **Өңін жүдеу ғой** деп сұрады (“Боран”, 90 бет).
Өңін жүдеу – Ашулы [ҚТФС, 436 бет].
14. Байғұс бала екі күннен бері **бел шешкен жоқ** (“Боран”, 100 бет).
бел шешкен жоқ – Тыным көрмеді, демалмады [ҚТФС, 112 бет].
15. Ай, саған **тырнағын іліктіре алмаған** ғой (“Боран”, 100 бет).
тырнағын іліктіре алмаған - Бір нәрсеген қолы жетпеген [ҚТФС, 530 бет].
16. Шал аржағын – желдің бағытында жатқан Қарақияның кең жазығын **ауызға салуға** сескеніп, күрмеліп қалды (“Боран”, 100 бет).
17. **Көзімізге түсе қоймады** (“Боран”, 101 бет).
Көзге түспеді – Көрінбеді [ҚТФС, 255 бет].
18. – Ау, **жеті түнде** қайда барасың? – деді Жаңыл (“Боран”, 101 бет).
Жеті түн – Тастай қараңғы түн [ҚТФС, 203 бет].
19. Тіпті тосыннан **жер таянып** Қаламүшке бажырая қарап, ештеңе ұқпағандай аз отырды (“Боран”, 101 бет).
Жер таянды – Уайым-шерге батты, қайғыда қалды [ҚТФС, 201 бет].
20. Қаламүш бұлардың сөзін **құлағына іле қойған жоқ** (“Боран”, 101 бет).
Құлағына ілмеді – Ұқпады, елемеді, тыңдамады [ҚТФС, 360 бет].
21. Түнімен елегзіп, **көзі ілініп** кетсе жаман түс көріп сергелдең боп тұрған Жаңыл таң атқасын қорадағы тоқтыларына шөп салды да, үйде отыра алмай күрең биеге мініп қырға шықты (“Боран”, 101 бет).
Көзі ілінді – Ұйқыға кетті [ҚТФС, 360 бет].
22. Кел, Жаңыл **ауыз ти** (“Боран”, 103 бет).
Ауыз тиді – аздап тамақ ішті, дәм таттырды [ҚТФС, 71 бет].
23. Құдай оңғарса сенің үйіңе де тойға барамыз, - деп қам **көңілін жұбатады** (“Боран”, 103 бет).
Көңілі жұбанды – Медеу қылды, алданыш етті [ҚТФС, 71 бет].

24. Жаңылды қарулы қолымен жерден көтеріп алып **құшағына басты** (“Боран”, 103 бет).
Құшағына басты - Өзіне жақын татты [ҚТФС, 71 бет].
25. Ар жағы **өң мен түстей** (“Боран”, 103 бет).
Өң мен түстей - Бір сәттік елестей, сағымдай [ҚТФС, 240 бет].
26. « Үш күннен бері **оң қабағым тартып** жүр еді, бәсе Қоспанның келуіне көрінген екен ғой » деген сөздер қуанышын қоздыра түседі (“Боран”, 104 бет).
Оң қабақ тартты – жылы шырай, жақсы көңіл білдірді [ҚТФС, 230 бет].
27. **Тағдырдың жазғанына** шара бара ма, Қоспан қарағым, мынау бүгінгі қуанышыңа у тамызғалы отырмын (“Боран”, 104 бет).
Тағдырдың жазғаны – Пешенесінен көру, маңдайына жазғанды көру [ҚТФС, 230 бет].

Ауызекі сөйлеу тіліндегі фразеологизмдер

Ауызекі сөйлеу тіліндегі фразеологизмдер дегеніміз – күнделікті тұрмыс тіршілігіміздегі, сөйлеу тілінің диалог формасында көркем әдебиетте еркін қолданылатын тұрақты тіркестер. **Мысалы:** іші өртену, қаны қайнау, көзден бұлбұл ұшу, жыны келу, айызын қандыру.

Шығармадағы ауызекі сөйлеу тіліндегі фразеологизмдер

1. Биылғы жылдың қысы Қоспанға **ауыр тиді** (“ Боран”, 8 бет).
Ауыр тиді – Жайсыз болды, көңіліне алды [ҚТФС, 72 бет].
2. **Іші пысып** жалғыз үй отырған қойшы семьясы қонақ келгенде кәдімгідей серпіліп қалады (“ Боран”, 9 бет).
Іші пысты – Әбден зерікті, жалықты [ҚТФС, 587 бет].
3. Бетіне төпелеп ұрған қар кірпік астын жасқа толтырып, **көзін аштырмайды**(“ Боран”, 12 бет).
Көзін аштырмайды – Азаптан ,бейнеттен аша алмады [ҚТФС, 262 бет].
4. Сәбираны қайдам, **қашаннан мінезі тұйық қой**, ал Қасболаткөндігіп кетпейжатып, мына зауалғаұшырады (“ Боран”, 62 бет).
Мінезі тұйық – салмақты , байыпты [ҚТФС, 400 бет].
5. **Басышырдайқатып** үйден шықты (“ Боран”, 64 бет).
Басы қатты – Не істерін білмей дал болып абыржыды [ҚТФС, 98 бет].
6. Бұл арада жұрт **құлақтанып қалды** (“ Боран”, 64 бет).
Құлақтанып қалды – хабарлас болды [ҚТФС, 54 бет].
Көз алдына Шәрипа елестегенде тілі байланып қалады (“ Боран”, 66 бет).
7. Мәжитовқа уәде бергеннен кейінде « **көзді жұмып** қойып кетсем бе екен » де талай толқыды (“ Боран”, 68 бет).
Көз жұмды – нар тәуекелге басты [ҚТФС, 256 бет].
8. Әрине Шарипаны шексіз жақсы көретінін, қашан **артық демі біткенше** ұмытпайтынын ... бәрін... бәрін... айтпақ болды(“Боран”, 69 бет).
Демі біткенше – Өмірінің соңына дейін [ҚТФС, 148 бет].
9. Алыс жолға кетіп бара жатқан адамды **құр ауыз** жіберіп(“Боран”, 69 бет).
Құр ауыз кетті – дәм татпады, ештеңе істемеді [ҚТФС, 365 бет].
10. Кенет шай құйып жатқан қыздың, саусағындағы ұсақ дірілді **көзі шалды** (“Боран”, 70 бет).
Көзі шалды – Байқап көріп қалды [ҚТФС, 265 бет].
11. Қаламүш Жаңылдың **тілін алмай** боранда шығып кетіп, бір пәлеге ұшырап қалмаса неғылсын (“Боран”, 80 бет).
Тілін алмады – Ақылын алмады, айтқанды істемеді[ҚТФС, 532 бет].
12. Кеше ғана **алақанына салып**, өзі баулап өсірген баланың енді тізгінді қолына алып, өзін жетелеп кеткенін Қоспан сезбей қалды (“Боран”, 82 бет).
Алақанына салды - Әлпештеп өсірді[ҚТФС, 31 бет].

13. Қасеке, сіздің ауданыңызда бір күлкілі, қызық факты жоқ па, **қол ұшын беріп жіберіңізші** көкетай (“Боран”, 91 бет).

Қол ұшын беру – Қолғабыс етті, көмек көрсетті [ҚТФС, 346 бет].

14. Ел аралағанда малшылармен, диқандармен тез **тіл табыса** қояды (“Боран”, 91 бет).

Тіл табысты – ұғысты, түсіністі [ҚТФС, 534 бет].

15. Қасболат әртүрлі жағдайларды басынан өткерсе де, мұндай нағыз қиын талқыға әлі түсіп көрген жоқ еді (“Боран”, 99 бет).

Басынан өткізді – Өз өмірінде болып өтті [ҚТФС, 102 бет].

16. Қасболат мазасыз ойдан серпілгісі келіп, еңсесін көтеріп сыртқа **көз тастады** (“Боран”, 99 бет).

Көз тастады – Қарады [ҚТФС, 258 бет].

17. Жаңыл **тіл қатса** жаманат хабар еститіндей түршігіп ішке кіріп кетті (“Боран”, 99 бет).

Тіл қатса – Бірдене деді, сөйледі [ҚТФС, 534 бет].

18. Дастарқанға шай келгенше ешкім **тіс жарып тіл қатпады** (“Боран”, 99 бет).

Тіс жарып тіл қатпады – Үн-түнсіз қалды, үндемеді [ҚТФС, 536 бет].

19. Жаңыл бажырайып қарамаса да **қабағының астымен** күйеуінің ажарын бағады (“Боран”, 104 бет).

Қабағының астымен қарады – Білдірмей көз тастады [ҚТФС, 230 бет].

20. Содан кейін Жаңылды ертіп колхоздағы туыстарына барып **мауқынбасты** (“Боран”, 106 бет).

Мауқынбасты – Құмары қанды, көңілі көншіді [ҚТФС, 215 бет].

21. Екеуі ауылдан **көңілдері көтеріліп**, бір жасап қайтты (“Боран”, 106 бет).

Көңілі көтеріңкі - Көңілді, шат [ҚТФС, 154 бет].

22. Жаңылға « үйге кісі келіп қалар деп» **құлақ қағыс қылып кетті** қайтты (“Боран”, 107 бет).

Құлақ қағыс етті - айтар ойдың ұшын шығарды [ҚТФС, 154 бет].

23. Өзі де бір жарқын мерекені тосқандай **тағаты таусылып** күйеуінің қайтып келуін күтіп еді (“Боран”, 107 бет).

24. **Тағаты таусылды** - саябырсыздық, дегбірсіздік туралы айтады [ҚТФС, 268 бет].

25. Қоспан екі рет қана саябырда **көз шырымын алды** (“Боран”, 110 бет).

Көз шырымын алды – Аздап мызғып алды [ҚТФС, 142 бет].

3. Қорытынды.

Т. Ахтанов “Боран” шығармасы тіліндегі қолданыс тапқан фразеологизмдер бір жағынан тіл көркемдігінің құралы болса, екіншіден, ой көркемдігінің сипаты. Қаламгер тілінің лексикалық байлығының бір қырын әр түрлі фразеологизмдер танытады. Шығарма тілінде кездесетін фразеологизмдердің басым көпшілігі ауызекі сөйлеу тіліндегі фразеологизмдер болып табылады.

Әдебиет тізімі:

Оразбаева Ф.Ш., Сағидолда Г., Қасым Б., Қобыланова А., Есенова Қ., Исабекова Ұ., Қасабек Қ., Балтабаева Ж., Мұхамеди Қ., Рахметова Р., Көпбаева Ж. Қазіргі қазақ тілі: Оқу құралы. – Алматы: “Print-S” баспасы, 2005. – 535 бет.

Сейітова Ш.Б. Қазақ этнонимдерінің тарихи – лингвомәдени жүйесі. Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты, Алматы – 2009. – 54 бет.

Үрімова Р.К. Қазақ тілінің аймақтық мақал – мәтелдері мен фразеологизмдерінің этноқұрылымдық сипаты. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты, Алматы – 2009. – 29 бет.

Нұржанова А.Б. Дүниенің қарабайыр бейнесі: фразеологиялық фрагменттің соматикалық коды. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты, Астана – 2010. – 24 бет. Авакова Р.Ә. Фразеология теориясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 292 бет.

УДК 82-31

І.ЕСЕНБЕРЛИННІҢ «ЖАНТАЛАС» РОМАНЫНДАҒЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМ ҚҰРАМЫНДАҒЫ КӨНЕРГЕН СӨЗДЕРДІҢ СЕМАНТИКАСЫ

Серикбаева Н.С.

Рудный қаласының
№ 12 орта мектебінің
қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі

Қанапина С.Ғ.,

филология ғылымдарының
кандидаты, доцент, ҚМПИ

Міркемел А.М.

2 курс студенті, ҚМПИ
Қостанай қ., Қазақстан

Аннотация

Ұсынылып отырған мақала – қазақ тілінің лексикологиясы аясында қарастырылатын көне сөздердің семантикалық өрісіне, көне сөздердің фразеологизмдер құрамындағы стильдік қызметіне арналады. Мақалада көркем шығарма тілінен терілген мысалдар талдауға түседі. Лексикологиялық, стилистикалық, этимологиялық талдаулар жасалады.

Аннотация

В рекомендуемой статье рассматривается семантика устаревших слов в составе фразеологизмов в лексикологическом аспекте. Статья содержит примеры фразеологизмов из художественного текста. Фразеологизмы исследованы методами стилистики, этимологии, лексики.

Abstract

In the recommended article discusses the semantics of obsolete words as part of phraseology in lexical aspect. This article contains examples of phraseology of the literary text. Idiom studied by stylistics, etymology, vocabulary.

Түйінді сөздер: фразеологизм, лексика, бедерсіз сөздер, "Жанталас" романының, стилистиканың әдістерінің.

Ключевые слова: фразеологизмы, лексика, устаревшие слова, роман «Жанталас», методы стилистики.

Key words: phraseology, vocabulary, archaisms, the novel "Zhantalas" style techniques.

1.Кіріспе.

Фразеологизм деген термин негізінен екі түрлі мағынада қолданылады. Бірінші мағынасы тілдегі тиянақты тіркестерді тексеретін тіл білімінің саласы дегенді, екіншісі – бір тілдегі фразеологизм байлығының тұтас жиынтығы дегенді білдіреді. (Ә.Болғанбаев, «Қазақ тілінің лексикологиясы», 99 бет)

Қазақ фразеологиясы өзінің бастауын С.Аманжолов еңбегінен алады. Ғалым 1940 жылы жазған «Қазақ әдеби тілінің қысқаша курсы» атты зерттеу еңбегінде сөйлем мүшелерін талдау барысында, баяндауыштардың құрамында келетін «идиомдық баяндауыштарды» қарастыра отырып, «жалпы тұрақты тіркестерді» (идиомдық форманы) былай бөлген:

1. Образды бейнелі құрама (идиомдық тіркес);
2. Бернесіз құрама (фразеологиялық тіркес)

І.Кеңесбаев пен Ғ.Мұсабаев 1962 жылы жазған «Қазіргі қазақ тілі. Лексика. Фонетика» атты оқулығында фразеологиялық бірліктерді фразалық тіркестер деп, атап оларды: идиомдар мен фразаларға бөледі.

Қазақ фразеологизмдерін теориялық тұрғыдан зерттеу мен арнайы лексикографиялық еңбектерді басып шығару атакты ғалым Ісмет Кеңесбаев еңбектерінен бастау алады. Түркі тілдес халықтардың ішінде алғашқы фундаменталды еңбекті академик І.Кеңесбаев 1977 жылы басып шығарды. Бұл еңбектің аты «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі».

1988 жылы ғалым Ә.Болғанбаев «Қазақ тілінің лексикологиясы» атты еңбегінде және 2003 жылы шыққан Ғ.Қалиев пен Ә.Болғанбаев «Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы» атты еңбектерінде фразеологизмдердің мынадай белгілерін көрсетеді:

- 1) даяр қалпында жұмсалыу белгісі;
- 2) мағына тұтастығы;
- 3) тіркес тиянақтылығы;

Фразеологиялық бірліктердің теориялық тұрғыдан жүйеленуіне негіз болған зерттеудің бірі К.Ахановтың 1993 жылы шыққан «Тіл білімінің негіздері» атты еңбегі. Мұнда фразеологизмдердің негізгі белгілері ретінде даяр қалпында жұмсалыуы, мағына тұтастығы, тұрақтылығы аталып, «фразеологиялық оралым түрлерін» орыс ғалымы И.М.Шанскийдің ізімен фразеологиялық тұтастық, фразеологиялық тізбек, фразеологиялық бірлік, фразеологиялық сөйлемше деп бөліп, ғылыми талдау жасаған (Салқынбай А. «Қаз.қазақ тілі» 2008 ж.).

Кейінгі жылдары фразеологизмдердің әр түрлі мәселелері жөнінде Р.Сыздықованың «Сөздер сөйлейді», Н.Уәлиевтің «Фразеология және тілдік норма» сияқты еңбектерінде көптеген фразеологизмдер этимологиялық тұрғыдан талданып, олардың құрамындағы мағынасы күңгірттенген тіптен мүлдем белгісізденіп кеткен сөздердің мән – мағынасы ашылады. Сонымен қатар С.К.Сәтенованың «Қазақ тіліндегі қос тағанды фразеологизмдердің ұлттық мәдени аспектілері», Р.Авақованың «Фразеологиялық семантика», Ғ.Сағидолланың «Поэтикалық фразеологизмдердің этномәдени мазмұны» ғылыми зерттеулері жарыққа шықты.

Ғалым Оразбаеваның басшылығымен жарық көрген «Қазіргі қазақ тілі» атты еңбегінде фразеологизмдер жан – жақты қарастырылған. Фразеологизмдерді түр – түрге бөлу – ХХ ғасырдың 40 жылдарынан бастап – ақ қазақ фразеологиясындағы басты мәселелердің бірі болды. І.Кеңесбаев, Ш.Рахматуллаев, Ғ.Байрамова, З.Ураксин, Ә.Т.Қайдар, А.А.Юлдашев сияқты түркологтар фразеологияның зерттеу объектісін фразеологиялық бірліктермен шектеуді қолдайтын болса, С.Н.Мұратов, І.Х.Ахунязовтар күрделі сөздерді, қос сөздерді, газет айдарлары, мақал – мәтелдерді, нақыл сөздерді тұрақты тіркестерге жатқызады.

І.Кеңесбаев фразеологиялық тіркестерді құрамындағы сыңарлардың о бастағы тура, негізгі мағыналарының көмескі тарту, тартпауына қарай:

- А) Түйін тіркес, мысалы, ернінен ене сүті кеппеген
- Ә) Түйін тіркес, мысалы, құмырсқадай құжынаған, деп екіге бөледі.

Қазақ тіліндегі тұрақты тіркестерді өз ішінен идиомдық тіркестер, фразалық тіркестер деп екіге бөлу А.Ысқақов, М.Балақаев, Т.Қордабаев еңбектерінде де орын алды. (Ф.Ш.Оразбаева, «Қазіргі қазақ тілі», 63-64 бет)

Бүгінгі қазақ фразеологиясында зерттеудің үш түрлі бағыты орын алып отыр.

Біріншісі – қазақ фразеологизмдерін таза тілдік тұрғыдан бір тіл аясында зерттеу. Бұл бағыт І.Кеңесбаев еңбектерінен бастау алады.

Қазақ фразеологиясындағы **екіншісі** бағыт қазақ тілінің фразеологиялық бірліктерін болмыс бітімі, құрылымы бөтен тілдердің фразеологизмдермен салғастыра зерттеу ісі. Бұл бағыт Ғ.Сағидолланың еңбегінен басталады.

Үшіншісі бағыт – фразеологизмдерді зерттеудегі үстем бағыт болып саналады. Яғни фразеологизмдерді когнитивтік, этнолингвистикалық, лингвомәдениеттанымдық, психоллинг-

вистикалық аспектіде қарастыру бағыты. Бұл бағыттағы еңбектер қатарына академик Ә.Қайдардың, профессор Ж.Манкееваның, Ф.Оразбаеваның жетекшілігімен жазылып, соңғы жылдары қорғалған кандидаттық диссертацияларды айтуға болады.

Ғалым Р.Авакованың 2009 жылы шыққан «Фразеология теориясы» атты монографиялық еңбегінде фразеологизмдерді ішкі фраземаның туындау көздеріне байланысты шартты түрде төмендегідей топтастырады:

- 1.Адамның анатомиялық атаулары мен қимыл қозғалыстарына байланысты
- 2.Жануарлар (зооморфтық фразеологизмдер) әлемі
- 3.Өсімдіктер (флора) әлемі
- 4.Табиғат құбылыстары
- 5.Өлшем бірлік (метерология)
- 6.Түр – түстік және сындық
- 7.Сандық (нумеративтік) фразеологизмдер
- 8.Алғыс және қарғыс мәнді
- 9.Мифтік және діни
- 10.Тарихи кезеңдермен және тұлғалармен байланысты туған фразеологизмдер.

(Р.Авакова, «Фразеология теориясы», 68 бет).

2.Талқылау.

Ғалым Ә.Болғанбаев өзінің «Қазақ тілінің лексикологиясы» атты еңбегінде көнерген сөздер туралы былай деген: «Тіл қоғамдық құбылыс болғандықтан, ондағы болып жататын неше алуан өзгерістер сөздік құрамның дамуына да түрлі – түрлі әсер етіп отырады. Көп жағдайда тілдің лексикасы жаңа сөздердің есебінен кемелденіп, үнемі толығып отырса, енді бір ретте кейбір сөздердің тозығы жетіп көнеруіне әкеп соғады. Көнеру процесі кенет бірден бола қалатын құбылыс емес; әуелі жаңа ұрпақтың біреуіне жеткенмен, икейінгілерге еркін жете алмай, түсініксіз болып ұмытыла бастайды. Бара – бара қолданудан біржола ығысып, кейбіреулері тілден жоғалып та кетуі мүмкін» (Ә.Болғанбаев «Қазақ тілінің лексикологиясы», 86 бет)

Ғалым көнеру сипаты мен тілдегі қолдану ерекшеліктеріне қарай көнерген сөздерді архаизмдер мен историзмдер деп екі салаға бөледі.

Ә.Болғанбаев көнерген сөздердің көнеру дәрежесінің үш түрін көрсеткен:

1.Әбден ұмытылып, қолданыстан біржола шығып қалған көнерген сөздер. Бұл тәрізді архаизмдердің мән – мағынасын белгілі деректерге сүйеніп, сұрап білу арқылы болмаса, қазіргі кезде мүлдем түсініксіз болады да, ешқандай туынды сөзжасауға қатыспайды. Мысалы, Керекейді атпа, қонжығы жетім қалады (Мақал). Асабасы жоқ ас жарымас (мақал). Бірдің кесірі мыңға, Мыңның кесірі түменге (мақал). Осындағы керекей – аждың ұрғашысы, қонжық – аюдың күшігі, асаба – дастарқан ағасы, тамада, түмен – он мың деген ұғымды білдіреді. Бұл сөздердің мағыналары іздестіріп, сұрап – білу арқылы ғана анықталып отыр.

2.Түбір қалпында жеке айтылмайтын, бірақ белгілі бір туынды сөздердің түбірінде сақталған, көнерген сөздер: бүлдіршіндей (бүлдіршін), баданадай (бадана), алпамсадай (алпамыс), абажадай (абажа), т.б.

3.Жеке сөз ретінде қолданыстан шығып қалғанымен, мақал – мәтел мен фразеологиялық тіркестердің құрамында әлі де қолданыла беретін көнерген сөздер: торқа – жібек, жарак – қару, азар – өкпе, жарлық – бұйрық (Ә.Болғанбаев, «Қазақ тілінің лексикологиясы», 87 бет).

Яғни, зерттеушінің пікірінше, фразеологиялық тіркестердің құрамында да көнерген сөздер семантикасы кездеседі.

Қазақ фразеологиясын зерттеуші академик І.Кеңесбаев: «Фразеологиялық единицалардың бірден жасала қоймағаны, уақыт ұзаған сайын бірте – бірте барып қалыптасқан, еркін тіркестердің негізінде жасалғаны сөзсіз. Олар сол дәуірдегі нақты өмір шындығынан халық-

тың ерте кездегі ұғымына, ой – санасына сай келуі де фразеологиялық мағына екінші кезекте бертін келе өрбіген» (І.Кеңесбаев «Фразеологиялық сөздік» 1977,605 бет).

Фраземалардың мағынасы тарихи тұрғыдан алғанда құрамындағы компоненттердің мағынасынан шығуы әбден мүмкін. Олар бірден қалыптаса қоймаған, ғасырлар бойы біртіндеп пайда болуы да ықтимал. (Авакова Р.Ә. «Фразеология теориясы»,136 бет)

Ғалым Р.Авакованың пікірінше, көнерген сөздер – фраземалық қордың толығы көздері. Зерттеуші профессор Ж.Манкееваның «Ана тіліміздің сөз айдынының тереңінде халықтың ғасырлар бойғы іс – тәжірибесінен, өмір тануынан қорытылып, ереже түрінде тұжырымдалған аталы сөз, мақал – мәтелдер, тұрақты тіркестер туып жатады» деген пікіріне сүйенген (Авакова Р.Ә. «Фразеология теориясы»,135бет). Р.Авакованың пікірінше, әдеби тілдің фразеологиялық жүйесінің толығының тағы бір себебі – басқа тілден енген кірме сөздер. Ғалым: «Халық өзінің басынан кешірген ұзақ даму тарихында көптеген елдермен араласып, әр кезеңдерде түрлі қарым–қатынастар жасағаны мәлім. Қазақ тіліндегі араб, парсы, моңғол сөздерінің енуі тарихи кезеңдермен тікелей байланысты» (Авакова Р.Ә. «Фразеология теориясы», 140 бет).

Зерттеуші қазақ тіліндегі фраземалардың тарихын 3 кезеңге бөліп қарастырған:

- алтайлық (моңғол, тунгус – маньчжур т.б.);
- көне түркілік;
- орта ғасырлық (араб, парсы) (Авакова Р.Ә. «Фразеология теориясы», 141 бет).

3. Нәтижесі.

Илияс Есенберлиннің «Жанталас» романындағы фразеологизмдерге тоқталар болсақ:

1. «Алтынторы руынан **аты шулы** Қалқаманұлы Темірғали – Бұқар жырау жиырма бесінде өз Тәукенің ордасына кеп, сарай ақыны атанды» («Жанталас», 304 бет).

Аты әйгілі, аты жайылған [шулы, шыққан, жер жарған] Әйгілі, көпке мәшһүр, көпке белгілі, атағы тараған, көпшіліктің аузына ілінген. [ҚТФС, 37 бет]

Көне түркілер *чау* сөзін «даңқ, атақ, даңқты» мағыналарында қолданған. Сонда аты шулы деген тіркестің о бастағы тұлғасы *атау шулы* болуы керек, ол «аты даңқты, атақты» деген сөз болып шығады. Моңғол тілінде де цуу 1) БІРЕУ ЖАЙЫНДА ТАРАЛҒАН СӨЗ, ӨНГІМЕ, 2) «ДАНҚ, АТАҚ» мағыналарын береді. Қазақ тілінде *шау/шу* сөзі «атақ, даңқ» ұғымында жеке қолданыстан қалып, аты шулы сияқты тіркес құрамында сақталған «көне сөздердің» бірі (Авакова Р.Ә. «Фразеология теориясы», 49 бет).

2. «Күйеуі өліп, жалғыз ұлы **ер жетіп**, Тайман жасағында жүретін» («Жанталас» ,437 бет).

Ер жету «есею, азамат болу, үлкею». Түркі жазба ескерткіштерінде *ерэт* және *эредз* тұлғалары «еркек қалпын игеру, ерлерге ұқсату» [Древнетюркский словарь, 1961; 176 бет] тұлғасында кездеседі.Ескерткіштегі ерэт немесе қазіргі қолданыстағы *ер жетті* тіркесі балалардың үлкейіп, есеюіне арналған (Авакова Р.Ә. «Фразеология теориясы»; 190 бет).

3. «Бірақ мұндайда жайшылықта **жек көргенмен**, хан құнын жоқтар Кіші жүздің рулары бар емес пе?» («Жанталас», 476 бет).

Жек көрінішті болды *Сүйкімсіз көрінді, жаман атты болды, көз түрткіге түсті*. [ҚТФС, 109 бет]

Көне түркілік сөздердің көпшілігі – бұл күндерде көне мағынасында жеке қолданылмайтын тұлғалар, олар не күрделі етістіктердің құрамында сақталып қалған.

«*Жек көру*» дегендегі *жек* сөзі көне түркілер тіліндегі *йенк* сөзі сияқты «*түкке тұрғысыз, болмашы, мардымсыз*» деген мағынада жеке – дара жұмсалмайды (Сыздықова Р. «Сөздер сөйлейді», 168 бет).

«Жек» сөзі «көру» сөзімен тіркесіп, «ұнамсыз болды, сүйкімсіз көрінді, түкке тұрғысыз болды» деген мағынаны білдіреді.

4. «Бұрын жанынан еріксіз біреуге бірдеме беріп көрмеген және «мал ашуы – жан ашуы» деп қарайтын қазақ елі, төлеп жатқан мал бастары бәлендей болмағанмен: «Қалалары

салынбай жатып істеп отырғаны мынау, ертең бекінген кезінде неміз қалады», – деп күні бұрын **сары уайымға** түсті» («Жанталас», 443 бет).

Сары уайым *Тұңғиық қайғы- қасірет*. [ҚТФС, 252 бет]

Сары уайым тіркесінің дұрысы сар – уайым болуы керек еді. Сары уайым тіркесіндегі сары да парсы сөзі, парсыша сар сөзінің бір мағынасы «уайым, қайғы». Сонда сар-уайым «уайым – уайым» деген тіркес түрінде пайда болып, жай уайым емес, «қатты уайым, таусылмас уайым» дегендей үстеме алып тұр (Сыздықова Р. «Сөздер сөйлейді», 174 бет).

5. «Бұларға қырғыз руларының **ала ауыздығы да** өздерінің жерін, суын талан-тараж етуіне жол ашты» («Жанталас», 482 бет).

АЛА [АЛТЫ] *АУЫЗ 1.Бірлігі жоқ, ынтымақсыз. 2.өсек-аят, гайбат сөз*. [ҚТФС, 20 бет]

6. «Оның үстіне Ор өзенінің бойын жайлаған Жағалбайлы руы Ор бекінісі салынғаннан бері өзге рулардан гөрі өздерінің күйеу баласы – Кіші жүз ханына анағұрлым **ала көз**» («Жанталас», 447 бет).

Ала көз, ала ауыз «араздасу, келіспеушілік, бөліну» деген мағынаны білдіретін фразема. Ала көз, ала ауыз тіркесіндегі келіспеушілік, қастық мәнін жасауға ала сөзінің мағынасы негіз болады (Сыздықова Р. «Сөздер сөйлейді», 134 бет).

7. «Кейде тіпті қазақтың салт атты жауынгерлері өздеріне қарсы **дүрсе қоя беріп**, көп жігіттерін найзамен түйреп жер құштырды» («Жанталас», 572 бет).

Дүрсе қоя берді *1.Кенеттен тура ұмтылды. 2. Жекіді дауыс көтерді*. [ҚТФС, 46 бет]

Дүрсе қоя беру «тап беру, шап ете түсу». Л.Будаговтың пікірінше, сөздің төркіні парсы тілінің *дұрусь* «тура, кенеттен» мағынасы негізінде туындаған [С.Будагов, 1869; 570 бет]. Парсының *дұрусь* сөзі қазақ тіліне дүрсе тұлғасында өзгерген. Фраземаның мағынасы «тура бас салу, кенеттен бас салу» [3, 151 бет].

4. Қорытынды.

«Тілдің сөздік құрамының толығыуы өзінің ішкі мүмкіншіліктері арқылы ғана емес, өзге тілдерден сөздердің кіруі арқылы да жүзеге асады. Бұндай құбылыс- қазақ тілінің фразеологиялық қорына да тән. Халық өзінің басынан кешірген ұзақ даму тарихында көптеген елдермен араласып, әр кезеңдерде түрлі қарым-қатынастар жасағаны мәлім. Сондықтан да қазақ тілі фразеологиялық құрамында араб, парсы, моңғол тілдері элементтері кездеседі» (Равакова, «Фразеология теориясы», 156 бет).

І.Есенберлиннің «Жанталас» романы араб, моңғол тілдерінен енген кірме сөздерге және қару – жаракқа, әскери лауазымдарға байланысты көнерген сөздерге өте бай тарихи шығарма. Жазушы тілінің стильдік ерекшелігі -жазушы пайдаланған фразеологиялық тіркестердің де құрамында кірме сөздер мен көнерген сөздер семантикасының ұшырасуында деп білеміз.

Әдебиет тізімі:

Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы, Алматы «Мектеп» 1988 ж., – 155–167 бет.

Оразбаева Ф.Ш., Сағидолла Г., Қасым Б., Қобыланова А.; Қазіргі қазақ тілі: Оқулық, – Алматы: 2005ж., – 250 бет.

Салқынбай А. Қазіргі қазақ тілі: Оқу құралы. - Алматы:Қазақ университеті, 2008 ж., – 220 бет.

Авакова Р.Ә. Фразеология теориясы. – Алматы. Қазақ университеті, 2009 ж., – 210 бет.

Есенберлин І. «Он томдық шығармалар жинағы». 6 – том. Көшпенділер.Екінші кітап. «Жанталас». Алматы. «Жазушы». 1986 ж;

Кеңесбаев І., Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1977 ж., – 325 бет.

Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді, Алматы, «Санат» 1994 ж., – 310 бет.

УДК 111-141.2-130.2

ДУГИНИЗМ КАК ВЕРСИЯ ТРАДИЦИОНАЛИЗМА

Товбин К.М.,
кандидат философских наук,
религиовед, член Российского
философского общества,
доцент Южно-Сахалинского
института Российского
экономического университета
им. Г.В. Плеханова (Сахалин, Россия)

Аннотация

В статье приводится обзор основных идей современного российского философа Александра Гельевича Дугина, а также рассмотрение значения этих идей в современном российском философском этосе. Особое значение имеет открытая Дугиным для российского интеллектуального сообщества традиционалистская школа. В статье излагаются как основные положения философии традиционалистской школы, так и моменты их интеграции в философский проект Дугина, выходящий за грани традиционалистской философии. Рассматривается изложение Дугиным теории геополитики, которой Дугин, фактически, является также первооткрывателем в России. Показано старообрядчество как весомый идеологический и эстетический актер дугинского философского проекта. Постфилософия – наиболее значимое направление поздней философии Дугина, – по Дугину, является индикатором перехода мыслительных способностей современного виртуализованного и десакрализованного человека в новое пространство «звероавтомата», в котором Дугин, не замыкаясь на критике, открывает новые, интересные измерения. Статья написана в аналитическом и компаративном ключе: идеи Дугина не только излагаются, но и критически соотносятся как с философией традиционалистской школы, так и непосредственно с философской программой самого Дугина.

Abstract

This article provides an overview of the main ideas of the present Russian philosopher Alexander Dugin and consideration of the values of these ideas in contemporary Russian philosophical ethos. Of particular importance is open to Russian intellectual community the philosophy of traditionalist school. The article describes how the main provisions of traditionalist school of philosophy, and the moments of their integration into the philosophical project Dugin, beyond the verge of the traditionalist philosophy. It is also important presentation Dugin theory of geopolitics, which Dugin, in fact, is also a pioneer in Russia. Old Believers are considered as a significant ideological and aesthetic actor by Dugin's philosophical project. Post-philosophy – the most important area later philosophy Dugin, – by Dugin, is an indicator of the transition of mental abilities and modern virtualized de-sacred man in the new space, "beast-automat", which Dugin, rather than focusing on the criticism, opens up new, interesting dimension. The article is written in the comparative and analytical way: Dugin's ideas not only presents but also critically correlate with both traditionalist school of philosophy, as well as directly from the philosophical program of the Dugin.

Ключевые слова: Дугин, традиция, традиционализм, священное, геополитика, старообрядчество, постфилософия, постчеловек, звероавтомат, минимальный гуманизм.

Key words: Dugin, tradition, traditionalism, sacred, geopolitics, Old Believers, post-philosophy, post-human, beast-automat, minimum humanism

Поскольку даже в философском сообществе современной России стало популярным сведение концепции мыслителя к его личности с последующими пересудами, аннигилирующими изначальные посылы, я особо подчеркну: здесь идёт речь не о личности А.Г. Дугина, не о его политической и медийной деятельности, а о его философском проекте, который видится едва ли ни величайшим событием всей постсоветской российской философии.

Философия Дугина является особой версией философии традиционалистской школы (Р. Генон, Ю. Эвола, Т. Буркхардт, Ф. Шуон, А.К. Кумарасвами, Р. Кумарасвами, С.Х. Наср, Г. Смит, Ж. Борелля, Дж. Катсингер, У. Куинн, М. Али Лахани, М. Сэдзвик)¹, и заслугой Дугина является, прежде всего, информирование постсоветского интеллектуального сообщества об этой школе. Имена Генона и Эвола им были практически открыты. После крушения идеологических барьеров внезапно открылось, что существует развитая и мощная школа в философии и культурологии, имеющая серьёзную интеллектуальную историю и солидно представленная в гуманитарном сообществе зарубежья². Однако, Дугин – не компилятор традиционалистов, ему принадлежит особая версия традиционалистской философии, первым ключом которой является понимания *традиционализма как языка*. По мнению Дугина, традиционализм – не сумма идей, а определённый способ познания и отношения к действительности. Интерпретируя Генона, он пишет:

«Язык Традиции основан на утверждении однонаправленного процесса существования Вселенной. Этот процесс ориентирован строго определённым образом. – Он идет от рая к аду, от полноты к пустоте, от цельности к фрагментарности, от качества к количеству, от золотого века к железному, от блага ко злу. То, что традиция понимает под «злом», – это совсем не обязательно «зло» в современном узко моральном смысле, – находится впереди, а «благо» расположено сзади, в древности, в прошлом, *in illo tempore*. Соответственно, перспектива, которую очерчивает Традиция, представляя логику циклического развития, имеет вектор – от полноты к лишенности, ущербности, от целостности к фрагментарности. Язык современности (абсолютная идея «европейского человечества») как бы подхватывает это отношение и утверждает – «да, мы принимаем вызов, и выстраиваем модель, основанную на профанизации, десакрализации, фрагментации целого, на отбрасывании всех духовных и метафизических сторон, как ненужных и излишних, очищаем пространство от прошлого, освобождаем его для постоянно развивающегося, постоянно становящегося будущего» [23, с. 271].

Говоря о «языке Традиции», нужно изложить основные постулаты традиционалистской школы, открытые Дугиным в виде стройной системы, даже более стройной, чем у некоторых традиционалистов-классиков.

Традиционализм как учение.

1. Инаковость традиционализма.

Традиционализм восстаёт против всего современного мира, против самого понятия Современности, уравниваемого с Тёмным веком, с Кали-югой, с апокалиптическим завершением истории. Протест традиционалистов – комплексный; в отличие от марксистов или анархистов, здесь не идёт речь о некоей «подпорченности» прогресса, которую можно излечить, опираясь не некие искажившиеся реалии – экономические (у марксистов) или политические (у анархистов). В случае традиционалистов речь идёт о сломе самой парадигмы прогресса, об обращении в глубины древности, кажущиеся тёмными, отжитыми и невозвратными.

В то же время традиционализм качественно отличается от всяческих аморфных «духовных исканий», к примеру, свойственных красочной, но социально бесплодной русской религиозной философии «Серебряного века». Традиционализм обращён к сакральному как к реальности, он изучает духовные практики, ритуалы, символы, структуры бессознательного.

¹ Зачастую к Традиционалистской школе причисляют близких к ней М. Элиаде, А. Корбена, А. Соруша, М. Легенгаузена, иером. Серафима (Роуза), Н.О. и В.Н. Лосских, Г.Д. Джемалю, В.В. Аверьянова.

² Обзор версий современного философского традиционализма приведён в статье: [30].

Это именно школа с возможностью приобщения одних мыслителей к интеллектуальному капиталу других при сохранении собственной самобытности мысли.

В представлении о сакральном традиционализме качественно отличен и от различных версий околорелигиозного эзотеризма напоподобие субъективистских учений Рерихов, Блаватской, Гурджиева, Ошо, Прабхупады и пр. Несмотря на проводимое невнимательными публицистами уравнивание классиков традиционализма с различными теософами, основатели этой школы старательно размежевывали деятельность по изучению и восстановлению традиции и прагматические попытки сыграть на тяге обмирщённых и малограмотных искателей духовности и старины посредством подсовывания им различного духовного нововедения в стиле «ретро».

Традиционалистская школа накопила огромное количество описательного материала, касающегося проявлений священного в различных традициях, но в то же время традиционализм далёк от безыдейной культурологии. Культурология, не имея чёткого ценностного центра, не может сделать выводов из накопленной эмпирики, кроме весьма странных и смутных намерений «мультикультурализма» и «толерантности». Из всех традиционалистов к этой плоскости ближе всех Мирча Элиаде, который являлся скорее постмодернистом, нежели «ортодоксальным» традиционалистом [7].

Гносеологический и онтологический аспекты традиционализма неразрывно слиты, но гносеологическая сторона является исследователю только вслед за онтологической стороной. Иначе говоря, чтобы иметь представления о традиционализме, нужно стать традиционалистом или, хотя бы постараться вжиться в традицию, подобно Миклухо-Маклаю или Леви-Строссу. Традиционализм – не сумма идей, а способ восприятия и отношения к действительности.

2. Сакроцентризм.

Традиционализм реактивен – он возник в сумерках «Тёмного века» и потому последовательно реагирует на те объекты, которые препятствуют распространиться свету – традиции, понимаемой традиционалистами как цепь самоизъявлений священного посредством определённых человеческих действий и при наличии определённых бытийственных условий.

«Сакральное по определению охватывает собой все аспекты бытия. В законченном и полноценном традиционном обществе нет и не может быть профанического. Каждый предмет, каждая вещь, каждое существо принадлежат к цепочке символических явлений, через которые протекает нескончаемая иерофания, «обнаружение сакральности»» [22, с. 148].

Так, в основе традиционализма лежит представление о священном, являющемся центром Единой Метафизической Традиции, имеющей множество проявлений в традициях национальных. В традиционализме такая «Традиция» противоположна «традиции» как сложившейся национальной инерции. Это в корне разные понятия, так как «Традиция» (Священная, или Полная Традиция) есть излучение священного, а «традиция» порождена историей как практикой удаления от сакрального и попыток заменить его антропоцентрическим и социоцентрическим содержанием. Это два разных понятия, и погружение в суть традиционалистской философии должно начинаться с уяснения этого факта.

3. Регресси́зм.

Из сакроцентризма вытекает регресси́стская философия истории традиционалистской школы. История есть духовная дегенерация, порождённая не умалением священного – оно имманентно миру сему, – а инфляцией человеческой способности к ощущению и распознаванию Священного и Божественного.

«... Эти люди не потому не веруют в Бога, что Бог как таковой утратил для них достоверность, а потому, что они сами отказались от способности верить и уже не могут искать Бога. Они больше не могут искать, потому что перестали думать. Торчащие на площади бездельники упразднили мышление, заменив его пересудами» (Хайдеггер) [35, с. 216].

Этот процесс завязан на человека и повсеместен, однако во всех древних цивилизациях были выработаны идейные и социальные компенсаторные механизмы, притормаживающие неминуемую десакрализацию (например, конфуцианство). Но западная часть человечества не только принимает факт ментальной секуляризации – она всеми силами ускоряет и рафинирует его.

«Запад не просто сторона света, где сакральное начало ослаблено или замутнено. Это географическая и геополитическая зона планеты, которая сделала из десакрализации свое кредо, взяло ее на щит в качестве цели для самой себя и для всех остальных регионов планеты» [22, с. 111].

Но традиционализм как философская школа возник именно на Западе и на пике его всемирной культурной трансляции. Сейид Хосейн Наср объясняет эту мнимую противоречивость:

«До новейшего времени в различных языках не было понятия, которое можно было бы назвать синонимом традиции, так как досовременный (архаичный) человек был глубоко укоренён в мире, ею созданном, – и не было необходимости давать её полное определение» [28].

Генон и Эвола писали: то, что представляет собой нынешний Запад, есть нарушение изначальной полноты проекта; возможно возвращение к прежней сияющей полноте и восстановление прошлого, если будет уничтожено то, что сделало Запад «современным» и «всеобщим». Речь идёт о возврате к изначальной освящённости общества, о неукоснительном превосходстве традиционно-духовных принципов и естественного образа жизни. Поскольку эта рефлексия появилась как ощущение ужаса духовной пустоты, неудивительно, во-первых, что большинство западных традиционалистов в качестве личного «контрсекуляризма» избрали такую незападную и антизападную традицию как ислам (Р. Генон, Т. Буркхардт, Ф. Шуон, М. Лингс, Г. Смит, М. Вальсан, Ж.-Л. Мишон, М. Сэдживик), некоторые же тяготели к язычеству (Ю. Эвола)³.

4. Антропологический дуализм.

У Дугина есть удачные понятия – «максимальный гуманизм» и «минимальный гуманизм» [17, с. 266-270]. «Минимальный» исходит из программы «Просвещения», основанной на освобождении атомарного человека от всяческих ограничителей его произволения. Как итог, в эпоху постмодерна началось уже освобождение человека от человека и «человеческого», исчезающего, подобно следам на песке, но это отдельная тема. Здесь она приведена как показатель близости взглядов, но разности интерпретаций традиционалистов и постмодернистов на кризис гуманизма «обычного», «минимального».

«Максимальный гуманизм» обнаруживается в освоении человеком своего светового, трансцендентного измерения. В этом пункте традиционализм близок как платонизму, так и христианскому платонизму – святоотеческому учению о сущности и назначении человека. Словами св. Афанасия Александрийского, «Бог стал человеком, чтобы человек стал богом» [2, с. 260]. В Традиции «стать человеком» означало наиболее приблизиться к своему идеальному, «световому» значению [15, с. 111-112], от которого реальное состояние – лишь функция, тяготеющая к «инфрачеловечности» [6, с. 19], предел которой мы видим в сегодняшнем превращении человека в постчеловека, киборга, звероавтомат, появившийся как естественный результат секуляризации³. Освобождение от Бога привело к освобождению от человека, к превращению его в неистового потребителя, подвластного медиакратической манипуляции как единственному управленческому языку наших дней:

«Сегодня бытие длится ровно столько, сколько длится информационный выпуск, развлекательная передача или рекламный ролик. Точно так же в жизни людей: существование раздроблено на множество несвязных друг с другом моментов, заполненных случайными,

³ «Зверь безгласно, тихо дышит, механизм бездушно считает» [23, с. 368].

разрозненными впечатлениями – они тем «ценнее», чем «ярче», «контрастнее», «причудливей». Это – бытие в мгновении, оно остановлено в точке триумфа модерна» [22, с. 468].

5. *Философия неравенства.*

Одним из ключевых пунктов социального распада Запада и миров, зависимых от него (включая Россию) традиционализм видит исчезновение традиционной структуризации общества, горизонтальной (гендерной, расовой и возрастной) и вертикальной (кастовой), которой придаётся решающее значение в цивилизационном бытии. Изначальное неравенство людей – один из исходных принципов естественной философии порядка [37, с. 10-11]. Деление на сословия мудрецов-священнослужителей (осуществляющих единение со священным [18, с. 415] [39, с. 130]), воинов и тружеников виделось естественным для западной, восточной и русской традиции. Об этом разграничении и связанным с ним разграничением моральных норм, ответственностей и прав даже не говорили (как о само собой разумеющемся), а если и упоминали, то только косвенно, в приложении к какой-нибудь иной теме – например, в учении Платона об «идеальном государстве» [29, с. 428, 431].

«Устройство традиционного общества может быть уподоблено пирамиде: внизу – количественный аспект (массы), вверху – качественный аспект (элиты). Чем выше место в пирамиде, тем меньше равных между собой элементов, тем больше качества, и наоборот. Так как качество, смысл, сакральность, власть в традиционном обществе совпадают, то его структура основывается на элите, концентрирует на ней свое внимание. Элиты, таким образом, представляют собой содержательный элемент традиционного общества.

В истории сакральных обществ высшими кастами были касты жрецов и воинов, они-то и составляли ядро сакральной элиты. Поскольку в общей системе традиционного общества преобладали качественные стороны, в центре внимания были вопросы, связанные с элитами. История элит, её диалектика, её исторический выбор, её эволюция или инволюция была синонимом истории народов, государств, культур, обществ» [22, с. 296].

Кастовая философия неравенства была естественным состоянием мира до того, как интеллектуальный дурман «Просвещения» растиражировал повсюду миражи априорной социальной гомогенности.

«Желание равенства равнозначно желанию бесформенного. Всякая идеология равенства служит точным показателем уровня вырождения общества или «позывными» сил, стремящихся привести мир к вырождению» [36, с. 38].

6. *Ритуализм.*

Этот пункт в духовном плане отличает традиционализм от современного неоиндуизма как совокупности популярных религиозных систем и гуруизма как вида духовной практики (в том числе, распространяющегося и в христианских версиях традиционной духовности – например, в православии). Посвящение безликого индивида в мир сакральных форм, не только символизирующих, но и осуществляющих повседневное прикосновение к священному, – большой для традиционалистов вопрос. Если история – это умаление способности человека к восприятию священного, и осознание этого пришло именно в конце истории, то можно ли прикоснуться к священному механистически? Проще говоря, можно ли заклинать священное, не чуя его?

Назначение и внутренняя сторона ритуала – «эха и отражение Бога» [38] – есть непосредственная связь с сакральным, содержащим в себе архетип человека [26, с. 100]. Связь эта вполне может и не обнаружиться при несознательном исполнении ритуала, однако, сознательность при осуществлении этой связи вовсе не принципиальна – важны слова, поза, движение, предмет, символика – они все вместе взятые открывают врата восприятия не разуму, но человеческой сокровенности [5, с. 10]. Не педагогическое или теологическое измерение ритуала господствует в традиции – наоборот, саму традицию можно назвать ритуалом, в котором педагогическое и теологическое измерения являются подсобными. Ритуал изымает из профанности-повседневности и вводит в священное время и священное пространство бого-

служения, цель которого – познание истины через сопричастность ей [3, с. 311]. Таким образом, ритуал теургичен по своей сути; его совершение есть сопричастность священному. «Работая с хаосом», повторяя ритуальную космогонию, жрец становится демиургом, деятельность которого состоит в приведении вещей «из беспорядка в порядок» [24, с. 191].

7. Антирелигиозность.

Традиционализм чётко и последовательно противопоставляет традицию и религию (мировоззрение и образ поведения, основанные на вере в сверхъестественное).

«В своём более универсальном смысле традиция включает в себя законы, которые приближают человека к небесам, то есть к религии. С другой стороны, религия рассматривается как те законы, открытые человечеству небом, соблюдение которых приближает человека к его первоисточнику. В этом случае традиция рассматривается как применение этих законов» (С.Х. Наср) [28].

В отличие от традиции, исходящей из святой древности и держашейся наличностно, религия исходит из глубин субъективности и поддерживается индивидуальным выбором, хотя священное, как правило, продолжает присутствовать. Вслед за Геноном, считавшим религиями в чистом виде только следствия иудейской креационистской парадигмы (иудаизм, христианство, ислам), Дугин пишет:

«Религия – это то, что связывает сакральное с профаническим. Можно сказать, что это некоторая избирательная сакральность, в то время, как язык традиции (полноценный холистский ансамбль), в принципе, не знает, что такое «профаническое», что такое «десакрализованное». В полноценной холистской традиции сакральное всё: звук, жест, предмет, тело, чувство, мысль. Более того, всё это составляет единый комплекс» [23, с. 50].

Религия (в августиновском смысле – как «восстановление утраченной связи» [27, с. 126]) есть переход от всесакральности к всепрофанности, и некоторые традиционалисты винят за ментальную секуляризацию всего мира возлагают именно на «парадигму креационизма» (в дугинской терминологии). Вопрос того, является ли религия способом сдержать этот переход или же самим этим переходом, остаётся открытым.

Становясь «частным делом каждого», религия превращается в набор воззрений и поведенческих моделей, доступный для свободной избирательности. Постепенно освобождаясь от инерции традиции, религиозность отбрасывает сакральное и заменяет его «небесным двойником» современного верующего, и духовная жизнь сводится к банальной психологической релаксации. В философском плане это «христианство без Христа» достаточно обосновано неопротестантскими последователями Д. Бонхёффера [40], а в плане онтологическом выхолащивается в стилизационную, имитационную и произвольную пострелигию [32]. Словами современного протестантского мыслителя Дж.Э. Вейза, «Сегодня религия уже не рассматривается как совокупность убеждений, касающихся того, что реально, а что нет; скорее её следует рассматривать как выбор. Мы верим в то, что нам нравится. Мы верим в то, во что хотим верить» [4, с. 197].

Перечисленные параметры в своей связи (отсутствующей, например, в идеологическом консерватизме [9]) формируют особый настрой, особый язык и особую среду – в этом коренное отличие традиционализма от «классического» религиоведения. Традиционализм утверждает, что для исправления человеческой природы, для восстановления утраченной или затёртой способности к соединению со священным, необходимо изменить среду бытия человека – вернуться к естественному образу жизни и традиционной социальной структуре. Древние социальные формы – «освящённые, омовитвенные и облагодатствованные» [1, с. 21] начнут свою работу в человеке, постепенно излечивая от десакрализационного феномена, именуемого современностью.

Геополитика.

Другой параметр дугинской философии – геополитика. Он гармонично сопряжён с традиционалистской философией, и это сопряжение по-своему уникально. Прежде всего, Ду-

гин – фактически, основоположник современной российской геополитической науки. Хотя в последнее время на волне моды на геополитику стали провозглашаться различные «корифеи» этой науки, но впервые о геополитике, являющейся особым мировидением, а не просто интегральной университетской дисциплиной, было объявлено именно Дугиным. Им был издан первый учебник по геополитической теории, в приложении к которому впервые на русском языке были приложены переводы классиков геополитики, многие из которых до сих пор не были изданы отдельно [13].

В общем, свою позицию Дугин определяет как «неоевразийство». Евразийство классическое (Н.С. Трубецкой, П.Н. Савицкий, Н.Н. Алексеев, Г.В. Вернадский и пр.) утверждало обусловленность цивилизационного бытия равнозначными географическим и культурно-традиционным (в узком смысле – религиозным) факторами. На качественно новом уровне евразийство Дугина спрягло два интеллектуальных основания – философский традиционализм и континенталистскую геополитическую теорию (Ф. Ратцель, Р. Челлен, К. Хаусхофер, К. Шмитт и др.). Дугинский призыв «мыслить пространством» опирался не на прагматичность «Realpolitik», а на нерукотворные рубежи духовности, путеводителями к которым являются реалии пространственные. Такой подход предохраняет от постмодернистской геополитики как «пространственной игры» (Э. Шопрад), к которой, однако Дугин всё же тяготеет [31].

Сегодня геополитика превратилась из идеологии в язык, которым некоторые недобросовестные обоснователи колониальных реалий пытаются оправдать деструктивные процессы как «объективные». В отличие от этого, изначальная дугинская геополитика была полем реализации определённых метафизических истин. Можно сказать, что неоевразийская геополитика Дугина есть переход философского традиционализма на новый уровень – практически-политический (хотя до сих пор ещё достаточно абстрактный и оторванный от практики).

Старообрядчество.

Философия традиционализма настаивает на вовлечённости мыслителя в духовные практики, провозглашаемые им как традиционные. Дугин в этом направлении сделал последовательный шаг – избрал в качестве духовной опоры православное старообрядчество, являющееся наиболее последовательным, традиционным и традиционалистским направлением в православии, в свою очередь являющемся пределом христианского изложения традиции.

По учению православных христиан, их упование – максимум всей возможной традиции (хотя такой язык и не используется), поскольку традиция есть цепь самоизъявлений священного, а в христианстве полнота мирского присутствия священного персонифицирована в фигуре спасителя. А доступ ко Христу как полноте священного институционализирован в церкви – теле Христовом.

Русское старообрядчество, возникшее в XVII веке как реакция на обновление России и русской церкви, на приобщение к секулярной культуре и десакрализованной абсолютистской политике, было одновременно явлением и традиционным (преемственным от древнерусской и византийской святости), так и традиционалистским (воскрешающим многие забытые или пренебрегаемые духовные формы) [33]. Старообрядчество не замкнулось в семиотическом гетто, но создало собственную версию русского мира, притом всегда соприкасаясь и с господствующей церковью, и с «грехопадшей» Россией и существенно обогащая их через эти касания. Именно эта «прививка стариной» и интересна Дугину как традиционалисту, потому вариант старообрядчества, избранный им, – единоверие (старообрядное крыло в РПЦ МП). Таким образом, старообрядчество преподносится Дугиным не в деструктивном ключе (как раскольниковство, провозгласившее еретичество и вероотступничество всей России), но в конструктивном (как возможность для всей обновлённой «никонианской» церкви постоянно прикасаться и постепенно вернуться к старорусскому повседневному благочестию) [10] [20] [11] [19, с. 215-221]. Подчеркну, что такова позиция именно Дугина и опреде-

лённой доли единоверцев; различные старообрядческие согласия по-разному переставляют предложенные выше акценты и видения.

Дугин – единственный старообрядец среди традиционалистов. Есть традиционалисты, принадлежащие к современному, обновлённому православию (Дж. Катсингер), были и есть православные мыслители, в чём-то близкие традиционалистам (Н.О. Лосский, В.Н. Лосский, прот. Г. Флоровский, прот. А. Шмеман, прот. И. Мейендорф, иером. Серафим (Роуз), архим. Киприан (Керн), Х. Яннарас, В.В. Аверьянов), но кроме Дугина не существует традиционалистской философии, черпающей духовное и идейное вдохновение именно в древлеправославной версии традиции. Дугин принципиально использует только дораскольские переводы Священного Писания, приводит множество ссылок на старообрядческих авторов и отсылок к древлеправославному духовному опыту, символически употребляет старообрядческие написания («Исус», «Евва»), приводит в качестве источников дораскольские (старообрядческие) литургические тексты.

В целом, такой подход не позволит впасть в крайне популярную сегодня крайность «православия политического» (А.М. Малер), «православия воинствующего» (К.А. Фролов), «православия государственнического» (В.В. Шмидт), выхолащивающегося в идеологический придаток к государственной машине и никак не направленного к онтологической революции, долженствующей преобразить искажённую природу человека светского.

С подачи Дугина философские круги современной России обогатились прикосновением к традиционно-русской ментальности староверов, не только свободной от «латинской псевдоморфозы» (Г.В. Флоровский) [34, с. 112], но и выработавшей своеобразную программу сопротивления модернизации-западнизации, что особо актуально для нас сегодня.

Постфилософия.

Традиционализм Дугина не довольствуется собственным интеллектуальным капиталом, но непрестанно обращается к аналитике современного общества. Дугин одним из первых в России очертил духовную проблематику постмодерна – преодоление модерна без возврата в традицию. Это невозвращение осуществляется, благодаря игровому и стилистическому уплощению традиционной духовности – пострелигии. Ментальная секуляризация достигает в постмодерне своего максимума, поскольку вместо ухода от модерна в домодерн осуществляется виртуальное якобы-приобщение к игрушечному симулякру традиции; так традиционная духовность выхолащивается в совокупность броских форм наружности, принципиально препятствующих освоению вертикального измерения традиции.

Традиционалистический отзыв на постмодерн был озвучен Дугиным как организационно – через первый международный традиционалистский конгресс «Against Post Modern World» (Москва, 2011), – так и интеллектуально – через привлечение капитала мыслей всех аналитиков постмодерна и борцов с современностью, невзирая на идейную позицию этих борцов. Так, наряду с Геноном и Эволой, Дугин в неожиданном ключе преподносит К. Маркса, Д. Лукача, Дж.М. Кейнса, цитирует Г.-Э. Дебора, Ж. Батая, А. де Бенуа, М. Конша, Р. Барта, Ж. Делёза, Ж. Деррида, К. Шмитта, Ф. Фукуяма, М. Фуко, Ж. Бодрийяра, М. Хайдеггера, Э. Юнгера, Э. Сепира, П. Фейерабенда. Дугин серьёзно осмысливал современный интеллектуальный капитал, когда в России ещё только узнавали о властителях умов эпохи, в которую мы уже давно вступили. При этом Дугина нельзя упрекнуть в идейной неразборчивости – он тщательно препарирует «внешнюю» аналитику, выпаривая из неё демонические дефиниции современности и наработки опрокидывания постмодерна в него самого (в особенности здесь актуален Ги Дебор). Такой интегративный подход для российского философского сообщества вообще достаточно нов, поскольку сохраняется постсоветская инерция «идола театра», которая в наши дни из идеологической ангажированности зачастую превращается в постмодернистскую микроизбирательность, граничащую с банальной малообразованностью.

Сильнейшая книга Дугина – «Постфилософия»⁴. Блестяще написанная, она является комплексное традиционалистское воззрение на парадигмы трёх эпох – Традиции, Модерна и Постмодерна. Но главным в этом сочинении является прояснение природы «пост-». Согласно Дугину, природа современного человека настолько извращена, что вслед за естественными условиями бытия и рубежами мышления исчезли сами координаты бытия и способы его понимания и освоения. Так, пространство превратилось в предельно виртуализованное «постпространство», теория познания обратилась субъективистской «постгносеологией», политика стала «постполитикой», «управленьцем». Кормилица мудрости – философия – больше не преследует цели познания искусственного мира киборга. Она стала игровой «постфилософией», годной, кроме игры, лишь на создание новых миражей неестественности, прикрывающих предел социального и личностного хаоса ментально конвульсирующего постчеловека.

«Это нечто среднее между животным и автоматом. Существо, наделенное, с одной стороны, определенными рациональными способностями, с другой – лишенное свойственной зверям естественной гармонии. Это больное животное, обладающее не компенсирующим недостатком, но нелепо добавленным комплексом рациональных оценок. Животное, напоминающее автомат» [23, с. 125].

Несмотря на аналитическую и методическую близость позиция Дугина отличается от постмодернизма методологически – наличием внутреннего фундамента традиции, могущей противостоять этому экзистенциальному гниению.

Критика.

Критиковать философа можно только за его неверность собственной позиции, жизненную или идейную. Никакие идеологические нормативы здесь неправомерны – они грозят обратиться в субъективные пересуды, нивелирующие идеи автора. Потому я не буду адресовать Дугину банальных упрёков и обвинений, которыми кишит безответная публицистика его многочисленных противников.

Мой первый упрёк – в политической ангажированности. Стремясь к политике как универсальному средству изменения мира (для человека, не желающего радикально выйти из предложенных ему бытийственных координат), Дугин последовательно оправдывает медийную постполитику полуколониального государства, в котором исчезло всякое целеполагание, кроме утоления наиболее примитивных потребностей, и где ширящийся духовный и идейный хаос сдерживается от превращения в хаос социальный лишь мощной и утончённой медиакратией, самим же Дугиным замечательно определяемой и критикуемой [22, с. 468]. Дугинский альтерглобализм, преподносящийся как «геополитика больших пространств», как «многополярная глобализация» [25] [21] лишь намеревается сменить контуры современной мировой метаполитической картины, но никоим образом не переиначить её метафизическую апокалиптическую сущность [31].

Так, критикуя, подобно всякому последовательному традиционалисту, религию как «тихоход» секуляризации и настаивая (в «Метафизике Благой Вести») на исключительном экзистенциализме духовной жизни, Дугин примыкает к модному и широкому течению клерикалистов: «Религия имеет потенциальные ответы на все вопросы, и полное принятие авторитета религии способно заменить собой самую совершенную и законченную идеологию» [12, с. 563]. Что же касается «геополитических миссий» Путина [16] и Назарбаева [8] – эти апологии уже прочно вошли в сумму современного гуманитарного юмора.

Стремление быть на гребне волны политической и информационной состоятельности, осуществляемое и аргументируемое Дугиным с момента его выхода из подполья самоцен-

⁴ Статья написана до выхода книги Дугина «В поисках тёмного Логоса», которую некоторые интеллектуалы (напр., Г.Д. Джемаль) считают сильнейшей его книгой.

ного и неприземлённого критицизма⁵, зачастую идёт вразрез с тем, что является теоретическим «дугинизмом».

Второе – дилетантизм. Стремясь мысленно охватить неохватное, пользуясь предоставленными широкими возможностями, Дугин внедряется в чуждые области, воспринимаемые им совершенно игрово, предельно конструктивистски – так возникли его последние книги, в особенности «Конец экономики» и «Четвёртая политическая теория», поверхностными рецептами и банальной апологетикой существующей политической практики, успешно нивелирующие традиционалистский фундаментал ранних работ. По многим вопросам Дугин выдаёт желаемое за действительное, жонглирует терминологией, не до конца прояснив себе её значение и пренебрегая устоявшимися значениями.

Излюбленный дугинский приём – использование андеграундных теорий, апелляции к «отверженным» интеллектуалам, причём эта неформальность для Дугина является едва ли ни показателем правильности. Сегодня методологическая экстраординарность в целом поблёкла (в силу постмодернистской моды на неё), но в серьёзных вопросах она продолжает быть чреватой уплощением внутренних глубин не до конца продуманных и прочувствованных метафизических истин. Так, в «Метафизике Благой Вести» – серьёзнейшей книге для прояснения связей между православием и традиционализмом – Дугин приступает к христианской ортодоксии «извне», со стороны еретических и нехристианских движений, по многим вопросам выдаёт за истину однозначные фантазии (например, позиционируя современное гуруистическое «старчество» как высшую степень священнического рукоположения), конспирологически трактует некие темы (по его словам, тысячелетиями намеренно умалчиваемые православными богословами), деконструктивистки перетолковывает некоторые элементы Священного Предания, притом, преподнося как откровения мысли неоправданных православных богословов, имеющих сложные отношения с церковной ортодоксией (напр., Сергия Булгакова).

Третье – симулякровость. Самим же Дугиным введено замечательное понятие «дезонтологизация» – постепенный отрыв от естественных реалий бытия и переход в иллюзорное пространство, диктующее свои правила и концепты. Но, в отличие от традиционалистов США, настойчиво требующих от сторонников возвращения к традиционным духовным практикам и естественному образу жизни, традиционализм Дугина – увы – превращается в ещё один субкультурный фетиш, вдохновляющий незначительное количество сомнительной молодёжи на беспрестанное повторение традиционалистских догм как мантр в своих «сетевых войнах». Движимые ницшеанским задором, молодые дугинисты – «неоевразийцы», «неоопричники» – совершают неоднозначные флешмобы, в которых, видимо, заключается максимум онтологических возможностей участников.

Четвёртое – недоговоренности. Если в ранних книгах Дугин внятно проговаривал свою метафизическую и интеллектуальную принадлежность (в особенности в «Метафизике Благой Вести» и «Философии традиционализма» – второй по мощи и яркости после «Постфилософии» книге), то в последних сочинениях ясности изложения позиции нет – в особенности в лучшей книге Дугина, «Постфилософии». «Старые» дугинисты наслаивают всю аналитику современности на сформированный ранее костяк традиционализма, но «неподготовленный» читатель, прорываясь через детальные описания гностицизма, сектантства, каббализма, суфизма, телемизма, медийных чудачеств, вряд ли сможет вынести из книги что-либо, кроме поверхностного, постмодернистского набора недо-образов, недо-мыслей, недо-мотивов.

И, наконец, главное – специфичность терминологии Дугина. Она является и достижением, и одновременно слабым местом его философии. Понятия «манifestационизм», «креационизм», «профанизм», «глобализм», «иудео-христианство», «сакральное», «дискурс»,

⁵ В таком ракурсе, достигающем просветляющей юмористичности, написана книга Дугина «Поп-культура и знаки времени» [14].

«модернизация» и пр. используются Дугиным с разной степенью отклонения от общепринятых значений (тем самым также грозя обратиться постмодернистской игровой ловушкой мысли). Но при определённом навыке перед читателем открывается целая вселенная мысли, особый мир традиционализма – живой, бодрый, рефлектирующий и реагирующий. Погружение в этот мир может увести философствующего с банальной тропки проговаривания общеизвестных шаблонов, различающихся лишь местами придыханий и ударений. Этот интеллектуальный мир соткан/открыт Дугиным – одним из немногих современных мыслителей (по крайней мере, русскоязычных), пытающихся дать комплексную критику современности – критику, притягивающую внимание, не оставляющую равнодушным.

Дугин инициировал совершенно новое направление в русской философии. Этот посыл был настолько радикальным (поскольку призывает к конструктивной онтологической революции совершенно нового порядка), что оторвался от своего автора, его намерений и интересов, и превратился в особый язык, которым сегодня изъясняются не только сторонники возрождения традиции, но и все, поднимающие тему традиционной духовности. Дугинизм как смысловое пространство являет собой особую среду, объемлющую – прямо и косвенно – разные интеллектуальные силы, претендующие на революционный передел интеллектуального пространства России, его задач и духовной подоплёки.

Список литературы

- 1 Андриан, епископ Казанско-Вятский. Старообрядчество как часть общенациональной культуры // Старообрядчество как историко-культурный феномен: Материалы МНПК. – Гомель: Изд-во ГГУ, 2003. – С. 17-22.
- 2 Афанасий Великий. Слово о воплощении Бога-Слова, и о пришествии Его к нам во плоти // Афанасий Великий. Творения. Ч. I. – Свято-Троицкая Сергиева лавра: Собственная тип., 1902. – С. 191-263.
- 3 Бычков В.В. 2000 лет христианской культуры *sub specie aethetica*. В 2-х тт. Том 2. Славянский мир. Древняя Русь. Россия. – М.-СПб.: Университетская книга, 1999.
- 4 Вейз-мл. Дж.Э. Времена постмодерна: Христианский взгляд на современную мысль и культуру. – М.: Лютеранское Культурное Наследие, 2002.
- 5 Геннеп А., ван. Обряды перехода. Систематическое изучение. – М.: Восточная литература, 1999.
- 6 Генон Р. Очерки о традиции и метафизике. – СПб.: Азбука-классика, 2010.
- 7 Горохов А.А. Феноменология религии Мирчи Элиаде. – СПб.: Алетейя, 2011.
- 8 Дугин А.Г. Евразийская миссия Нурсултана Назарбаева. – М.: РОФ «Евразия», 2004.
- 9 Дугин А.Г. Консерватизм как явление: возможна ли его общая теория? // Философия права. – 2009. - № 4. – С. 7-15.
- 10 Дугин А.Г. Концепция святорусского Православия в единоверческой традиции / Антираскол: Информационно-справочный портал по расколоведению. [б/м, 2013] URL: <http://www.antiraskol.ru/pages/2007> (дата обращения 14.11.14).
- 11 Дугин А.Г. О Третьемъ Риме // Радио Духовный Антихрист / Радио Духовный Антихрист [б/м, б/г] URL: <http://staroverie.ru/3-rom.shtml> (дата обращения 14.11.14).
- 12 Дугин А.Г. Обществоведение для граждан Новой России. – М.: Евразийское Движение, 2007.
- 13 Дугин А.Г. Основы геополитики. – М.: Арктогея-центр, 2000.
- 14 Дугин А.Г. Поп-культура и знаки времени. – СПб.: Амфора, 2005.
- 15 Дугин А.Г. Постфилософия. Три парадигмы в истории мысли. – М.: Евразийское Движение, 2009.
- 16 Дугин А.Г. Путин против Путина. Бывший будущий президент. – М.: Яуза, 2012.
- 17 Дугин А.Г. Русская Вещь: Очерки национальной философии. – М.: Арктогея, 2001.
- 18 Дугин А.Г. Социология воображения. Введение в структурную социологию. – М.: Акад.Проект; Трикста, 2010.
- 19 Дугин А.Г. Социология геополитических процессов в России. – М.: Евразийское Движение, 2010.

- 20 Дугин А.Г. Старообрядчество и русская национальная идея / Радио Духовный Антихрист [М., б/г] URL: <http://staroverie.ru/idea.shtml> (дата обращения 14.11.14).
- 21 Дугин А.Г. Теория многополярного мира. – М.: Евразийское движение, 2013.
- 22 Дугин А.Г. Философия политики. – М.: Арктогея, 2004.
- 23 Дугин А.Г. Философия традиционализма. – М.: Арктогея, 2002.
- 24 Евзлин М. Космогония и ритуал. – М.: Радикс, 1993.
- 25 Евразийская миссия: Программные материалы Международного «Евразийского Движения». – М.: РОФ «Евразия», 2005.
- 26 Зильберман Д.Б. Традиция как коммуникация: трансляция ценностей; письменность // Вопросы философии. – 1996. – № 4. – С. 76-105.
- 27 Макаров Н.О. Религиоведческое наследие Аврелия Августина // Религиоведение. – 2006. – № 4. – С. 126-138.
- 28 Наср С.Х. Что такое Традиция? / Философия сегодня [б/м, б/г] URL: <http://www.phg.ru/chto-takoe-traditsiya.html> (дата обращения 14.11.14).
- 29 Платон. Государство // Платон. Собр.соч. в 4-х тт. Т. 3. – М.: Мысль, 1994. – С. 79-420.
- 30 Сперанская Н.В. Традиционализм в России / Евразийский союз молодёжи. Портал сетевой войны. URL: <http://www.rossia3.ru/ideolog/nashi/tradros> (дата обращения 14.11.14).
- 31 Товбин К.М. Глобалистический дискурс неоевразийства // IV Всероссийский конгресс политологов «Демократия, безопасность, эффективное управление: новые вызовы политической науке» (Москва, 20-22 октября 2006 г.). Тезисы докладов. – М.: РАПН, 2006. – С. 321-322.
- 32 Товбин К.М. Постмодернистская религиозность в традиционалистической оценке / Знание. Понимание. Умение: Информационно-гуманитарный портал. – 2012. – № 5. [М., 2006-2013] URL: http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2012/5/Tovbin_Postmodern-Religionism/ (дата обращения 14.11.14).
- 33 Товбин К.М. Староверие как «контрсекулярный проект» // Религиоведение. – 2006. – № 3. – С. 40-56.
- 34 Флоровский Г.В. Пути русского богословия. – М.: Институт русской цивилизации, 2009.
- 35 Хайдеггер М. Слова Ницше "Бог мёртв" // Хайдеггер М. Работы и размышления разных лет. – М.: Гнозис, 1993. – С. 213-230.
- 36 Эвола Ю. Люди и руины // Эвола Ю. Люди и руины. Критика фашизма. Ориентации. – М.: АСТ, 2007. – С. 5-268.
- 37 Эвола Ю. Метафизика войны. – Тамбов: Полкус, 2008.
- 38 Cutsinger J.S. An Open Letter on Tradition // Modern Age. – 1994. – Vol. 36:3. – P. 7.
- 39 Schuon F. General Considerations on Spiritual Functions // Aymard J.-B., Laude P. Frithjof Schuon: life and teachings. – NY.: State University of New York Press, 2004. – P. 129-132.
- 40 Vanhoozer K.J. Theology and the condition of postmodernity: a report on knowledge (of God) // The Cambridge companion to Postmodern Theology / Ed. Vanhoozer K.J. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – P. 3-25.

УДК:008:316.42

КУЛЬТУРА КАК ПРЕДМЕТ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ОБЩЕСТВА И ЛИЧНОСТИ

Шевченко Л.Я.,

кандидат исторических наук,

доцент. КГПИ,

г. Костанай, Казахстан

Назарова С.В.,

кандидат политических наук,

старший преподаватель, КГПИ,

г. Костанай, Казахстан

Аннотация

Қазіргі қиғам мәдениеті элементтері өткен дәуірдің үлгілерінен, мәдениеттің инновациялық түрлерінен және жалпылық, ерекшелік, даралықтың аралуан арақатынасынан тұратын келгендік құрылым. Мақалада мәдениетті зерттеудің негізгі проблемалары, мәдениеттің қоғамның құрылымдық жіктелуіндегі ролі қарастырылады.

Аннотация

Культура современного общества представляет собой комплексную структуру, элементами которой являются образцы прошлых эпох, инновационные культурные формы, многообразное соотношение общего, особенно и индивидуального. В данной статье рассматриваются основные проблемы исследования культуры, роль культуры в структурировании общества, а также основные компоненты культуры.

Abstract

Culture of modern society is a complex structure whose elements are examples of past eras, innovative cultural forms, the ratio of total manifold, special and individual. This article discusses the main problems in the study of culture, the role of culture in the structuring of society, as well as the basic components of culture.

Түйінді сөздер: мәдениет, қоғам, тұлға, рухани құндылықтар, әлеуметтік мәдени нормалар, дәстүр.

Ключевые слова: культура, общество, личность, духовные ценности, социокультурные нормы, язык, обычаи.

Key words: culture, society, identity, spiritual values, socio-cultural norms, language, customs.

1. Введение

Культура – явление чрезвычайно многообразное как по характеру, так и по формам своего выражения и функционирования. Она охватывает всю совокупность достижений общества в материальной и духовной жизни, отражает уровень интеллектуального развития человека и человечества, систему ценностей и норм, регулирующих общественную деятельность, состояние нравов и т.д. Такое многообразие проявлений культуры не могло не отразиться на характере определения этого феномена.

Своеобразие социологического исследования культуры заключается в том, что на передний план в нем выдвигается человекотворческая сущность культуры. Она понимается в двух взаимосвязанных смыслах: человек рассматривается как творец культуры, ее ценностей, т.е. как субъект; человек выступает как творение культуры, ее объект, как результат ее формирующего воздействия на каждого индивида и на общество в целом.

В процессе своего функционирования культура выступает в качестве сложной динамической системы, в которой взаимодействуют три основных фактора: деятельность человека, направленная на созидание материальных и духовных ценностей; возникающая и обогащающаяся в процессе этой деятельности совокупность материальных и духовных ценностей; процесс воспроизводства и саморазвития общества и человека в ходе творения и освоения ранее созданных материальных и духовных ценностей. Сердцевиной этого триединого процесса выступает развитие и саморазвитие человека.

2. Материалы и методы.

Важную роль культуры в структурировании общества раскрыл американский социолог **Р. Мертон**. Он выделил два главных фактора влияния культуры на социально-стратификационные изменения: культурные цели, намерения и интересы, выступающие в качестве законных целей для общества или его отдельных слоев; регулирующее и контролирующее воздействие культуры на приемлемые для общества или его большинства способы достижения целей.

Изменение функций, а часто и типа культурной ценности, неизбежно ведет к изменению структуры ее объективного содержания: оно продолжает оставаться отражением действительности, но как бы реорганизованным и структурированным в соответствии с характером новых связей данной ценности с внешним (по отношению к ней) социальным миром. Меняется и восприятие приобретших новый статус культурных ценностей, и их влияние на человека.

По материальным и духовным ценностям, которые то или иное конкретное общество оставило после себя, мы можем с достаточной степенью полноты и точности судить, каким оно хотело быть и было в действительности, каковы были его субъективные представления о себе, что оно могло бы еще создать, в каком направлении оно могло бы развиваться и изменяться, если бы исторические условия его существования были другими. Этот подход к анализу проблем культуры позволяет понять причины социально-экономической и культурной отсталости многих народов, а значит, дать ей научную оценку. Иначе говоря, *культурная ценность* – не просто слепок с объекта или его воспроизведение, а своего рода мост между объектом и субъектом, обеспечивающий двустороннее движение информации между ними.

Вторым наиболее существенным компонентом культуры являются *социокультурные нормы*. С точки зрения философско-религиозных учений социальные нормы поведения вносятся в сознание человека посредством воспитания и образования, представляют собой проявление особого нравственного закона или веления Бога.

Однако социальные нормы – не единственные регуляторы наших взаимодействий с обществом и другими людьми. В роли таких факторов выступают ценности, общественные идеалы, жизненные принципы. Именно в них заключается возможность зарождения и опережающего развития новых, более прогрессивных норм общественной жизни.

Третьим, важным компонентом культуры являются *верования*. Несмотря на все попытки представить основной вопрос философии об отношении сознания и материи, бытия и мышления, что верования как особая форма мировоззрения, а значит, и культуры прочно занимают свое место и в сознании, и в социальной практике человека.

Практически нет ни одного общества или народа, у которого отсутствовали бы люди, базирующие свои жизненные ценности и нормы в основном на религиозных верованиях. Значит, для значительной части человечества религия является высшей культурной ценностью. Поэтому соблюдение религиозных норм для истинно верующих является не трудностью, а скорее основанием для удовлетворенности своей жизнью.

Язык как компонент культуры неразрывно связан с сознанием и жизнедеятельностью общества. Представляя собой систему фонетических символов, язык является важнейшим средством человеческого общения (коммуникации). Он хранит и передает информацию из поколения в поколение, играет большую роль в социализации индивидов. Владение языком

само по себе необходимо для большей части последующего обучения, а значит, профессиональной деятельности. Он – основной носитель культуры, и рост словаря человека может служить показателем повышения его культурности.

Язык необходим для развития человеческого «Я», как это убедительно доказано в работах американского социолога, философа, психолога **Дж. Г. Мида**, в связи с тем, что речь играет важнейшую роль в нравственном воспитании детей, в осуществлении социального контроля. Наконец, речь представляет собой средство выражения индивидуальности. Все культуры и общества допускают в известных масштабах вербальные привычки, служащие для выражения индивидуальной вариации. Совершенно очевидно, что при изучении любого языка человек использует лишь незначительную часть потенциальных фонетических элементов, возможных в человеческой речи.

Фундаментальным, обобщенным элементом культуры являются *обычаи*. Например, способ приготовления пищи, одежда, манеры поведения, осуществление различных обрядов, система воспитания детей, отношение к старикам, религиозные верования и т.д. выражают стиль жизни данного народа. В обычаях отражен способ видения социальной реальности в целом: природы, общества, сферы священного. Обычаи определяют поведение в целом, а потому только в минимальной степени совпадают с моральным порядком общества.

В условиях урбанизации и массовых миграционных процессов все больше распространяется, особенно в городах, массовая культура, связанная с обычаями, так называемого, престижного потребления. Описанный Т.Вебленом феномен «показного потребления» объяснял поведение человека желанием обрести социальный статус через приобретение определенного рода вещей. Такое приобретение связано не с жизненными потребностями, а с соображением подражания социальному кругу лиц, который является референтным для человека.

Универсализация обычаев в значительной степени приводит к утрате национальной самобытности общества. Однако давать этому однозначно отрицательную оценку, вероятно, нельзя, так как социально-экономический прогресс вносит свои существенные коррективы в потребности человека и всего сообщества. Эти потребности в первую очередь ориентированы на социальный комфорт, а потому имеют больше утилитарное, чем какое-либо другое значение.

Важным элементом культуры является *техника*, а шире – материальная культура. Она соответствует способностям, творческому гению и уровню цивилизации данного народа. Каждая культура имеет в своем арсенале целую серию технических навыков. По ним можно составить представление о принадлежности к какой-либо культуре, уровне научно-технического развития общества, эстетических ценностей и т.д.

На базе основополагающих компонентов культуры: ценностей, норм, верований, обычаев, языка и техники каждый народ развивает остальные аспекты культуры: *искусство, науку, философию, политику, литературу и др.*

Культура любого современного общества представляет собой комплексную структуру, элементами которой являются образцы прошлых эпох, инновационные культурные формы, в том числе, заимствованные у других народов, многообразное соотношение общего, особенного и индивидуального. Наконец, культура светская и религиозная, пронизывающая все сферы духовного мира через обряды, традиции, обычаи. Такое переплетение культур существует с древних эпох, когда стали разделяться религиозная и светская культуры, сельская и городская, национальные культуры, культура элиты и народная и т.д.

Если рассмотреть отдельные социокультурные подсистемы, то все они в той или иной степени обладают некоторыми общезначимыми для данной культуры ценностями, особенно нравственными. Это наиболее стабильные образования являются как бы фундаментом, на котором базируется культурное многообразие.

Проблема развития культур, их социальных изменений, заключается в приспособлении различных традиционных социальных институтов к нововведениям. Эта проблема анализируется в терминах «культурные отставания» или «культурный разрыв», в развитии связей между социокультурными подсистемами. Наиболее видными представителями концепций «социокультурного отставания» являются немецкие ученые **А.Фиркандт, В.Келлер, М.Вебер**.

В теории культурного отставания **О.Ф.Огберна** отмечается, что культурные элементы сохраняются, в основном, благодаря двум причинам: они могут и совпадать. Процессам социальных изменений могут препятствовать законные интересы, на основе которых отдельные социальные группы стараются любой ценой сохранить status quo, или традиционная враждебность людей к новым, непривычным для них формам культуры. Любопытство, беспокойство, страдание и честолюбие – вот некоторые из психологических сил, способствующих изменению. Огберн утверждал, что накопление новых элементов культуры происходит в постоянно нарастающем темпе, различные сферы современной культуры развиваются с неодинаковой скоростью, одни – быстрее, другие – медленнее. Поскольку существует корреляция и взаимозависимость частей, быстрые изменения одной области культуры требуют приспособления других.

3. Выводы

Итак, культурные отставания происходят из-за предполагаемой неспособности адаптивной культуры идти в ногу с развитием материальной культуры, особенно в современных обществах. В теории американского культуролога и антрополога **Л.Уайта** проблема культурного отставания связана с чрезмерным развитием экономического института и его подсистем науки и техники по сравнению с политическими, религиозными, семейными, образовательными и другими институтами, что приводит к нарушениям равновесия в развитии социальных институтов общества. В концепции **П.Сорокина** культурные отставания возникают из-за того, что материальная культура развивается недостаточно быстро, чтобы способствовать развитию научной, образовательной, этической и других систем, т.е. духовной культуры общества. Таким образом, в различных теориях высказываются порой противоречивые взгляды на проблему культурного отставания. Однако все ученые связывают воедино материальную и духовную культуры как взаимодействующие подсистемы общего культурного процесса. Нельзя не согласиться с идеей Сорокина о том, что экономический фактор оказывает существенное влияние на возможности общества развивать духовную культуру: науку, искусство, образование, воспитание и т.д.

Многообразие субкультур характерно практически для всего современного цивилизованного мира. В значительной мере через это многообразие осуществляется культурное развитие общества, выкристаллизовываются доминантные ценности, нормы, образцы поведения, удовлетворяются потребности людей в духовной и материальной сферах жизни.

Список литература

- Теория культуры, Иконникова С.Н., Большаков В.П. 2008.
Майерс Д. Социальная психология. СПб., 1998.
Мендра А. Основы социологии. М., 2000. С. 191–214.

УДК: 316.334:314.5/6

ОСОБЕННОСТИ И ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДОЙ СЕМЬИ

Шевченко Л.Я.,

кандидат исторических наук,
доцент. КГПИ

Назарова С.В.,

кандидат политических наук,
старший преподаватель, КГПИ

Воронова Ю.,

студентка I курса ФФКСиТ,
г. Костанай, Казахстан.

Аннотация

Мақалада қазіргі жас отбасыларының қалыптасу мәселелері қарастырылып, олардың дамуына әсер ететін негізгі факторларға назар аударылады. Мақала авторлары жас отбасылары бетпе ө бет кездесетін проблемаларды ашып көрсетеді.

Аннотация

Семья накладывает отпечаток на всю жизнь человека. В данной статье рассматриваются проблемы становления и формирования современной молодой семьи, раскрываются основные факторы, влияющие на её развитие. Авторы выделяют проблемы, с которыми приходится сталкиваться молодой семье.

Abstract

Family affects the whole of human life. This article discusses the problems of formation and the formation of a modern young family, reveals the main factors influencing its development. The authors identify the problems faced by young families.

Түйінді сөздер: отбасы, тәрбие, жастар, әлеуметтік институт, неке ебептері, әлеуметтік қамсыздандыру, *patrilocal*, *matrilocal*, *neolokalnaya*

Ключевые слова: семья, воспитание, молодёжь, социальный институт, мотивации брака, социальное обеспечение, *патрилокальная*, *матрилокальная*, *неолокальная*

Key words: family, education, youth, social institution of marriage motivation, social security, *patrilocal*, *matrilocal*, *neolokalnaya*

1. Введение.

Семья представляет собой сложное социальное явление, в котором переплетаются многообразные формы социальных отношений и процессов. Трудно сравнить с ней любое другое социальное образование, в котором удовлетворялось бы столько разнообразных человеческих и общественных потребностей. Семья представляет собой такую социальную группу, которая накладывает свой отпечаток на всю жизнь человека. Все это приводит к тому, что по отношению к семье не так легко предпринять объективное научное исследование. Как отметил американский социолог Гуд: «Мы знаем о семье слишком много, чтобы исследовать ее объективно».

Во-первых, современная семья является нуклеарной, т.е. ее образует только семейное ядро: жена, муж, дети. Другие родственники, например родители супругов, входившие ранее в состав расширенной семьи, в нуклеарную семью не входят. Такая семья – превалирующая

форма современной семейной жизни. 87 % населения развитых стран живет сегодня в нуклеарных семьях.

Расширенная семья (семья с родственниками, состоящая из нескольких поколений) может существовать в следующих формах:

- патрилокальная (молодые живут в семье мужа);
- матриликальная (молодые живут в семье жены);
- неолокальная (молодые живут отдельно).

Во-вторых, современная семья является эгалитарной. Основу такой семьи составляет равноправный добровольный, свободный от принуждения, материальных расчетов, вмешательства или давления третьих лиц союз женщины и мужчины. В такой семье не ущемляются права и достоинство мужчины и женщины, обеспечивающие каждому из них равные возможности профессионального, интеллектуального и духовного роста.

В-третьих, семья сегодня является экзогамной (т.е. подчиняется запрету на браки близких родственников). Кроме того, люди современного общества продолжают более или менее придерживаться и норм эндогамии, которые ограничивают возможности их выбора. Такие факторы, как вероисповедание, расовая принадлежность, социальный класс и уровень образования определяют группу, внутри которой индивид предпочитает искать спутника жизни.

В-четвертых, современная семья является «симметричной» (работают муж и жена), характеризуется высокой степенью гибкости семейных ролей, что, в свою очередь, дает высокую адаптацию в условиях быстрых изменений в обществе. Жесткое разделение ролей по гендерному признаку уходит в прошлое. Оба супруга теперь выполняют и лидерские функции, и функции ведомых в зависимости от ситуации и компетенции в том или ином вопросе. Симметричное строение более характерно для семей образованных людей в обществе с высоким уровнем социально-экономического развития. «Несимметричность» отношений (например, карьера мужа имеет более важное значение, чем карьера жены) характерна для семей, состоящих из менее образованных супругов и в менее развитых обществах.

2. Материалы и методы.

Семейно-брачные отношения очень чутки к изменениям в экономике, политике и в социальной сфере общества. Отсюда те тренды, которым подвержена современная семья, и проблемы, ими вызываемые.

1. Более позднее формирование социальной готовности к созданию семьи. Одним из факторов является то, что необходимо больше времени для завершения образования (в связи с увеличением объема необходимых знаний). Другим фактором выступает желание сначала сделать карьеру, чтобы экономически обеспечить создаваемую семью.

2. Увеличение количества разводов. О том, что эта проблема семьи является достаточно острой, говорят следующие факты. Ежегодно в Казахстане распадается каждый третий брак. Эта проблема характерна не только для нашей страны, но и для всех развитых стран. Социологические исследования показывают, что в основе этой проблемы лежат экономические причины. Дело в том, что достигнутый уровень развития производительных сил, образования позволяет женщине самостоятельно (без поддержки супруга) содержать семью, т.е. кормить и воспитывать детей.

Современная научно-технологическая революция превратила брак из экономического института в морально-правовой. Несимметричность семейных отношений еще имеет место за счет того, что мужские семейные обязанности (добывать пищу, строить жилье, заготавливать дрова и т.д.) ушли в небытие, а женские (приготовление еды, содержание дома, мужа и детей) остались. Ситуация, когда муж не принимает участия в домашних делах, зачастую приводит к разводу. Из десяти случаев разводов в семи из них инициатором выступает женщина.

Более всего от разводов страдают дети. Ежегодно в нашей стране тысячи детей остаются в неполной семье. При этом они получают и неполное воспитание, т.е. недополучают родительского внимания, любви, тепла. Это, в свою очередь, ведет к детским правонарушениям.

3. Уменьшение количества детей в семье. В настоящее время около 90 % семей имеют 1–2 детей, причем 58 % семей имеют одного ребенка. А демографическая статистика утверждает, что для хотя бы небольшого прироста населения необходимо, чтобы в семье было 2–3 ребенка. Существуют объективные и субъективные факторы, которые связаны с этой проблемой семьи:

Социальное обеспечение. Ранее большое количество детей требовалось для того, чтобы они смогли впоследствии содержать своих родителей. Ныне пенсионное обеспечение, медицинское обслуживание, различные социальные льготы, прижизненные накопления дают возможность пожилым людям не прибегать к помощи детей.

Медицинское обеспечение. Ранее слабое развитие медобслуживания приводило к тому, что почти половина родившихся детей умирала, не достигнув возраста активных работников. Поэтому рождаемость держалась на высоком уровне. В настоящее время положение изменилось. Современная медицина в состоянии поставить на ноги почти любого ребенка.

Отягощенная наследственность. Угроза здоровью ребенка исходит, как показывает медицинская статистика, в основном из двух источников: от так называемого слабоумия (например, олигофрении) и алкоголизма родителей. Согласно официальным данным, доля новорожденных, у которых фиксируются признаки поражения олигофренией, достигает 12 %, в тяжелой форме болезнь поражает 33,5 % детей. При этом пьянство родителей является причиной более 80 % всех случаев этого недуга.

Изменение мотивации брака. Исследования мотивов вступления в брак показали, что любовь, как правило, является главным фактором выбора будущего супруга. Однако значительная часть браков, в которых главным мотивом является любовь, оценивается опрошенными как неудачные. Следовательно, приходится констатировать отсутствие жесткой взаимосвязи между основным мотивом брака и прочностью брачного союза. В качестве причин этого можно назвать следующие:

- сложность самого феномена любви, включающего такие характеристики, как постоянство, глубина, прочность, которые непосредственно зависят, во-первых, от господствующих в обществе нравственных и эстетических ценностей и, во-вторых, от интерпретации указанных ценностей на индивидуальном уровне;

- ожидание романтической любви, которое в браке разбивается о реальность жизни. Повышая ожидания, связанные с браком, а вместе с ними и требования к избраннику, любовь тем самым увеличивает опасность разочарования и в том и другом, а, следовательно, нередко создает психологические конфликты, способные вызвать и негативное отношение к данному конкретному браку по любви;

- сплочение семьи на базе антисоциальных по своей сути интересов (например, индивидуалистических, эгоистических и т. п.). Налицо противоречивость некоторых социальных требований и семейных норм (продолжительность рабочего дня, размер зарплаты и др.). Это связано с необходимостью ускоренного развития современного общества и приводит, в конечном счете, к росту изоляции семьи как социального института и ослаблению семейных связей;

- большое различие между вступающими в брак по уровню интеллекта, образования, общей культуры.

3. Результаты.

Социальный институт семьи испытывал серьезные потрясения, побуждавшие многих говорить о «кризисе семьи», но она все-таки выживала в самых тяжелых условиях и продолжала выполнять свои основные функции, пусть и в измененной форме. И в современных социально-экономических и социокультурных условиях она продолжает оставаться одним из социальных устоев общества и одновременно одной из важнейших ценностей общества. Достаточно сказать, что подавляющее большинство населения Казахстана (88%) живет ныне в семье, чтобы убедиться в этом. Эмпирические исследования показали: в многоступенчатой

иерархии ценностей современная молодежь последовательно ставит на первое место семью. Такую позицию занимают 86% респондентов в возрасте 16-29 лет. Причем среди молодых женщин высокую важность для них семьи отмечают более 90% опрошенных, а среди молодых мужчин несколько меньше - 82%. Среди молодых людей, состоящих в браке, абсолютное большинство опрошенных - 93,3% в качестве наиболее важного для себя назвали именно семью, а уже потом назвали здоровье - 93,10%, материальное благополучие - 89,2% и другие ценности. Такие ориентации молодежи свидетельствуют о том, что глобального кризиса семьи сегодня не существует, хотя она, конечно же, испытывает серьезные трудности и потрясения в условиях продолжающегося длительное время социально-экономического и социокультурного кризиса.

Среди проблем, с которыми приходится сталкиваться в настоящее время институт семьи, наиболее острыми являются проблемы молодежных семей, к которым относятся общности супружеских пар, возраст которых не превышает 30 лет. Многие молодые семьи находятся в трудном положении из-за низкой материальной обеспеченности, отсутствия собственного жилья, неустроенности быта и т.д. Большинство молодых семей испытывают трудности с жильем (71%), денежные затруднения (60%), многие – с бюджетом времени (30%), с приобретением товаров для детей (23%), в отношениях с родителями мужа или жены (21%).

Существенное значение приобретает в настоящее время выяснение факторов, оказывающих влияние на стабильность семьи. Снижение жизненного уровня большинства населения, продолжающийся экономический кризис, трудности вхождения в рыночные отношения, отсутствие уверенности в будущем, плохие жилищные условия, недостаточная социальная поддержка семьи, материнства и детства, угроза безработицы (особенно для женщин) - все эти объективные факторы оказывают дестабилизирующее влияние на семью. Их негативное влияние сочетается с социально-психологическими, т.е. субъективными факторами, оказывающими дестабилизирующее воздействие на современную семью, особенно молодежную. Все это, усиленное материально-экономическими трудностями и неурядицами, отрицательно влияет на стабильность семьи, на конфликтность в ней.

4. Выводы

Серьезные трудности, испытываемые современной семьей, особенно молодежной, приводящие к отказу многих молодых людей от вступления в брак, к малодетности или бездетности, к росту числа рождений у подростков, к отказу возрастающего количества молодых женщин от своих детей в роддомах и т.п., приводят на общем фоне нуклеаризации семьи к изменению ее ролевой структуры. В сложной семье, где взаимодействовали несколько поколений: родители, дети, прародители и т.п., младшие под воздействием старших и, принимая от них определенные представления и навыки, постепенно вступали в роль взрослого по отношению к более младшему. Иными словами, они в самой семье усваивали роль взрослого определенным уровнем ответственности и способности принимать решения. В условиях нарастающей нуклеаризации и малодетности семьи подобное ролевое усвоение становится все более редким и малоэффективным, ибо даже взрослеющий ребенок усваивает и выполняет только одну уготованную ему роль - ребенка, перенося ее затем и во взрослую жизнь. Отсюда беспокоящая широкую общественность проблема роста инфантильности, снижения уровня самостоятельности и ответственности молодых и, в конечном счете, девальвация у многих из них ценности семьи.

Список литературы

- Гидденс Э. Социология. М., 1999. С. 362–391.
Майерс Д. Социальная психология. СПб., 1998.
Мендра А. Основы социологии. М., 2000. С. 191–214.
Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства //К. Маркс, Ф. Энгельс. Избранные произведения: В 3 т.Т. 3. С. 211–370.

УДК 908

ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОКАЗАТЕЛЕЙ СФЕРЫ ЖИЛИЩНОГО СТРОИТЕЛЬСТВА КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ ЗА ПЕРИОД С 2003-2013 ГОДЫ

*Баубекова Г.К.,
Магистр педагогики,
старший преподаватель КГПИ*

Аннотация

Бұл мақалада Қостанай обласындағы 2003-2013 жылдар аралығындағы тұрғын саласындағы сараптама көрсетілген. Құрылыс объектілеріне енгізілген құрылыс компанияларының қызметі, инвестициялық саясатының барлық мәліметтері салыстырмалы түрде қарастырылған.

Аннотация

В данной статье представлен анализ жилищной сферы Костанайской области за период 2003-2013годы. Рассмотрена деятельность строительных компаний, инвестиционная политика, введенные в строй объекты, все данные показаны в сравнении.

Abstract

In this article presents an analysis the housing sector of Kostanay region for the period 2003-2013 years. The activity of construction companies, investment policy put into operation objects is considered, all data are shown in comparison

Түйіндісөздер: Инвестиции, тұрғын үй қоры, тұрғын ғимараттар

Ключевые слова: Инвестиции, жилищный фонд, жилые здания

Key words: Investments, housing stock, residential buildings.

1. Введение. Богатая минерально-сырьевая база Костанайской области позволяет активными темпами развивать строительную индустрию. (Искак.) За период с 2008 по 2013 годы при поддержке государства в рамках Карты индустриализации и Дорожной карты бизнеса начали работать 20 новых производств, в том числе по выпуску кирпича, пластиковых труб, бетонных изделий, железобетонных конструкций, товарного бетона, арматуры и другие. (Госуд.прог.)

В 2013 году заработали: металлопрокатный завод ТОО «ЕвразКаспианСталь», мощностью до 450 тыс. тонн проката в год и завод сборного железобетона ТОО «БК-Строй», мощностью более 30 тыс. куб. метров в год. (Каткова)

В области на 1 декабря 2013 года действуют 142 предприятия стройиндустрии (9 – крупных, 13 – средних, 89 – малых, 31 – подсобных). По форме собственности наглядно представлено на рисунке 1. (Жилищ.строит.)

Рис.1 Строительные организации по форме собственности. (Жилищ.строит.)

Из рисунка 1 можно сделать вывод, что количество подрядных организаций, действующий на территории Костанайской области в период с 2003 по 2013 годы постоянно увеличивается. Число государственных строительных компаний остается небольшим и с 2003 по 2013 годы увеличилось с 1 до 3 единиц. Количество же организаций частной собственности с 2003 года к 2008-му году увеличилось на 153 единицы, что позволяет определить этот период как благоприятный в развитии строительной индустрии области.

География строительных компаний в разрезе области показано на рисунке 2.

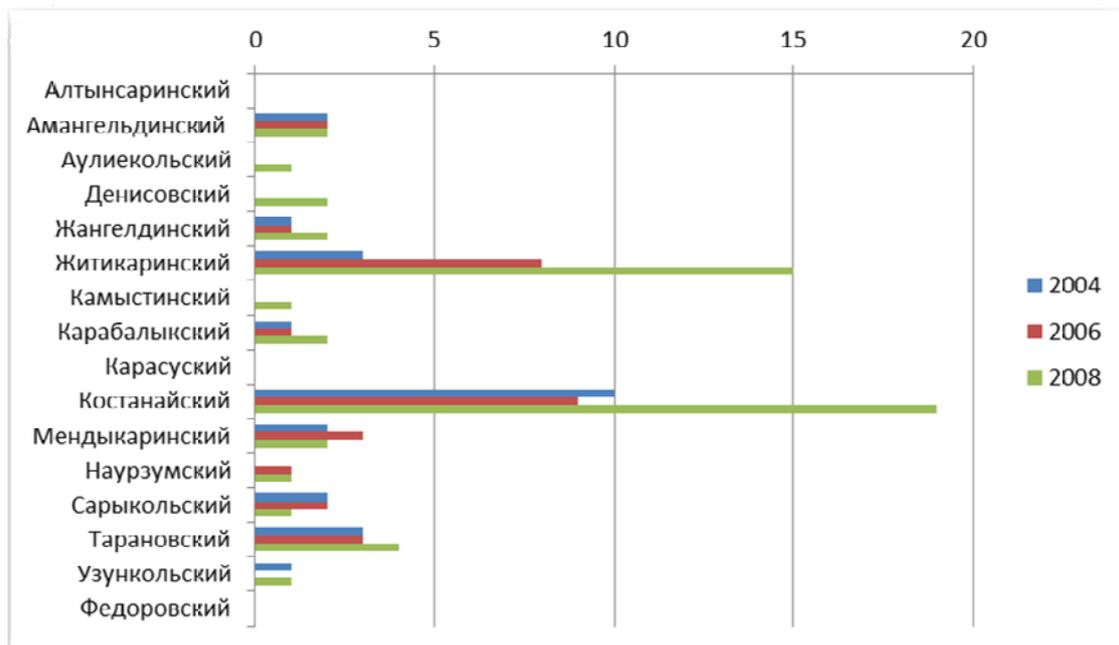

Рис. 2 Строительные компании по районам (Жилищ.строит.)

Из рисунка 2 видно, что по числу строительных компаний лидирует Костанайский район, вторым по данному показателю является Житикаринский район области, это связано с активным развитием месторождений асбеста на территории данного района.

2. Материалы и методы. При написании статьи использовались статистические сборники Агентства Республики Казахстан, программы «О Государственной программе развития жилищного строительства в Республике Казахстан на 2005-2007 годы», «Доступное жилье 2020». Методы, использованные при написании статьи математический, статистический, картографический, сравнительно-географический.

3. Результаты. Яркими характеристиками развития строительных компаний и строительной индустрии в целом являются показатели количества задействованных работников в данной отрасли, а также их средняя заработная плата, что отражено на рисунках 3 и 4.

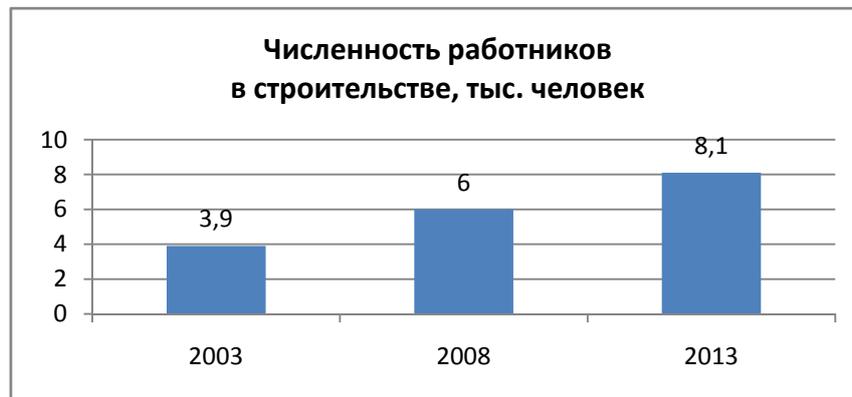

Рис. 3 Численность работников в строительстве (Жилищ.строит.)

За период с 2003 по 2013 годы идет активное увеличение численности работников в сфере строительства, как это показано на рисунке 3. В 2013 году численность работников строительной сферы по отношению к уровню этого показателя в 2003 году увеличилась на 107%.

Средняя заработная плата работников отражает уровень развития и востребованность отрасли на рынке.

Рис. 4 Среднемесячная заработная плата работника в строительстве (Жилищ.строит.)

Из рисунка 4 видно, что в анализируемый период происходит постоянное увеличение уровня среднемесячной заработной платы работников сферы строительства. С 2003 по 2008 годы происходит увеличение на 190%. В 2012 году уровень заработной платы составил 455% от показателя 2003 года.

Инвестиции в основной капитал – вложения в здания и сооружения; машины и оборудование; биологические активы; разведочные и оценочные активы; компьютерное и программное обеспечение; новую информацию; специальные знания и т.д. Объемы инвестиций в основной капитал отражены на рисунке 5.(Султ.)

Рис. 5 Инвестиции в основной капитал (Жилищ.строит.)

Из рисунка 5 можно проследить динамику развития инвестиционных направлений в сфере строительства области. Объем государственных инвестиций в 2013 году увеличился по сравнению с 2003 годом на 372%. Динамика увеличения объемов частной собственности отражает возрастающий интерес населения к покупке нового жилья, с 2003 по 2013 года объем инвестиций частной собственности увеличился на 1858%. Также можно проследить изменение структуры инвестиций в основной капитал. Если в 2003 году инвестиций государственной собственности составляли 3% от всего объема инвестиций, то в 2013 году их доля составила всего 1%. Объем иностранных инвестиций с 2003 по 2013 годы сократился с 5% до 1% от общего объема инвестиций.

Ввод в эксплуатацию жилья включает ввод в эксплуатацию законченных строительством и принятых в эксплуатацию в установленном порядке жилых домов и общежитий постоянного типа; жилых домов квартирного и гостиничного типа; нежилых зданий, в которых имеются жилые квартиры; общежитий, включая интернаты при общеобразовательных школах.

Ввод в действие объектов предприятиями и организациями всех форм собственности (количество зданий) отражено на рисунке 6.

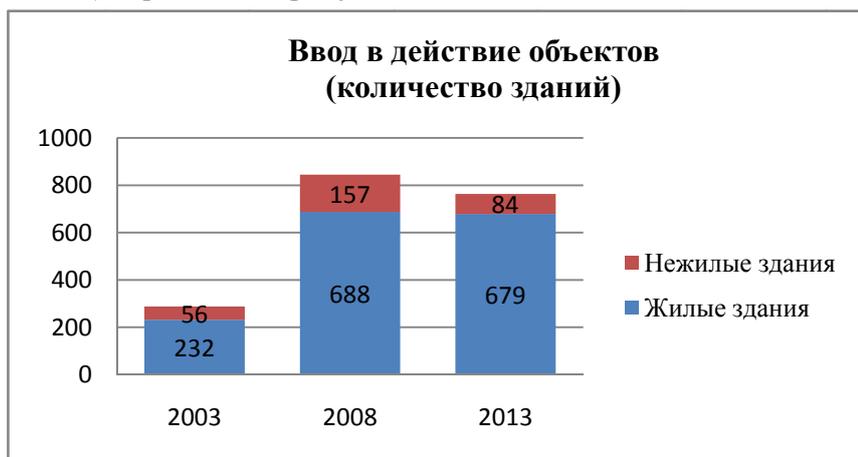

Рис. 6 Ввод в действие объектов (Жилищ. Строит.)

Из рисунка 6 видна динамика количественного изменения вводимого в эксплуатацию зданий. В первую очередь стоит отметить, что доля нежилых зданий, строящихся каждый год, значительно уступает количеству жилых и составляет в среднем 20% от всего количества строящихся зданий. В 2003 году количество, введенных в эксплуатацию жилых зданий

равнялось 232, спустя 5 лет это количество увеличилось на 197% , затем за период с 2008 по 2013 годы определилось некоторое постоянство в количественном вводе жилых зданий и у становилось на средней отметке в 680 жилых домов в год, вводимых в эксплуатацию.

Ввод в действие объектов по количеству зданий в городах Костанайской области отображено на рисунке 7.

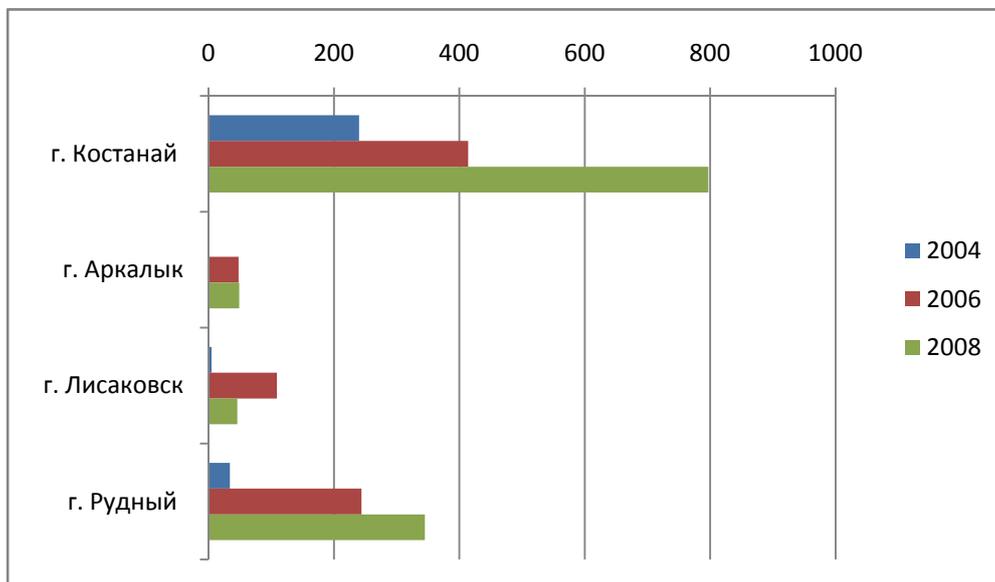

Рис. 7 Число квартир введенных в эксплуатацию по городам. (Жилищ. Строит.)

На рисунке 7 видно, что самое большое число квартир вводимых в эксплуатацию приходится на город Костанай, вторым по данному показателю является город Рудный.

Структура вводимых квартир по районам области представлено на рисунке 8.

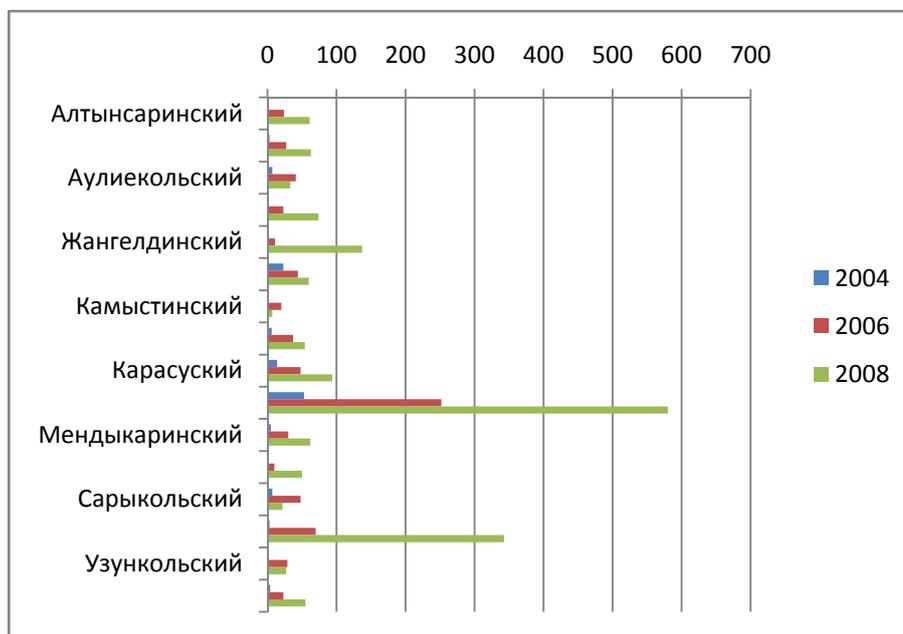

Рис. 8 Число квартир введенных в эксплуатацию по районам (Жилищ. Строит.)

Из рисунка 8 видно, что за весь анализируемый период Костанайский район лидирует по числу квартир вводимых в эксплуатацию, вторыми по данному показателю являются Тарановский и Жангельдинский районы. Наименьший показатель представлен в Камыстинском районе.

Далее в ходе анализа сферы жилищного строительства рассмотрели общую площадь введенных в эксплуатацию зданий (рисунок 9). Общая площадь здания – это сумма площадей всех этажей здания (включая технические, мансардные, цокольные и подвальные), измеренных в пределах внутренних поверхностей наружных стен, а также площадей балконов и лоджий.

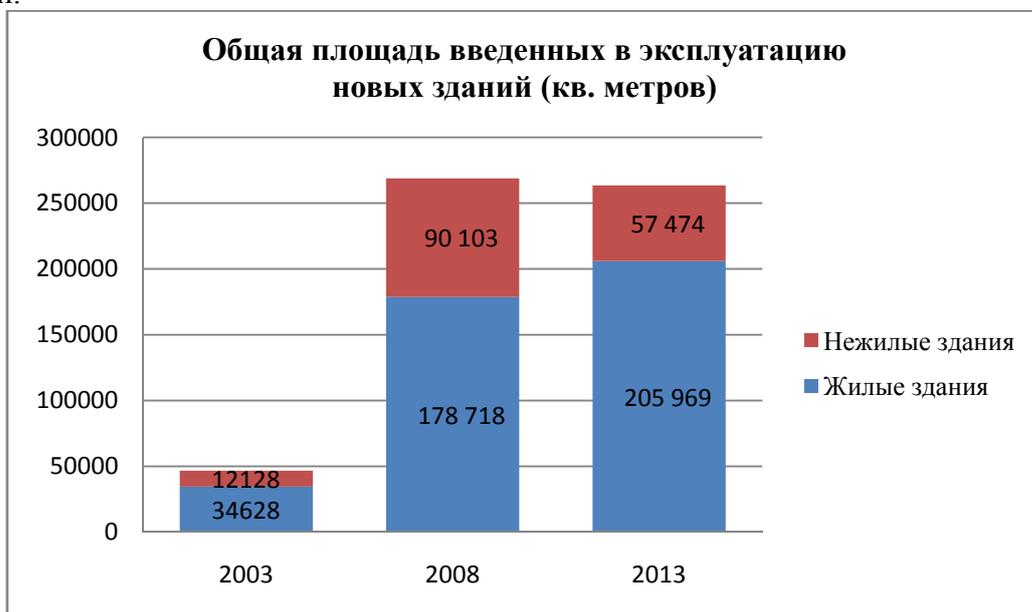

Рис. 9 Общая площадь введенных в эксплуатацию новых зданий (Жилищ. Строит.)

Рисунок 9 показывает, что за период с 2003 по 2013 годы общая площадь, вводимых в эксплуатацию жилых зданий увеличилась на 495%, что свидетельствует о стабильном развитии данной отрасли в Костанайской области. Что же касается общей площади нежилых зданий, то можно отметить, что здесь также наблюдается плавное увеличение вводимых площадей, но все же присутствуют некоторые скачкообразные показатели.

Общая площадь жилых зданий вводимых в эксплуатацию в городах области характеризуется рисунком 10.

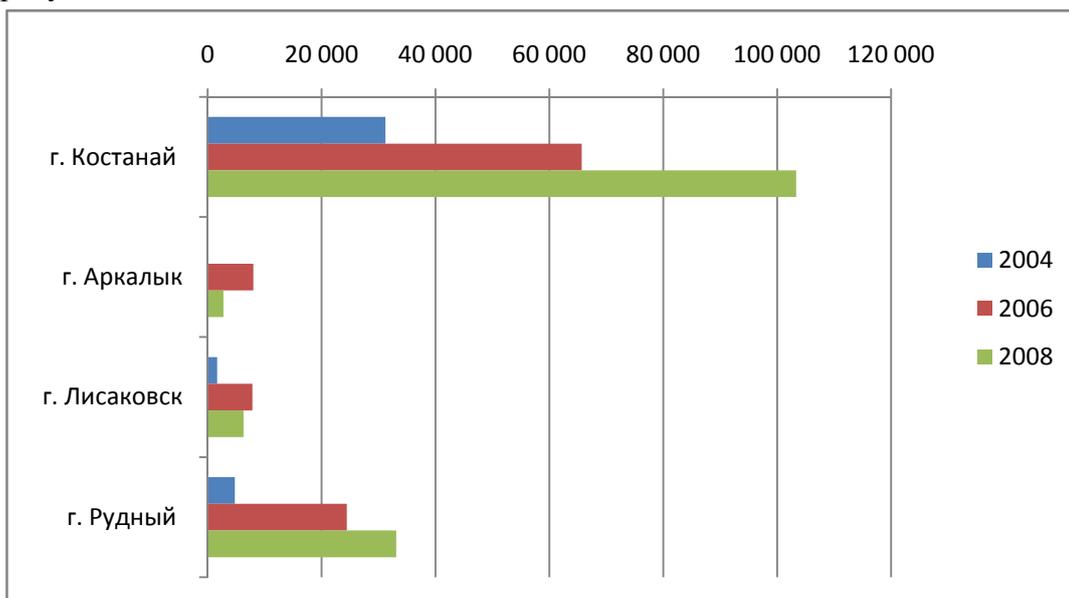

Рис. 10 Ввод в эксплуатацию жилых зданий по городам (кв. метров) (Жилищ. строт.)

Рисунок 10 позволяет увидеть, что по общей площади жилых зданий вводимых в эксплуатацию за весь анализируемый период лидирует город Костанай, на втором месте по данному показателю находится город Рудный и меньше всего общей площади жилых зданий вводится в городе Аркалык.

Структура общей площади жилых зданий вводимых в эксплуатацию в различных районах области отражено на рисунке 11.

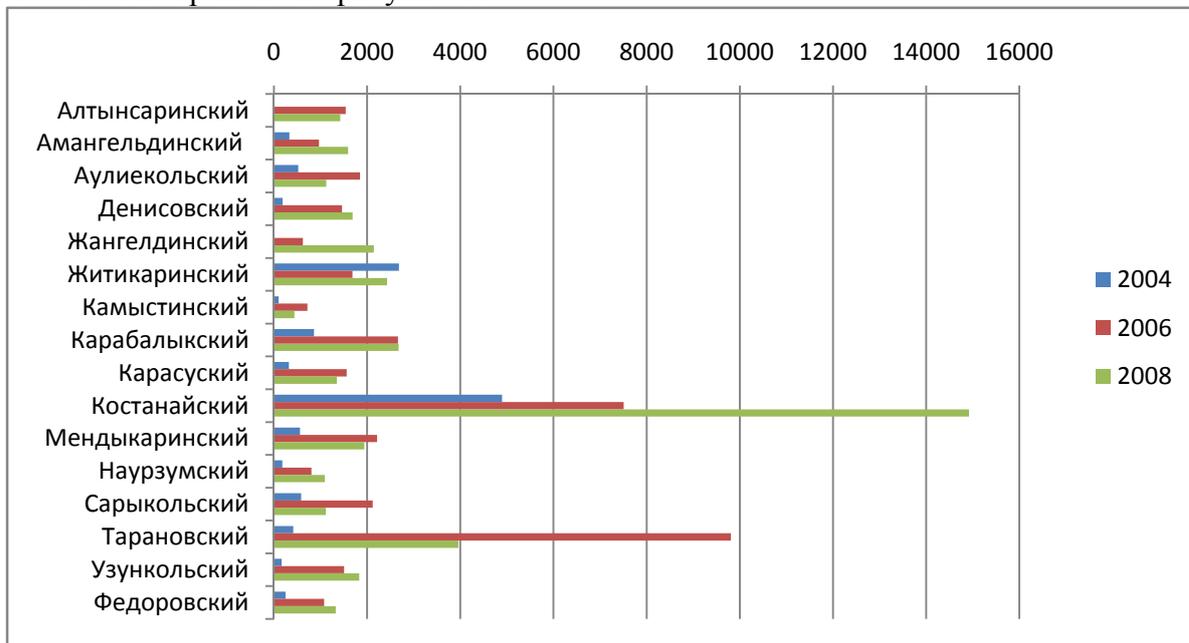

Рис. 11 Ввод в эксплуатацию жилых зданий по районам (кв. метров) (Жилищ.строит.)

Рисунок 11 показывает, что по площади жилых зданий вводимых в эксплуатацию лидирует Костанайский район, после него идут Тарановский и Карабалыкский районы, наименьший показатель по данной характеристике наблюдается в Камыстинском районе.

4. Выводы. В Костанайской области за последние 10 лет активизировалось развитие строительной индустрии. Увеличилось количество организации на 153 единицы.

Большая доля инвестиций в строительство области представлено частными инвестициями, также увеличена доля инвестиций в основной фонд. Лидерами по вводимым объектам являются Костанай, Рудный, Костанайский, Тарановский, Житикаринский районы.

Список литературы

Государственная программа развития жилищного строительства республики Казахстан на 2005-2007 годы: указ президента РК от 11 июня 2004 года № 1388.

Г.Каткова. В Костанайской области строится завод по производству 500 тыс. тонн цемента в год.// Наша газета. 11.04.2012 год.

Жилищное строительство.// Департамент статистики Костанайской области. № 16-14/473 12.12.2013 год.

Искакова, К.А. География Костанайской области [Текст]: учеб. пособие / К.А. Искакова. – Алматы, 2003.– 93 с.

Султангазин А.А., Нусипбеков М.С., Внедрение новой жилищной политики и пути ее реализации в Казахстане// Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов РФ 2012 год.

УДК 159.9.07.

СВЯЗЬ УРОВНЯ СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТИ С ЛИЧНОСТНЫМИ И ПОВЕДЕНЧЕСКИМИ ОСОБЕННОСТЯМИ СТУДЕНТОВ-ПСИХОЛОГОВ

Кан Ж.И.ст. преподаватель, КГПИ,
г. Костанай, Казахстан**Агибаева Ж.М.**студентка 4 курса, КГПИ,
г. Костанай, Казахстан

Аннотация

Мақалада педагогикалық институттың студенттердің стресс төзімділік деңгейінің жеке және мінез-құлықтық сипаттамаларына ықпалы, практикалық зерттеу нәтижелерінде талқыланады. Стресс төзімділігін ұлғайту барысында, пайдалануға мүмкін стресс төзімділіктің ресурстары анықталған.

Аннотация

В статье рассматриваются результаты практического исследования влияния уровня стрессоустойчивости на личностные и поведенческие особенности студентов педагогического вуза. Выявлены ресурсы стрессоустойчивости, которые могут быть использованы для повышения толерантности к стрессу.

Abstract

The article discusses the results of empirical research on the impact of the level of stress on personal and behavioural characteristics of students of pedagogical universities. Identified resources in stress resistance, which can be used to improve stress tolerance.

Түйінді сөздер: стрессоустойчивость дамуы, кәсіби сапа, ұсталықтар және психикалық саморегуляци дағдылары, күйзеліске деген толеранттылық.

Ключевые слова: развитие стрессоустойчивости, профессиональное качество, умения и навыки психической саморегуляци, толерантность к стрессу.

Key words: the development of stress resistance, professional quality, skills mental samoregulaci, tolerance to stress.

1. Введение.

Успешность работы психолога определяется не только методами и приемами, имеющимися в его арсенале, а в большей степени его личностью. Стрессоустойчивость студентов-психологов может рассматриваться как важнейший созидательный ресурс в целях профессионального роста личности.

Психолог, работающий в системе «человек-человек», ежедневно вовлечен в длительное напряженное общение с другими людьми, сопровождающееся эмоциональной насыщенностью. В своей деятельности психолог, помимо профессиональных знаний, умений и навыков, в значительной мере использует свою личность, являясь своего рода «эмоциональным донором». Психозэмоциональные перегрузки, большое количество контактов с людьми, страдающими от самых различных личностных и социальных проблем, делает данную группу специалистов уязвимой в отношении стрессоустойчивости. Проблема развития стрессоустойчивости обусловлена необходимостью повышения качества подготовки специалистов и способствует росту профессионального потенциала будущего психолога.

Наиболее актуальным для решения обозначенной проблемы является разработка адекватных психологических средств для оценки и развития стрессоустойчивости студентов-психологов. Современное состояние проблемы свидетельствует о необходимости проведения комплексного исследования уровня стрессоустойчивости студентов-психологов на стадии профессионализации, когда происходит развитие профессионально важных личностных качеств, формирование профессиональной пригодности как системной организации субъекта в специфической профессиональной среде и в связи с этим разработки психолого-педагогической технологии, направленной на развитие их стрессоустойчивости.

В Государственной программе развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы одной из важных целей является формирование интеллектуального, физически и духовно развитого гражданина, развитие конкурентоспособного человеческого капитала для экономического благополучия страны (1, С. 3).

Результатом реализации Концепции государственной молодежной политики должны стать улучшение социально-экономического положения молодых казахстанцев, образовательный и профессиональный рост молодежи, увеличение степени ее вовлеченности в социально-экономическую жизнь общества. Поставлена задача подготовки будущих специалистов, ориентированных на требования социально-экономической ситуации на рынке труда, с определенным набором личностных и профессиональных качеств (2, С. 2).

Актуальность исследования состоит в необходимости развития стрессоустойчивости студентов-психологов с целью дальнейшего повышения уровня профессионализма, что отвечает требованиям нормативных документов, в которых отражены требования к системе образования Республики Казахстан.

В своей работе мы выдвинули гипотезу о том, что на уровень стрессоустойчивости будут значимо влиять личностные и поведенческие особенности студентов-психологов.

2. Материалы и методы.

В настоящий момент в психодиагностике главенствует комплексный подход, согласно которому процесс измерения уровня развития той или иной составляющей психической жизни человека производится с использованием нескольких различных инструментов. В процессе определения стрессоустойчивости используются методы наблюдения, опроса, тестирования. Очень часто исследователь применяет несколько методик психодиагностики, анализируя комплекс их результатов, собственных наблюдений, отзывов близких к испытуемому людей и соединяя их в единое представление об уровне развития стресса и состояния стрессоустойчивости испытуемого.

Направления психодиагностики, отбор конкретных методик и условия их применения зависят, прежде всего, от направленности работы, цели проведения диагностики, от конкретной ситуации. Сложности, существующие в области изучения стрессоустойчивости, отразились и на подходах к классификации методов их психодиагностики.

Анализ множества представленных в науке и практике методик, предлагаемых специалистами по работе в области стрессоустойчивости, показал, что выделяются, в соответствии с целью и предметом исследования, следующие:

1. Методики на определение актуального уровня стрессоустойчивости и источников стресса. Поскольку стресс сопровождается переживанием тревоги и нервно-психического напряжения, в эту же группу можно отнести блок методик, направленных на диагностику перечисленных психических состояний.

2. Методики, помогающие прогнозировать поведение человека в экстремальных условиях. Данные методики позволяют выявить нервно-психическую неустойчивость и предрасположенность к невротическим расстройствам.

3. Методики, позволяющие выявлять негативные последствия стресса. Известно, что существование в длительных стрессовых ситуациях или переживание острого (травматического стресса) приводит к истощению адаптационной энергии организма.

4. Методики, позволяющие выявить ресурсы стрессоустойчивости человека. Центральным аспектом современных теорий стресса – концептуализация процессов преодолевающего поведения как стабилизирующего фактора, помогающего человеку адаптироваться в трудных ситуациях. В настоящее время концепция преодолевающего поведения получила широкое признание среди психологов различных направлений, что привело к разработке надежного диагностического инструментария, позволяющего измерить как сам процесс копинга, так и его результат. Исходя из вышперечисленного, нами в экспериментальной работе были использованы следующие методики:

1. Тест самооценки стрессоустойчивости (С. Коухен и Г. Виллиансон).
2. Шкала устойчивости к источникам стресса (Е.В. Распопин).
3. Самооценка психических состояний (Г. Айзенк).
4. Методика экспресс-диагностики уровня психоэмоционального напряжения (ПЭН) и его источников (О.С. Копина, Е.А. Сулова, Е.В. Заикин).
5. Шкала оценки влияния травматического события (Мельницкая Т.Б., Хавыло А.В., Белых Т.В.).
6. Копинг-поведение в стрессовых ситуациях (С. Норман, Д. Эндлер, Д. Джеймс, М. Паркер) в адаптации Т.А. Крюковой.

3. Результаты и обсуждение.

В исследовании принимали участие студенты 4 курсов специальности «Педагогика и психология» и «Психология» в количестве 20 человек.

Тест самооценки стрессоустойчивости был проведен с целью формирования экспериментальных групп. Результаты отражены в таблице 1 и рисунке 1.

Таблица 1.

Статистические значения уровня стрессоустойчивости

Уровень стрессоустойчивости	x	S	m	As
Высокий	23,4	1,78	0,733	0,851
Средний	18,9	4,27	3,162	-2,484
Низкий	10,1	1,56	0,785	-1,583

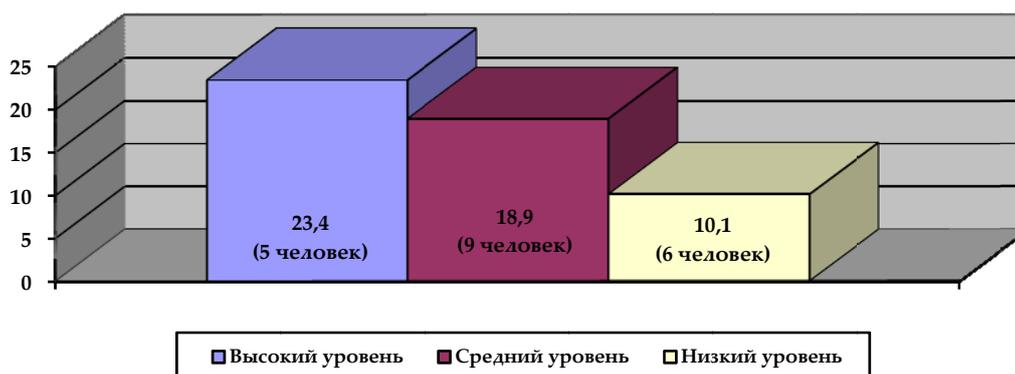

Рис. 1. Сравнительные значения уровня стрессоустойчивости

Были выявлены 5 студентов с высоким уровнем, 9 студентов – со средним уровнем и 6 студентов с низким уровнем стрессоустойчивости. При этом в группе студентов со средним уровнем стрессоустойчивости выявлена отрицательная асимметрия (As). По результатам диагностики выборка студентов была разделена на три экспериментальные группы соответственно уровню стрессоустойчивости. При этом группа студентов с высоким уровнем стрессоустойчивости является контрольной по отношению к другим группам.

Стрессоустойчивость необходимо рассматривать по отношению к воздействию различных источников стресса, к каждому из которых устойчивость и сопротивляемость лично-

сти может быть выше или ниже. Связано это с тем, что не любые потенциально стрессогенные события вызывают стресс, а только те из них, которые на основании субъективной оценки интерпретируются как релевантные стрессу. Следуя этой позиции, мы можем предположить, что разные группы испытуемых будут обнаруживать разную степень устойчивости и сопротивляемости не только к стрессу в целом, но и к различным источникам стресса. Все многообразие потенциальных источников стресса может быть сведено к трем переменным: сам человек, другие люди и окружающий мир в целом. Этим объясняется выбор методики «Шкала устойчивости к источникам стрессам». Феномен стрессоустойчивости в методике рассматривается через стрессогенную – нестрессогенную оценку испытуемым себя, других людей и окружающего мира. Сырые баллы переведены в степени (таблицы 2; рисунок 2).

Таблица 2

Сравнительные значения источников стресса по U-критерию Манна-Уитни

Источники стресса	Высокий уровень	Средний уровень	Низкий уровень	U-критерий Манна-Уитни (p<0,01)
«Я сам»	6,4	4,8	2,6	46,5
«Другие люди»	6,9	6,1	2,7	76,3
«Мир вокруг»	7,4	5,6	4,4	78,5
Общий уровень	20,7	16,5	9,7	80,5

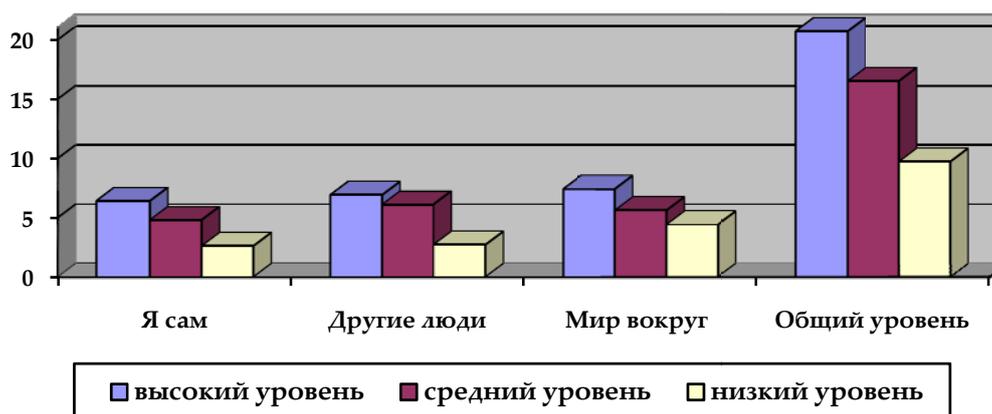

Рис. 2. Сравнительные значения источников стресса

Испытуемые обнаруживают разную степень устойчивости не только к стрессу в целом, но и к различным источникам стресса. Качественный анализ показывает, что в группе студентов со средним уровнем стрессоустойчивости источниками стресса являются «другие люди», в группе с низким уровнем – сами испытуемые и «другие люди». Дисперсия по шкалам «Я сам» и «Другие люди» показывает большой разброс данных. Очень информативна с точки зрения разработки программы социально-психологического тренинга отрицательная As по этим шкалам.

При интерпретации полученных результатов мы предположили, что выявленные различия могут быть обусловлены степенью удовлетворенности имеющимися условиями жизни и основными жизненными потребностями. Для подтверждения нашего предположения были использованы методики «Самооценка психических состояний» и экспресс-диагностика уровня психоэмоционального напряжения (ПЭН) и его источников.

Методика «Самооценка психических состояний» позволяет нам оценить тревожность, фрустрацию, агрессивность, ригидность, сопровождающие стрессовое состояние (таблица 3).

Таблица 3

Сравнительные значения методики «Самооценка психических состояний»

по U-критерию Манна-Уитни

Психические состояния	Высокий уровень	Средний уровень	Низкий уровень	U-критерий Манна-Уитни (p<0,01)
Тревожность	4,60	7,20	10,0	69,8
Фрустрация	4,20	8,40	8,50	73,2
Агрессивность	5,70	6,90	9,30	88,4
Ригидность	5,60	6,40	10,3	89,1

В ходе исследования установлено, что частота встречаемости различных показателей высока. Для испытуемых с высоким уровнем стрессоустойчивости характерна адекватная самооценка. Их поведение и взгляды достаточно гибкие, они легко переключаются с одного вида деятельности на другой (значения ригидности). В группе со средним уровнем стрессоустойчивости показатели распределились следующим образом: шкалы «тревожность» и «фрустрация» имеют тенденцию к увеличению, «агрессивность» и «ригидность» – в пределах средних значений. Мы видим, что этим испытуемым свойственно состояние обеспокоенности, тревоги, неуверенности в своих силах. Асимметрия в группе студентов с низким уровнем стрессоустойчивости по показателям «агрессивность» и «ригидность» дает основание предполагать, что при сопутствующих условиях эти параметры будут возрастать. Высокие значения тревожности. Показатели ригидности говорят о неумении адекватно реагировать на сложившееся обстоятельства, отсутствие гибкости поведения, что приводит к оцениванию социальных ситуаций как стрессовых.

Сравнение значений самооценки психических состояний наглядно отображено на рисунке 3.

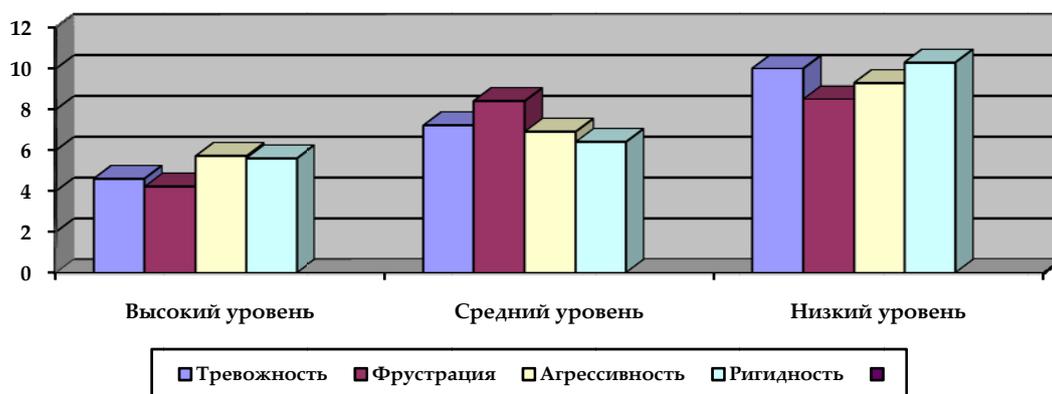

Рис. 3. Сравнительные значения теста «Самооценка психических состояний»

Методика экспресс-диагностики уровня психоэмоционального напряжения (ПЭН) и его источников. Как и все эмоциональные явления, ПЭН является формой представленности в сознании человека личностного смысла происходящих в его жизни событий, под этим термином понимаются разнообразные неблагоприятные эмоциональные состояния, связанные с неудовлетворенностью основных жизненных потребностей.

Наиболее высокие показатели удовлетворенности жизнью в целом обнаружены у студентов контрольной группы. Диагностируется психологическое благополучие. В группе со средним уровнем стрессоустойчивости при средних значениях психосоциального стресса и удовлетворенности основных потребностей значения удовлетворенностью жизнью ниже средних показателей. К ним относятся материальное положение и оценка жизненных перспектив. Испытуемые с низким уровнем стрессоустойчивости достоверно чаще жалуются на неудовлетворенность жизнью в целом, которая связана с бытовыми и жилищными условиями (проживание в общежитии, на съемных квартирах), физическим здоровьем, материаль-

ным положением и оценкой жизненных перспектив. Учитывая высокий уровень психосоциального стресса, таких испытуемых можно отнести к группе лиц, нуждающихся в получении психологической помощи.

U-критерий Манна-Уитни показывает, что есть различия в показателях групп (таблица 4, рисунок 4).

Таблица 4
Сравнительные значения психоэмоционального напряжения
по U-критерию Манна-Уитни

Психические состояния	Высокий уровень	Средний уровень	Низкий уровень	U-критерий Манна-Уитни (p<0,01)
Психосоциальный стресс (ПС)	0,96	1,46	2,7	77,8
Удовлетворенность жизнью (УЖ)	6,53	-0,12	-5,87	63,2
Удовлетворенность потребностей (УП)	7,1	5,6	3,3	68,9

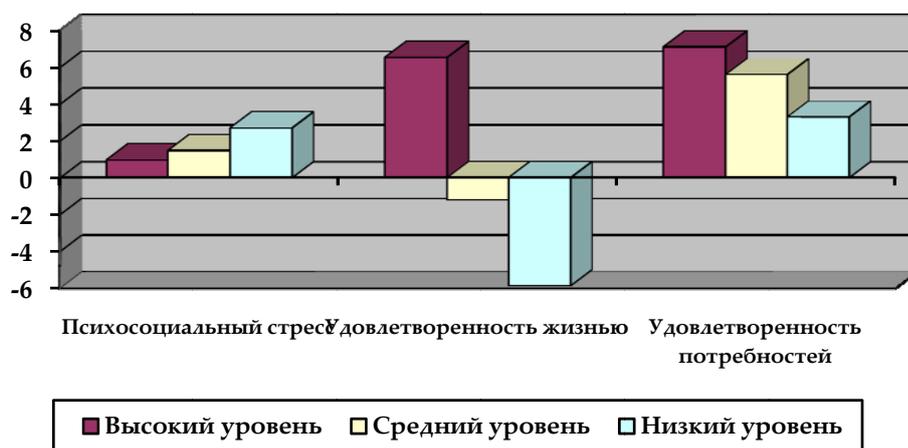

Рис. 4. Сравнительные значения психоэмоционального напряжения

Шкала оценки влияния травматического события (таблица 5; рисунок 5). В группе со средним уровнем стрессоустойчивости низкие значения шкалы «вторжение» и средние значения других шкал. У студентов с низким уровнем стрессоустойчивости высокие значения избегания (попытки смягчения неприятных и стрессовых ситуаций) и физиологической возбудимости (снижение реактивности, возможны психосоматические расстройства). Фактор «вторжения» в экспериментальных группах не обнаружен.

Таблица 5
Сравнительные значения влияния травматического события

Травматическое событие	Высокий уровень	Средний уровень	Низкий уровень	U-критерий Манна-Уитни (p<0,01)
Вторжение	10,4	15,4	16,4	64,1
Избегание	12,7	18,2	22,8	71,3
Физиологическая возбудимость	12,4	19,1	25,7	74,6
Интегральный	35,5	52,7	67,9	69,2

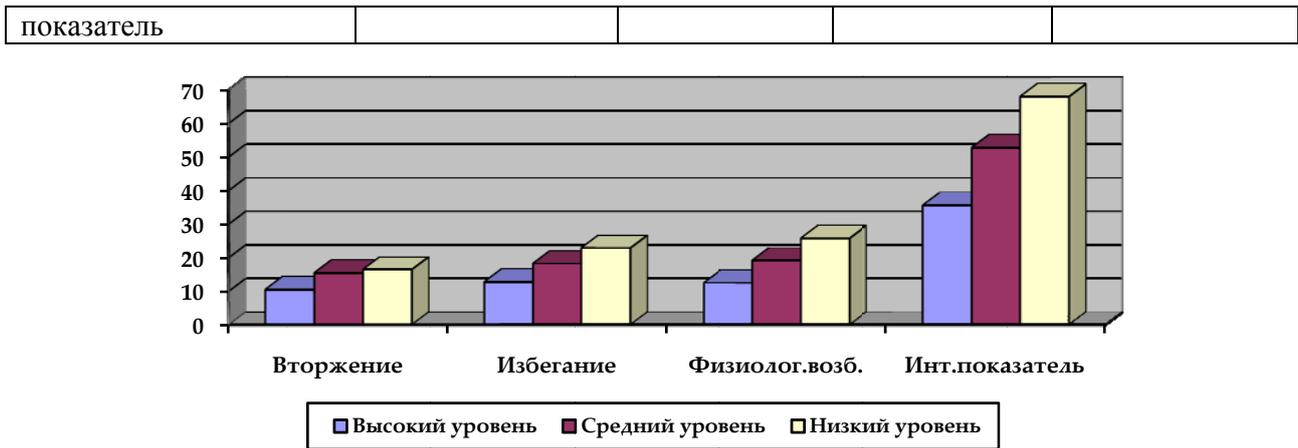

Рис. 5. Сравнительные значения влияния травматического события

Методика «Индикатор стратегий преодоления стресса» (Д. Амирхан). В психологии понятие «копинг» включено в структуру стресса и переводится как психологическое преодоление или совладание, включающее комплекс способов и приемов преодоления дезадаптации и стрессовых состояний. Применение этой методики связано с необходимостью диагностики ресурсов стрессоустойчивости для построения программы социально-психологического тренинга (таблица 6; рисунок 6).

Таблица 6
Сравнительные значения копинг-стратегий в стрессовых ситуациях по U-критерию Манна-Уитни

Копинг-поведение	Высокий уровень	Средний уровень	Низкий уровень	U-критерий Манна-Уитни (p<0,01)
Разрешение проблем	25,8	19,5	12,3	74,6
Поиск социальной поддержки	18,2	22,4	24,1	88,7
Избегание	9,4	13,2	19,2	89,4

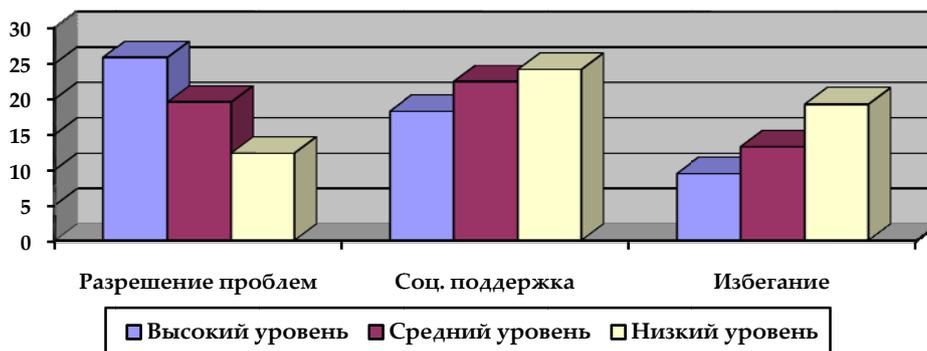

Рис. 6. Сравнительные значения копинг-стратегий

В группе с высоким и средним уровнем стрессоустойчивости доминирует копинг разрешения проблем, направленный на рациональный анализ проблемы. Данный копинг связан с созданием и выполнением плана разрешения трудной ситуации и проявляется в таких формах поведения, как самостоятельный анализ случившегося, обращение за помощью к другим, поиск дополнительной информации.

В группе со средним уровнем стрессоустойчивости высокие показатели по копингу «поиск социальной поддержки». Социальная поддержка, смягчая влияние стрессоров на организм, тем самым сохраняет здоровье и благополучие человека. Социальная поддержка

может иметь не только позитивный, но и негативный эффект. Последний связан с чрезмерным и неуместным оказанием поддержки, что может привести к потере чувства контроля и к беспомощности. Высокие значения по данной шкале характеризуют неумение испытуемых этой группы самостоятельно справляться с негативными ситуациями.

В группе с низким уровнем стрессоустойчивости – субъектно-ориентированный стиль избегания, который является следствием эмоционального реагирования на ситуацию, не сопровождающегося конкретными действиями, и проявляется в виде попыток не думать о проблеме вообще, вовлечения других в свои переживания (высокие значения шкал избегания и социальной поддержки). Эти формы поведения характеризуются наивной, инфантильной оценкой происходящего. Наблюдается желание дистанцироваться от негативной ситуации.

Как свидетельствуют результаты нашего исследования, студенты с низким уровнем стрессоустойчивости крайне редко используют адаптивную копинг-стратегию разрешения проблем, что обусловлено низкой способностью к положительной переоценке ситуации с фокусированием на росте собственной личности, несостоятельностью к планированию решения проблемы, низкой способностью к мобилизации проблемно-ориентированных усилий по изменению ситуации.

U-критерий Манна-Уитни ($p < 0,01$) по всем шкалам методики показывает статистически значимые различия.

Корреляционный анализ (при $p \leq 0,01$) показал зависимость между уровнем стрессоустойчивости и тревожностью ($r=0,21$), уровнем стрессоустойчивости и психосоциальным стрессом ($r=0,25$), уровнем психосоциального стресса и тревожностью ($r=0,18$), удовлетворенностью жизнью и копингом разрешения проблем ($r=0,27$), уровнем стрессоустойчивости и копингом избегания ($r=\text{минус } 0,19$), фрустрацией и интегральным показателем травматичности события ($r=0,22$), удовлетворенностью потребностей и копингом разрешения проблем ($r=0,17$), уровнем психосоциального стресса и копингом избегания ($r=0,26$), уровнем стрессоустойчивости и интегральным показателем травматичности события ($r=\text{минус } 0,23$).

4. Выводы:

1. В соответствии с целью и предметом исследования на основании теоретического анализа были определены требования к исследованию феномена стрессоустойчивости, включающие диагностику актуального уровня стрессоустойчивости, поведенческих особенностей в стрессовой ситуации, негативных последствий стресса и ресурсов стрессоустойчивости.

2. Источниками стресса для студентов со средним уровнем стрессоустойчивости являются «другие люди», в группе с низким уровнем – сами испытуемые и «другие люди».

3. Для испытуемых с высоким уровнем стрессоустойчивости характерна адекватная самооценка психических состояний. В группе со средним уровнем стрессоустойчивости шкалы «тревожность» и «фрустрация» имеют тенденцию к увеличению; студенты с низким уровнем стрессоустойчивости продемонстрировали высокие значения по шкалам «тревожность», «агрессия» и «ригидность», что в свою очередь, вызывает неадекватное оценивание социальных ситуаций как стрессогенных.

4. Студенты с низким уровнем стрессоустойчивости чаще жалуются на неудовлетворенность жизнью в целом. Кроме того, они достоверно выше оценивают травматичность социальных ситуаций.

5. Ресурсы стрессоустойчивости распределились следующим образом: в группе с высоким уровнем доминирует копинг разрешения проблем; с низким уровнем – поиск социальной поддержки; с низким уровнем – избегание.

6. Корреляционный анализ (по Пирсону) показал зависимость между уровнем стрессоустойчивости, личностными и поведенческими особенностями испытуемых (копинг-стратегии).

Список литературы

Концепция Государственной молодежной политики Республики Казахстан до 2020 года «Казахстан 2020: путь в будущее». – ППРК № 191 от 27.02.

Указ Президента Республики Казахстан «Об утверждении Государственной программы развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы». - Астана, Акорда, от 7 декабря 2010 года.

УДК 57.022

РЕКУЛЬТИВАЦИЯ ОТВАЛОВ ЖЕЛЕЗОРУДНОГО КАРЬЕРА (НА ПРИМЕРЕ ССГПО).

Коньсбаева Д.Т.,

кандидит биологических наук,
доцент, КГПИ

Рулева М.М., магистр биологии,
старший преподаватель, КГПИ

Орманбекова Д.О., магистр
биологии, преподаватель, КГПИ

Асылгереев Д.М.,
студент 4 курса, КГПИ

Жакупов А.Ж.,
студент 4 курса, КГПИ

Досова А.К.,
студентка 4 курса, КГПИ
г. Костанай, Казахстан

Аннотация

Жұмыста экологиялық бейімділікке және табиғаттың қолайсыз жағдайына, төмен температураға, атмосфераның ластануына жоғары биологиялық тұрақтылыққа ие ағаш және шөптесін өсімдіктер туралы кейбір деректер келтірілген. Сонымен қатар, техногендік ландшафттарды қалпына келтіру үшін өсімдіктер отырғызу тәсілдері қарастырылады.

Аннотация

В работе приводятся некоторые данные о древесных, травянистых растений, которые обладают значительной экологической пластичностью и высокой биологической устойчивостью к неблагоприятным условиям, низким температурам, загрязнению атмосферы. Также рассматриваются способы посадки растений для рекультивации техногенных ландшафтов.

Abstract

In work the some data on woody, herbaceous plants that have high ecological plasticity and high biological resistance to adverse conditions, low temperatures, atmospheric pollution. It also discusses ways of planting for recultivation of technogenic landscapes.

Түйінді сөздер: техногенді ландшафттар, үйіндіні қайта өңдеу, субстрат, тамыр жүйесі, бұршақ тұқымдастар, астық тұқымдастар.

Ключевые слова: техногенные ландшафты, рекультивация отвалов, субстрат, корневая система, семейство бобовые, семейство злаковые.

Key words: technogenic landscapes, recultivation of dumps, substratum, rootage, kind of leguminous, kind of cereal.

1. Введение.

В Северном Казахстане открытым способом добываются черные, цветные металлы, уголь и асбест. В местах добычи образуются карьеры, отвалы. Они становятся источниками загрязнения окружающей среды. При этом огромные площади выпадают из народно-хозяйственного использования. Рекультивация таких земель – это важная социально-экономическая задача, решение которой необходимо для стабилизации условий окружающей среды.

Рекультивация земель – это комплекс работ направленных на восстановление продуктивности нарушенных промышленностью территорий и возвращение их в народно-хозяйственное использование. Как правило она включает 2 основных этапа: горнотехнический и биологический. В рамках нашего исследования, мы предлагаем реализацию 2 этапа, который предполагает восстановление плодородия и биологической продуктивности нарушенных земель, создание сельскохозяйственных и лесохозяйственных угодий (Терехова Э.Б., 1990).

2. Материалы и методы

Учитывая своеобразные условия техногенных ландшафтов предлагаем способ высадки древесной формы (*Betula pendula*) в виде спирали, опоясывающий отвал (Рис.1).

Рис. 1.Отвалы Сарбайского карьера.

Спиралевидный тип посадки березы бородавчатой (*Betula pendula*) способствует увеличению посадочной площади и распространению зачатков березы на отвалах. Также в процессе исследования мы предлагаем *ямочный способ* посадки древесной формы (*Betula pendula*), который позволяет не создавать повсеместный почвенный экран и удобен для полива.

В качестве основного способа полива предлагаем эффективное орошение методом Water future systems, с применением трубки подпочвенного орошения (ТОО «Smart Rubber», ТОО «КазКаучук»). С помощью них можно доставлять водорастворимые удобрения к корням растений, не загрязняя верхний слой почвы.

Пропуская воздух, газовые смеси через трубки, можно эффективно аэрировать корневую зону и способствовать созданию благоприятных условий для роста растений. При отрицательном давлении в трубках почвенного орошения можно активно дренировать почву, регулируя ее влажность.

3. Результаты и обсуждение.

Один из крупных добывающих регионов является Костанайский железорудный бассейн. Объектом исследования являются отвалы Соколово-Сарбайского горно-обогатительного комбината.

На отвалах наблюдается повышение концентрации токсичных соединений, окислов тяжелых металлов, ухудшается жизненное состояние растений, замедляется скорость их роста, что приводит к утрате генофонда, упрощению структуры сообществ, снижению их функциональной роли в биосфере. Техногенно - нарушенные земли являются источником загрязнения окружающей среды на значительных площадях. В процессе исследования принята попытка минимизировать время и сроки приживания растений на железорудных отвалах за счет оптимального подбора фитомелиорантов и способа их посадки.

Растения, на отвалах подвергаются жесткому экотопическому отбору, они должны быть устойчивыми к специфичным условиям отвалов, противостоять неблагоприятным свойствам пород, обладать способностью к симбиозу с микроорганизмами, развивать широкозахватную корневую систему, предотвращающую выветривание грунтов и при этом обладать рекреационными свойствами.

На сильно токсичных субстратах может произрастать ограниченное количество растений. Мы выбрали растения – фитомелиоранты, которые устойчивы к токсичному субстрату.

Береза бородавчатая – *Betula pendula* обладает высокими показателями экологической пластичности. Это выражается в ее мелколистности, чему способствуют жесткие экотопические условия отвалов. Корневая система имеет способность приспосабливаться к неблагоприятным субстратам произрастания, что выражается в морфологических утончениях корневой системы при прохождении наиболее токсичных слоев субстратов. Береза бородавчатая (*Betula pendula*) в сравнении с другими древесными растениями, произрастающими на отвалах Сарбайского железорудного карьера, меньше поражается токсикантами и обладает высокой регенерационной способностью.

Учитывая данные свойства, в условиях степной зоны, мы предлагаем березу бородавчатую (*Betula pendula*) в качестве фитомелиоранта для восстановительных работ на железорудных отвалах (Коньсбаева Д.Т., Орманбекова Д.О., 2013).

Из травянистых наиболее перспективными являются бобовые, они обладают значительной экологической пластичностью и высокой биологической устойчивостью к неблагоприятным условиям, низким температурам, загрязнению атмосферы. Выявленные фитомелиоративные растения в условиях отвалов размножаются семенным путем.

На корнях бобовых имеются клубеньки, возникающие как разрастание паренхимной ткани корня вследствие внедрения и эндогенного расселения бактерий из рода ризобиум (*Rizobium*). Ежегодно бобовые, живущие в симбиозе с бактериями, возвращают в почву не менее 100-140 т/га азота, образуя при этом мощную корневую систему.

Злаковые в комплексе с бобовыми выполняют противоэрозийную, средообразующую роль. Корневая система злаковых приспосабливается к условиям субстрата, за счет биологических особенностей удерживать почвенный субстрат от ветров и водной эрозии (Хамидулина М.В., 1966).

Рекомендуем для рекультивации отвалов травосмеси бобовых культур: эспарцет (*Onobrychis*), клевер (*Trifolium*), люцерну (*Medicago*) и донник (*Melilotus*) и ряд других. А также травосмеси злаковых культур: костёр (*Bromus*), пырей (*Agropyrum*), тимофеевка (*Phleum*) и др.

В таблице 1 представлены травосмеси злаково-бобовых и бобово-злаковых культур, рекомендуемые для рекультивации отвалов железорудных карьеров. Норма высева 200-250 кг/га.

Таблица 1.

Соотношение травосмесей злаково-бобовых и бобово-злаковых культур

№	Травосмеси	Виды растений бобовых и злаковых культур	%
1	Злаково-бобовые культуры	тимофеевка луговая	40
		овсяница луговая	5
		пырей ползучий	20
		костер безостый	10
		ежа сборная	5
		донник желтый	20
2	Бобово-злаковые культуры	костер безостый	10
		ежа сборная	5
		райграс пастбищный (или многолетний)	5
		клевер белый	25
		житняк гребенчатый	10
		люцерна посевная	45

Для засева токсичных участков (чеганские глины, неогеновые пески) рекомендуем использовать Софору толстоплодную – *Sophora pachycarpa* (Рис.2).

Рис. 2. Токсичные участки отвалов.

Данный вид растения обладает уникальными свойствами, которые позволяют ему выносить неблагоприятные условия среды (плотность почвы, недостаточность увлажнения, токсичность среды).

4. Выводы.

По результатам исследования отмечаем, что для рекультивации отвалов железорудных карьеров наиболее экологически пластичны такие фитомелиоранты как: береза бородавчатая (*Betula pendula*), травосмеси бобовых культур: эспарцет (*Onobrychis*), клевер (*Trifolium*), люцерну (*Medicago*) и донник (*Melilotus*) и ряд других. А также травосмеси злаковых культур: костёр (*Bromus*), пырей (*Agropyrum*), тимофеевка (*Phleym*) и др.

В итоге рекультивации ожидаем воссоздание фитоценозов, через 3-5 лет - 25-35%, через 10-15 лет - 75-85% проективного покрытия. Создание зелёного экрана позволяет создать биоценозы с многофункциональными, в первую очередь средообразующими свойствами, обеспечивающие стабильность формулируемых экосистем, комфортные условия жизни

населения, улучшение экологических условий в регионе, снижение уровня техногенной нагрузки на окружающую среду путем сокращения, ликвидации источников загрязнения.

Список литературы

Коньсбаева Д.Т., Орманбекова Д.О. Биологические особенности и адаптивные свойства березы бородавчатой (*Betula pendula*) в качестве фитомелиоранта железорудных отвалах // Вестник государственного университета имени Шакарима города Семей. Семей, 2013. С. 45.

Терехова Э.Б. Направления и способы биологической рекультивации на горнорудных предприятиях Северного Казахстана // Растения и промышленная среда. Свердловск. УрГУ. 1990. С. 100-120.

Хамидулина М.В. Рост и развитие многолетних злаковых и бобовых растений на золе с поливом сточными водами // Растительность и промышленные зарастания. Свердловск, 1966. Вып. 5: Охрана природы на Урале. С. 133-136.

УДК 58.02

ТЕРРИТОРИЯНЫ КӨГАЛДАНДЫРУ– ҚОСТАНАЙ ҚАЛАСЫНДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙДЫ ЖАҚСАРТУДЫҢ БІР ЖОЛЫ

Уразымбетова Б.Б.,

ҚМПИ доценті

Алина А.Е.,

ҚМПИ, 4 курс студенті,

Қостанай, Қазақстан.

Аннотация

Өсімдік жамылғысы ортаны қалпына келтіруші жүйе ретінде адамдардың қалада тұрудың қолайлы жағдайларын қамтамасыз етеді, ауаның газ құрамын (белгілі бір шектерде) және оның ластану деңгейін, қалалық территориялардың климаттық сипаттамасын реттейді, шу факторын төмендетеді және адамдардың эстетикалық демалыс көзі болып табылады, адам үшін зор мәні бар.

Аннотация

Растительность, как средовосстанавливающая система, обеспечивает комфортность условий проживания людей в городе, регулирует (в определенных пределах) газовый состав воздуха и степень его загрязненности, климатические характеристики городских территорий, снижает влияние шумового фактора и является источником эстетического отдыха людей; она имеет огромное значение для человека.

Abstract

A vegetation, as a mediating system, provides the comfort of terms of residence of people in city, regulates (in certain limits) gas composition of air and degree of his muddiness, climatic descriptions of municipal territories, reduces influence of noise factor and is the source of aesthetic rest of people; she has an enormous value for a man.

Түйінді сөздер: көгалдандыру, абаттандыру, экологиялық жағдай, Қостанай қаласы, урбанизация.

Ключевые слова: озеленение, благоустройство, экологическая ситуация, город Костанай, урбанизация.

Keywords: planting of greenery, equipping with modern amenities, ecological situation, city Костанай, urbanization.

1. Кіріспе.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев халыққа арналған кезекті жолдауында табиғи ресурстарды басқарудың түбегейлі жаңа жүйесін енгізу қажеттілігін көрсеткен болатын. Қоршаған ортаны қорғауға бағытталған бағдарламада көмірқышқыл газын азайту, қалдықтарды бөліп жинау және экологиялық сананы қалыптастыру, табиғат аясына аяушылықпен қарап, оның құндылықтарын сақтау Қазақстан Республикасының әрбір азаматының негізгі міндеті болуға тиіс.

Тақырыптың өзектілігі: Қалаларда, әсіресе, астаналарда барлық дамыған елдер үшін экологиялық жағдай қалыптасуда, ол барлық деңгейдегі арнайы өкілдіктің, саяси партияның және қоғамдық қозғалыстың, ақпарат құралдарының және тұрғын халықтың кеңінен ерекше көңіл бөлуіне байланысты. Қаланың экологиялық жағдайы – «айна», онда елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайының деңгейі көрсетіледі, сондықтан дамыған елдерде экологиялық жағдай кездейсоқ емес, онымен саяси және қоғамда қоғамдық өмірмен айналысатын жетекші орындар айналысады. Қалалардың өсуі мен ондағы өнеркәсіптің дамуынан қоршаған ортаны, адамның тіршілік іс-әрекеті және оның өміріне қолайлы жағдай туғызу үшін қорғау мәселесі күрделене түсуде. Соңғы он жылдық уақытта қоршаған ортаға, әсіресе, көгалдандырылған жерлерге адамның теріс іс-әрекеттері күшейе түсуде. Жасыл массив мәселесі (қалалық саябақтар, орман, бақ, шалғындық) – қаланың ең маңызды экологиялық мәселелерінің бірі. Өсімдік қалыпқа түсіруші жүйе, яғни, қаладағы адамдардың жақсы жағдайда өмір сүруін қамтамасыз етеді, ауаның газ құрамын және ондағы ластану дәрежесін, қалалық территорияның климаттық сипаттамасын, шу факторларының әсерін төмендетуді, адамдардың эстетикалық демалыс көздерін реттейді, сол себепті адам өмірі үшін өте үлкен маңызы бар (Оразымбетова Б.Б., Кожмухаметова А.С., 2013).

2. Материалдар мен әдістемелер.

Қазіргі уақытта қала құрылысын көгалдандыру мәселесіне көп көңіл бөлінуде. Қаланы көгалдандыруды жобалау кезінде ірі жасыл массивтерді табиғи немесе жасанды суаттар, спорт кешендерімен үйлестіре жасау керек. Осындай жасыл кешендер жүйесі онша үлкен емес көгалдандырылған жүргінші жолдармен толтырылуы керек.

Қостанай қаласында петунияны өсіру көгалдандыруда негізгі бөлімді, яғни 50% алаңын алып жатыр. Петуния, гибридтік петунияны әртүрлі жолдармен көбейтуде. Жыл сайын Қостанай қаласын көгалдандыруға бюджеттен 16-18 млн теңге бөлінеді. Бұл бөлінген қаражат өте көп. Бұл ғылыми жұмыс қаражатты азайту мақсатында жүргізілген.

Тәжірибеге мөлтектеу әдісі қолданды. Тәжірибе көп факторлы төрт қайталаудан, варианттар саны-3, варианттар ленталалы тәсілімен жасалынды. Тәжірибе 2-ақпаннан бастап 25-қыркүйекке дейін жүргізілді. Жалпы алаңның ауданы 40 м². Мөлтектеудің ауданы 2 м² (2 м x 1 м).

Тәжірибенің сызбасы.

Бақылау – калемшені стимулятормен өңделмеді.;

Тәжірибе учаскесінің топырағы өңделінді, яғни, құрамы қара топырақ, аздап гумус, сазды және калемше стимулятормен өңделді;

Тәжірибе учаскесінің топырағы: қара топырақ жоғары негіздік, орташа күшті, азгумусты, орташа сазды;

1. Варианттар саны – 3.

2. Қайталау саны – 4.

3. Варианттардың орналасуы – ленталы.

4. Қайталаудың орналасуы.

5. Есептеу әдісі – мөлтектеу

6. Тәжірибені жүргізу уақыты – 2-наурыздан 25-қыркүйекке дейін

Жалпы ауданы - 40 м². Мөлтекауданы 2 м² (2 м x 1 м).

Зерттеу барысында бақылау, есеп және талдау жалпы қолданылатын әдістемемен жүзеге асты. Алынған нәтиже дисперсиондық талдау әдісі көмегімен математикалық өңдеуен өткізілді.

3. Нәтижелер және талқылау.

Экспериментті қою. Гибридтік петуния қалемшесінің тамырлануына стимулятордың әсер етуін жаратылыстану ғылымдары кафедрасының зертханасында экспериментті зерттеу жүргізілді. Тұқымды себу үшін алдын-ала ыдыстар даярланды. Даярланған ыдыстардың біреуі бақылау, екіншісі эксперименттік ыдыс деп белгіленді (1-сурет).

1-сурет. Гибридтік петунияны қалемше арқылы көбейту.

Эксперименттік ыдысқа егетін қаламшені гетероауксинмен әсер ету үшін ерітінді даярланды. 2 таблетка гетероауксинді 1 литр суға ерітеді де, петуния қалемшесін 16-20 сағатқа салып қояды. 16 сағат өткен соң қалемшелерді кранның ағынымен жуады да, эксперименттік ыдысқа отырғызылады. Бақылау қаламшені ондай өңдеуден өткізбейді, қалемше өсімдіктен кесіп алынған соң, екінші ыдысқа отырғызылады.

Гетероауксин-ауксин тобына жататын зат, фитогормон, өсімдікті өсіретін стимулятор. Физиологиялық қарқындылығы мол химиялық зат, өсімдіктің пайда болуына және өсу процесіне әсер етеді; кеңінен таралған ауксин. Гетероауксин алғашқы 1934 жылы голландиялық химик Ф. Кегл және өзінің қызметкерлерімен зәң саңырауқұлағынан және басқа микроорганизмдерден бөлініп алынды; кейіннен жоғары сатыдағы өсімдіктерден пайда болды; жапырақта амин қышқылы триптофаннан пайда болады, сонан соң өсімдіктің өсіп тұрған сабағы мен тамырына орналасады да қызмет ету жағдайына көшеді. Индол мен гликол қышқылына жоғары температурада әсер етуімен гетероауксинді синтетикалық жолмен алады.

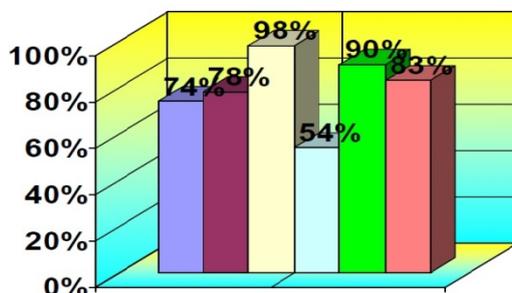
Гетерауксин клетканың созылуына әсер етіп қана қоймайды, басқа да процестерге әсер етеді. Клетканың Оның әсерінен клетканың бөлінуі қарқындалады. Жапырақтың түсу процесі гетероауксинмен бақыланатыны белгілі: жапырақ түсе бастағанда сағағы қысқарады. Гетероауксинмен жапырақ түсе бастағанда сағақты өңдейді. Осылай гетероауксинмен өңделген сағақта жапырақ түсуін тоқтатады. Әсіресе гүлдеу және жемістің пісуі процесінде гетероауксиннің реттеу механизмі күрделі сияқты. Ол гүдің жыныстық мүшесінің пайда болуына, аналық түтіктің қалыптасуына өсуіне әсер етеді (Кенесарина Н., 1988).

Ыдыстарды жауып, жылы және жарық жерге қояды. Екінші тәсіл петунияны тұқыммен өсіреді. Петунияны тұқымнан өсіру үшін екі жәшік алып бақылау жәшігіне тұқымды құм араластырып себеді, ал екінші жәшікке вермокомпасты қара топырақпен араластырып жәшікке орналастырады да, петунияны себеді. Себер алдына топырақты суарады, топырақтың кеуіп кетуіне жол бермеу керек (Кудряшова З.И., Зубкевич Г.И., 1970).

Себу барысында тұқымды құммен араластырады, сеуіп болған соң жәшіктерді шынымен жабады да, жылы (20 -24 градус) әрі жарық жақсы түсетін жерге (тура күн сәулесі түспеу керек) орналастырады. Өсінді жарықта ғана 7-12 күн аралығында пайда бола бастайды. Бірінші жапырақ пайда болған соң желдетеді. Сонан соң шыныны алып тастайды, ақырындап температураны 14-16 градусқа төмендетеді. Көшет өте ылғалдылықты ұнатпайды. Шынықтырылған көшеттерді көктемгі суық түскен соң, ашық грунтқа 45-50 сантиметр ара қашықтықта егеді. Тұқыммен егу кезінде петунияның Сорт Светлячок, Мираж, Чародейка сорттарының шығымдылығы нашар болды, ал Пикоти, Земляничная поляна, Карусель сорттарының шығымдылығы өте жақсы болды. Гибридтік петунияны қалемшемен егу барысында эксперименттік ыдыстың тамыры тез пайда болды.

Пикоти, Земляничная поляна, Карусель сорттары басқа сорттардың өсіндісін үш аптаның ішінде қуып жетті.

Гүлденуі. Алғашқы гүлденуі. Пикоти Роза сортында байқалды. Бірінші жаппай гүлденген Пикоти Роза сорты. Екі күн өткен соң Карусель сорты гүлдене бастады. Ең соңында Светлячок сортында байқалды. Берілген деректерді саралай келе мынадай гистограмма құрылды (1-гистограмма).

1-гистограмма. Тұқымның шығымдылығы.

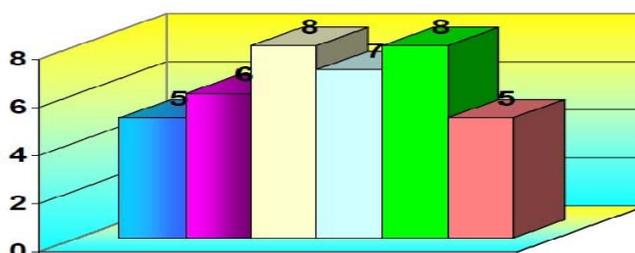
- Гибридтік петуния «Пикоти Роза» – 98%;
- Гибридтік петуния «Земляничная поляна» – 90%;
- Гибридтік петуния «Карусель» – 83%.

Ақпанның жиырма екісі күні петунияның 6 сорты отырғызылды. Алғашқы өсінді 14 күннен кейін пайда болды. №8 жәшікте Небесная роза сортының жаппай шықты. Тұқымды сепкеннен кейін алғашқы өсінді пайда болғанша үш рет суарылып шынымен жабылды. Температура 18-20⁰ С, жеті күннен кейін өсіндінің өлшемі күнделікке жазылды: орташа биіктігі : 1-1.5 см.

Небесная роза, Дольче вита, Карусель сорттары басқа сорттардың өсіндісін үш аптаның ішінде қуып жетті. Алғашқы көшетті ашық грунтқа отырғызу он екінші мамырда басталды.

Гүлденуі. Алғашқы гүлденуі. Чародейка сортында байқалды.

Бірінші жаппай гүлденген Небесная роза сорты. Екі күн өткен соң Карусель сорты гүлдене бастады. Ең соңында Дольче вита гүлдеді. Берілген деректерді саралай келе мынадай гистограмма құрылды (2-гистограмма).

2-гистограмма. Гүлденуі.

4. Қорытынды.

Зерттеу жұмысында теориялық деректің негізінде жылдар аралығында, петуния сорттарымен гибридтік петунияны қалемше арқылы стимулятор әсерімен өсіру нәтижесін алдық. Сонымен қатар петуния сорттарымен гибридтік петуния топырағы құнарлы жарығы мол, жерге жақсы өседі. Қалемшеге стимуляторомен әсер ету барысында қазіргі нарық жүйесінде қаражаттың шығымдылығын азайтады. Оны тұқыммен және қалемше арқылы өсірген зерттеу жұмыстарының нәтижесінен көруге болады.

Ғылыми жұмыстың практикалық маңыздылығын қорытындылауға болады. Петуния сорттарын тұқыммен екенде қай сортын шығымдылығы жақсы екенің зерттеу жұмысында көрсете алдық. Гибридтік петуния сорттарының ішінде Пикоти Розаның қалемшесі жақсы нәтиже берді.

Бұл зерттеу жұмысын оқушылардың ғылыми жұмыспен айналасуына әдістемелік нұсқау бола алады. Биология сабақтарында эксперименттік жұмыстарын мысалы өсімдіктердің көбею тақырыбында осы әдісті қолдануды болады. Қаланы көгалдандыруда осы әдіс тиімді нәтиже береді.

Әдебиет тізімі

Оразымбетова Б.Б., Кожмухаметова А.С. – Қостанай: ҚМПИ, 2013. – 36-45 б.

Кенесарина Н. Өсімдіктер физиологиясы және биохимиясы негіздері. – Алматы: Мектеп, 1988. – 215 б.

Кудряшова З.И., Зубкевич Г.И. // Курс лабораторных занятий по морфологии растений. – Минск, 1970.

«Қазақстан-Қостанай» телеарнасындағы «Фитогалерея» айдарына сұхбат. – 2014, 31 қазан.

УДК 37:001.12/18

СОВРЕМЕННЫЙ УРОК КАК ИНТЕГРИРУЮЩИЙ ФАКТОР В ФОРМИРОВАНИИ КЛЮЧЕВЫХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ 12-ЛЕТНЕЙ ШКОЛЫ

*Арсеева С. Б.,
Старший преподаватель КГПИ
Смирнова Л. Н.,
доцент, к.п.н.
Курганская сельскохозяйственная
академия, г. Курган. Россия*

Аннотация

Мақалада 12-жылдық білімге көшу қажеттілігі, оқушылардың жоғарғы сатыда профильдік білім алу мүмкіндігі қарастырылады. Қазір кез келген қоғамда негізгі құндылық білім, мәдениет және адамның интеллектуалдық дәрежесі екені айқын. Сондықтан 12-жылдық білімге көшпей, әлемдік білім аясына кіру өте қиын, оның үстіне біз Еуроазиаттық мемлекетбіз. Қазіргі сабақ 12-жылдық мектептің кілттік құзыреттілігін қалыптастырудың интеграциялық факторы – бұл сабақта, негізінен, мұғалім оқушының дамуына, оның белсенді рухани өсуіне, білімді терең және саналы қабылдауына, адамгершілік негізінің қалыптасуына көп назар аударады. Сабақ – бұл педагогикалық шығарма, сондықтан ол өзінің тұтастығымен, бөлімдерінің ішкі байланысымен, мұғалім мен оқушының бірігіп орындайтын жұмысымен ерекшеленеді.

Аннотация

В данной статье рассматривается необходимость перехода на 12-летнее образование, предусматривающее профильное обучение учащихся на старшей ступени. Сегодня совершенно ясно, что в любом обществе главную ценность представляют знания, культура и интеллектуальный уровень граждан. Поэтому без перехода на 12-летку будет трудно войти в мировое образовательное пространство, тем более что мы являемся Еуроазиатским государством. Современный урок как интегрирующий фактор в формировании ключевых компетентностей 12-летней школы – это, прежде всего, урок, на котором учитель умело использует все возможности для развития личности ученика, её активного умственного роста, глубокого и осмысленного усвоения знаний, для формирования ее нравственных основ. Урок – это педагогическое произведение, и поэтому он должен отличаться целостностью, внутренней взаимосвязанностью частей, единой логикой развертывания деятельности учителя и учащихся.

Abstract

This article discusses the need for a transition to 12-year education, providing specialized training to students at secondary. Today it is clear that in any society are the main value of the knowledge, culture and intellectual level of the citizens. Therefore, without having to go to 12-year hole will be difficult to enter into the global educational space, the more that we are a Eurasian state. Modern lesson as an integrating factor in the formation of key competences, 12-year-old school is first of all a lesson where the teacher skillfully uses all the possibilities for the development of the individual student, her active mental growth, deep and meaningful learning, to form its moral foundations. The lesson is a pedagogical work, and therefore it should be integrity, internal Cabinet parts, common logic development of teachers and students.

Түйінді сөздер: білім, қазіргі сабақ, 12-жылдық білім, мектеп, оқушы, мәдениет, дәреже, құзіреттілік.

Ключевые слова: образование, современный урок, 12-летнее образование, школа, культура, степень, компетентность.

Key words: education, modern Lesson 12-year education, school, culture, degree, competence.

1. Введение.

Глобальные изменения зародившихся на рубеже веков в сфере образования, имеют целью противостоять негативным тенденциям и поддерживать социальные, прогрессивные преобразования. Образование формирует свои приоритеты с учетом не только актуальных, но и долгосрочных запросов человека и общества.

Образование Казахстана, будучи открытой, социальной системой детерминирует политические, экономические, культурные изменения.

Активное расширение и углубление международного сотрудничества Казахстана выявили проблему адекватного участия республики в создании единого, международного образовательного пространства.

Президент Н.А. Назарбаев в Послании народу Казахстана обозначил образование, как приоритетную отрасль в поднятии конкурентоспособности нации. Президент отметил, что «полная интеграция в мировое образовательное пространство требует поднятие системы образования на международный уровень. Для этого необходимо перейти на 12-летние образования, предусматривающие профильное обучение учащихся на старшей ступени».

Сегодня совершенно ясно, что в любом обществе главную ценность представляют знания, культура и интеллектуальный уровень граждан. Поэтому без перехода на 12-летку будет трудно войти в мировое образовательное пространство, тем более что мы являемся Евроазиатским государством.

В этой связи мы возлагаем большие надежды на Закон Республики Казахстан «Об образовании», новая редакция которого была принята 27 июля 2007 года. Обновленный документ, призванный устранить все имеющиеся недостатки и противоречия в системе казахстанского образования, обеспечивает создание в стране современной конкурентоспособной образовательной среды. Отныне вхождение Казахстана в мировое образовательное пространство будет решаться путем обновления структуры и содержания образования; совершенствования технологий обучения и дальнейшего развития национальной системы оценки качества образования.

Структура казахстанской системы приведена в соответствие с критериями классификации образовательных программ Международной стандартной классификации образования МСКО-01997, рекомендованной ЮНЕСКО. Так, согласно статье 8 нового Закона, наша система образования включает 7 уровней: дошкольное воспитание и обучение; начальное образование; основное среднее образование; среднее образование; послесреднее образование; высшее образование; послевузовское образование.

Названная структура предусматривает реализацию не только образовательных программ различных уровней, но и специальных, специализированных программ, учебных программ дополнительного образования и образование для взрослых. Тем самым изменяется парадигма образования от «образования на всю жизнь» до осмысления необходимости и возможности «образование на протяжении всей жизни». Поэтому будут внедряться передовые технологии и методики, новые способы передачи знаний и развития мотивации обучающихся.

Впервые государственным документом определен статус педагога, позволяющий разрешить круг проблем в деятельности работников образования.

В этой связи в республике сформировалась идея обновления содержания среднего образования, которая изложена в проекте Концепции структуры и содержания 12-летнего

среднего образования. Как известно, Концепция является ещё одним основным правовым теоретическим документом и позволяет планомерно реформировать систему среднего общего образования в стране. Время летит стремительно. 12-летка уже на пороге. Поэтому важно не только понять, но и принять назревшую необходимость и неизбежность перехода к новой модели школы. Нужно перестать сомневаться в её эффективности, а активно включиться в подготовку к реализации 12-летнего образования. Сегодня необходимо объединиться родителям, педагогам, общественности для того, чтобы в новых условиях ребёнок почувствовал себя комфортно, смог правильно определить индивидуально образовательный маршрут и успешно реализовать себя как в учебной деятельности в школе, так и во взрослой самостоятельной жизни в дальнейшем.

2. Основная часть.

Рассмотрим урок как форму организации учебной работы. Самое важное для ученика совершается на уроке.

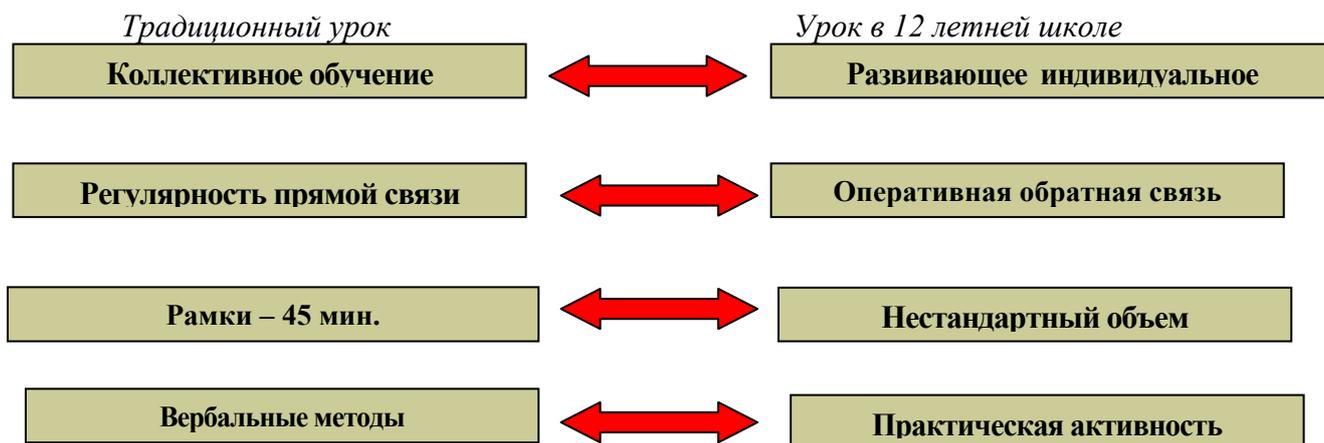
Как сказал Ушинский: *«Возбудите в человеке искренний интерес ко всему полезному, высшему и нравственному, – и вы можете быть спокойны, что он сохранит всегда человеческое достоинство»*. Как для учеников, так и для учителя, урок интересен тогда, когда он современен в самом широком понимании этого слова.

Современный – это и совершенно новый, и не теряющий связи с прошлым, одним словом – актуальный, а еще – действенный, насущный, имеющий непосредственное отношение к интересам сегодня живущего человека. Помимо этого, если урок – современный, то он обязательно закладывает основу для будущего.

Что же такое урок? Урок как явление так велик и значим, что все сказанное эмоционально ярко характеризуют его как главную составную часть учебного процесса. Сущностью и назначением урока в процессе обучения как целостной динамической системы является взаимодействие учителя и учащихся, в результате которого происходит развитие способностей учащихся, опыта деятельности, общения и отношений, а также совершенствование педагогического мастерства учителя.

В современной педагогике появились критические замечания в адрес традиционной формы обучения. Главный недостаток - это стандартная форма построения урока, ведущая к формализму знаний. Это однотипность в изучении материала, трудности сочетания различных форм работы, и как следствие - психологический дискомфорт ребенка и негативизм к процессу обучения. Конечно, говорить о смене формы обучения не стоит, а вот обратить внимание на форму проведения урока смысл есть. Ведь как писал К.Д. Ушинский *«Учитель живет до тех пор, пока учится; как только он перестает учиться, в нем умирает учитель»*.

В педагогической литературе приводится множество сопоставлений традиционного и современного уроков с точки зрения ученых. Однозначного ответа нет, так как традиционный урок – основа для последующих типов уроков, это целая история, на которой обучалось и воспитывалось не одно поколение. Традиционный урок – это известные ученые и менее известные учителя-практики. Но, тем не менее, мы можем обозначить основные противоречия традиционного урока и современного урока в условиях изменившейся парадигмы 12 летнего образования.

Сравнив компоненты учебной деятельности традиционного урока и урока в 12 летней школе, проанализировав высказывания выдающихся педагогов мира об учебном процессе, представляем сравнительную таблицу и, проанализировав её, мы выяснили, что она оказалась в пользу современного урока.

1. Первым компонентом учебной деятельности является *мотивация*. Мотивы бывают внешние и внутренние, когда двигателем учебной деятельности ученика является потребность в знаниях. В современном уроке 12 летнего образования мотивация создается путем создания проблемной ситуации, выдвижения гипотез, а также через столкновения ребенка с трудностью, проблемой. Познавательный интерес ребёнок выражает словами «Я хочу знать». Задача учителя, прежде всего, состоит в том, чтобы «открыть сердце ребенка, пробудить у него желание узнавать». В традиционном уроке чаще всего преобладает «безразличная ситуация» и мотивация выражается словами «Я должен».

2. *Целеполагание* – второй компонент учебной деятельности – работает на ученика, на его развитие. На цель ученики выходят сами через задания, которые содержат противоречия, соответствующие проблеме урока. Цель ставят ученики, самостоятельно определяют проблему, прогнозируют результат, составляют план действий на уроке. Все это вы сможете сегодня увидеть на предлагаемых нашими педагогами вам уроках. При традиционном обучении цель ставит учитель и записывает на доске и то не всегда.

3. В уроке сегодняшнем основным *содержанием* являются системные теоретические знания, ученик самостоятельно или с помощью учителя открывает способ или конкретизирует уже известный в ходе самостоятельной исследовательской деятельности. В традиционном уроке многие темы изучаются на воспроизводящем уровне.

4. В традиционном уроке используются словесный или иллюстративный *методы*, в современном уроке преобладают частично – поисковые, исследовательские, проектные методы.

5. На уроках в 12 летней школе преобладают групповая и парная форма организации учебного процесса. Основанием для этого является утверждение, что общение и совместная деятельность со сверстниками – один из факторов развития учащихся. Выдающийся педагог Монтессори сказал: «Единственный, кто понимает ребёнка, это другой ребёнок». Работая в группах, в парах, дети активнее ставят цель, выдвигают гипотезы, намечают пути достижения цели. При фронтальной или индивидуальной работе на традиционном уроке часть детей бездействует.

6. Основной формой *контроля* является самоконтроль и рефлексия. При традиционном обучении учитель сам контролирует усвоение знаний.

7. *Оценка*. В уроке 12 летней школы преобладает самооценка, взаимооценка, рецензирование, сравнительный анализ. Ученик сам дает оценку уровню усвоения изучаемой системы, сам определяет критерии оценки, исходя из целей и задач, сегодня мы апробируем но-

вую систему оценивания достижений учащихся - это 12-балльной системы оценивания. В традиционном уроке – оценку ставит учитель.

В обновляемой системе казахстанской образовательной среды важнейшая роль отводится качественному современному уроку. Основная цель в том, чтобы создать такие условия, в которых ребенок смог бы двигаться в направлении «открытия» самого себя, своей уникальности, при этом, раскрывая уникальность другого, с которым тоже можно, интересно и важно строить совместную деятельность. Достичь результата в выполнении этой задачи можно только в условиях реализации инновационного подхода в обучении.

Что же влияет на «современность» урока? Мастерство педагога? Или совокупность методических приемов? Каким должен быть современный урок?

Итак, *современный урок* в 12 летнем образовании – это, прежде всего, урок, на котором учитель умело использует все возможности для развития личности ученика, её активного умственного роста, глубокого и осмысленного усвоения знаний, для формирования ее нравственных основ. Урок – это педагогическое произведение, и поэтому он должен отличаться целостностью, внутренней взаимосвязанностью частей, единой логикой развертывания деятельности учителя и учащихся.

Признаки современного урока.

В условиях перехода к модели 12-летнего образования урок направлен на выполнение социального заказа общества.

Переход на 12-летнее обучение позволит успешно решить стратегическую задачу реформы казахстанского образования, которая видится в развитии новой модели, направленной на формирование и развитие образованной, творческой, компетентной и конкурентоспособной личности, способной жить в динамично развивающемся мире. Вся деятельность учителя и ученика осуществляется с учетом новейших достижений психологической науки и передовой педагогической практики. Ученик способен проектировать предстоящую деятельность и быть ее субъектом. Деятельность ученика ориентирована на обучение через открытие, где присутствует наличие дискуссий, характеризующихся различными точками зрения, сопоставлением их, а также поиском за счет обсуждения истинной точки зрения. В учебном процессе наблюдается демократичность и открытость обучения. Рассмотрим проблемы современного урока, его дидактические и практические основы.

Сегодня к уроку предъявляются следующие *дидактические требования*:

- Четкое формулирование образовательных задач в целом и его составных элементов; Определение оптимального содержания урока в соответствии с требованиями учебной программы и целями урока; Прогнозирование уровня освоения учащимися научных знаний, сформированности умений и навыков; Выбор наиболее рациональных методов, приемов и средств обучения;

- Реализация на уроке всех дидактических принципов (научности, систематичности и последовательности, доступности, связи теории с практикой и др.);

- Создание условий успешного учения учащихся.

Исходя из требований, основная идея современного урока в 12-летнем образовании, сформировалась из представления о единстве обучения, воспитания и развития.

Общей функцией урока является целостное формирование и развитие личности школьника на основе развивающего и воспитывающего обучения. Под этим подразумевается: вооружение учащихся глубокими и осознанными знаниями, формирование прочных мотивов учения, постоянного самосовершенствования, самообучения, самовоспитания, формирование нравственных основ личности, ориентированных на общечеловеческие ценности. Цель урока носит триединый характер и состоит из трех взаимосвязанных и взаимодействующих аспектов: познавательного, развивающего и воспитывающего.

Дидактическая структура урока состоит из трех этапов:

1 этап. Актуализация опорных знаний и способов действий (что означает не только воспроизведение ранее усвоенных знаний, но и их применение, часто в новой ситуации, и стимулирование познавательной активности учащихся, и контроль учителя).

2 этап. Формирование новых понятий и способов действий (в значении более конкретном, чем «изучение нового материала»).

3 этап. Применение знаний, формирование умений и навыков (включающее и специальное повторение и закрепление).

Все эти этапы выступают как этапы процесса учения и как три обобщенные дидактические задачи урока, которые в разной степени решаются на каждом уроке, независимо от его типа и вида.

Учебная же деятельность учащегося регулируется логико-психологической структурой урока. Психологи утверждают, что процесс усвоения всегда начинается с восприятия и осознания факта, явления или события. Затем мыслительные операции – вычленения, сопоставления, аналогии, анализа, синтеза, они приводят к осмыслению сущности нового знания. Далее идет обобщение отдельных фактов, признаков, данных наблюдений, что приводит к систематизации изученного. Эта подструктура способствует формированию продуктивного усвоения знаний и развитию интеллектуальной и других сфер школьника.

Мотивационная структура. На современном уроке необходимо учитывать интересы и потребности учащихся, развивать мотивационную, эмоциональную, волевую сферы. Поэтому учителю необходимо структурировать свою деятельность в соответствии с мотивационной основой деятельности учащихся. Мотивационная структура урока выступает как обобщенные вероятные педагогические задачи, которые необходимо решать учителю на каждом уроке. Эта структура является регулятивом деятельности учителя по управлению учебной деятельностью учащегося.

Методическая структура. На каждом уроке решается ограниченное количество конкретных педагогических задач. Все практические действия учитель осуществляет в виде системы разнообразных приемов, которые в каждом конкретном случае раскрываются в методической структуре урока. Что же она представляет? Если число компонентов вышерассмотренных структур постоянно, то число элементов методической структуры – величина переменная. По сути, каждый конкретный урок, проведенный учителем, имеет свою неповторимую методическую структуру. Таким образом, все вышеназванные структуры урока реализуются в практической деятельности учителя при помощи методической структуры.

3. Заключение.

Таким образом, представленные выше структуры урока охватывают все внешние и внутренние его процессы, они выполняют регулятивные функции деятельности учителя и деятельности учащихся. В результате того, что эти структуры в максимальной степени охватывают известные закономерности обучения и складывается общая единая структура урока.

Цели. Рождение любого урока начинается с осознания и правильного, четкого определения его конечной цели – чего учитель хочет добиться; затем установления средства – что поможет учителю в достижении цели, а уж затем определения способа – как учитель будет действовать, чтобы цель была достигнута. Цель урока в современной школе должна отличаться конкретностью, с указанием средств ее достижения и ее переводом в конкретные дидактические задачи.

Технологии. Учитель-профессионал должен не только в совершенстве владеть своим предметом, но и видеть место каждого участника в педагогическом процессе, уметь организовать деятельность учащихся, предвидеть ее результаты, корректировать возможные отклонения, то есть должен быть компетентной личностью.

Таким образом, главным принципом в работе педагогов в эксперименте является перевод ученика из объекта в субъект обучения.

Для этого важно стимулировать и поддерживать проявление детской инициативы в разных видах деятельности, обучать коммуникативным навыкам. Педагоги активно внедряют

в практику работы научно обоснованные и экспериментально апробированные технологии или их элементы. Эффективность данных учебных технологий состоит в их влиянии не только на мотивы и переживания учащихся, но и на общую компетентность учащихся.

Памятка, которой руководствуются педагоги для того, чтобы урок не только вооружал учащихся знаниями и умениями, но чтобы все, что происходит на уроке, вызывало у детей искренний интерес, подлинную увлеченность, формировало их творческое сознание:

12 шагов, следуя которым крепнет профессионализм педагога.

Шаг 1. Размышляем. Сравниваем.

Шаг 2. Выбираем технологию.

Шаг 3. Проектируем процесс.

Шаг 4. Перестраиваем урок.

Шаг 5. Готовимся основательно.

Шаг 6. Расстаемся с иллюзиями.

Шаг 7. Опираемся на принципы.

Шаг 8. Диагностируем.

Шаг 9. Выбираем методы.

Шаг 10. Прогнозируем.

Шаг 11. Оптимизируем.

Шаг 12. Составляем план.

Список литературы

Жумагалиева Б.К. Компетентности и компетенции: Основные направления концепции 12-летнего образования Республики Казахстан. – Алматы, 2006.

Костомарова Е.В. Современный урок как целостная динамическая система. – Алматы, 2007.

Бахишева С. М. Новое понимание грамотности и новая модель образования. – Алматы, 2007.

Власова Н.В. Психология в школе. – Алматы, 2000.

Концепция 12-летнего среднего общего образования в Республике Казахстан. – Алматы, 2006.

УДК 37:001.12/.18

БАЛА ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ХАЛЫҚТЫҚ ПЕДАГОГИКАНЫҢ РОЛІ

Арсеева С.Б.

аға оқытушы

Қостанай мемлекеттік

педагогикалық институты

Кенжебаева Ж.Қ

Қазақ тілі мұғалімі

№2 орта мектебі Қостанай қ.

Аннотация

Мақалада қазіргі кездегі халықтық педагогиканың ерекшелігі: оның адам баласының дүниеге келген күнінен бастап бірге жасасып келуінің маңызы қарастырылады. Шынында да, ұлттық тәрбиеміз гасырлар бойы қалыптасып, халық жадында мәңгі сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа ауызша нақыл-ақыл, өсиет-өнеге, қағида болып, бүгінге дейін жетіп отыр. Бүгінде Қазақстан Республикасы егеменді ел болып, өзінің ән ұранын, ел таңбасын, мемлекеттік туын белгілеп, мемлекеттік конституция заңын қабылдаумен байланысты ұлттық мәдениетті өркендетуге, келер ұрпақты халық педагогикасы қағидалары негізінде тәрбиелеуге толық мүмкіндік туды. Бала тәрбиелеуші әр отбасынан бастап мектепке дейінгі балалар мекемелерінде, арнаулы орта дәрежелі және жоғары оқу орындарында халықтық тәрбие

тағлымдарының озық үлгілерін оқу-тәрбие жүйесіне батыл енгізу уақыты келіп жетті.

Аннотация

В статье рассматривается важность и особенность народной педагогики в современном обществе. Действительно, народное воспитание складывалось веками, сохранялось в сознании народа, передавалось из поколения поколению и дошло до наших дней и сформировалось как наука – народная педагогика. И сегодня, когда Республика Казахстан стала суверенной независимой страной, пришло время воспитывать подрастающее поколение на лучших культурных традициях народа. Ситуация усугубляется тем, что у молодежи отсутствует прочный культурно-этнический базис, выстроенный на знании, уважении и сохранении народных традиций, духовно-нравственных ценностей, культурного наследия своего народа – того самого стержня, имеющего основополагающее значение в духовно-нравственном формировании личности.

Abstrakt

The article discusses the importance and singularity of folk pedagogy in modern society. Indeed, public education evolved over the centuries, sohranyalos conscious people, passed down from generation to generation and has reached our days, and formed as a Science-folk pedagogy. And today, when the Republic of Kazakhstan became a sovereign independent country, it's time to educate the younger generation on the best cultural traditions of the people. The situation is aggravated by the fact that youth is no strong cultural – ethnic base, built on knowledge, respect and preservation of folk traditions, moral values, cultural heritage of his people – the very core of essential importance in the spiritual and moral development of the individual

Түйінді сөздер: халықтық педагогика, ұлттық тәрбие, егеменді ел, салт-дәстүр, отбасы, бала тәрбиесі.

Ключевые слова: народная педагогика, национальное воспитание, независимая страна, традиции-обычаи, семья, воспитание ребенка.

Key words: folk pedagogics, national education, independent country, traditions-customs, family, education of child.

1.Кіріспе.

Ұрпақ жалғастығымен адамзат баласы мың жылдар жасап келеді, сәт сайын өзгеріп, өрлей дамыған саналы тірлік жалғасуда. Адамзат еншісіне ғана тиісті сол тірлік бағбаншасы – тәрбие. Тәрбие дегеніміз – аға буынның кейінгі ұрпаққа мирас етіп табыстар озық тәжірибесі, үлгі өнегесі, әдет-ғұрпы, рухани байлығы болса, халық педагогикасы – қазақ халқының сан ғасырдан бері атадан балаға қалдырған өлмес мұрасы.

Халықтық педагогиканың ерекшелігі: оның адам баласының дүниеге келген күнінен бастап бірге жасасып келуінде... Шынында да, ұлттық тәрбиеміз ғасырлар бойы қалыптасып, халық жадында мәңгі сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа ауызша нақыл-ақыл, өсиет-өнеге, қағида болып, бүгінге дейін жетіп отыр.

Бүгінде Қазақстан Республикасы егеменді ел болып, өзінің ән ұранын, ел таңбасын, мемлекеттік туын белгілеп (Қазақстан Республикасының 6 маусым 1992ж. Заңы), мемлекеттік конституция заңын қабылдауымен (18 желтоқсан 1991ж. Заңы) байланысты ұлттық мәдениетті өркендетуге, келер ұрпақты халық педагогикасы қағидалары негізінде тәрбиелеуге толық мүмкіндік туды. Бала тәрбиелеуші әр отбасынан бастап мектепке дейінгі балалар мекемелерінде, арнаулы орта дәрежелі және жоғары оқу орындарында халықтық тәрбие тағлымдарының озық үлгілерін оқу-тәрбие жүйесіне батыл енгізу уақыты келіп жетті.

Алайда бір ойландыратын жайт, сонау ата-бабаларымыздан бізге дейін, ғасырлар бойы қалыптасып, жоғалып кетпей, сөнбей, өз жалғасын тауып келе жатқан ұлттық тәрбие-

мізді, салт-дәстүрлерімізді, әдет-ғұрыптарымызды, ұлттық ойындарымыз бен ырым-жораларымызды, басқаша айтқанда қазақ халқының таптырмас байлығы, асыл қазынасы болып табылатын халықтық педагогиканы бүгінгі ұрпақ қалай пайдалануда? Оған деген көз-қарасы қандай, оны жеткілікті дәрежеде қадірлеп-қастерлеуде ме? Қазіргі мұғалімдер, ата-аналар, жалпы қоғам баланы қай бағытта тәрбиелеуде және де бала тәрбиелеуде халықтық педагогиканы пайдалануда ма?

Бүгінгі күні қазақ халқының ұлттық мәдениетінің қайта өркендеу жағдайында жеткіншек ұрпақты ұлттық дәстүрлерде тәрбиелеудің заңды объективті қажеттігі туды. Мұндай жағдайда жеткіншек ұрпақтың өз халқының рухани қазынасымен, оның ұлттық мәдениетімен, әдет-ғұрып дәстүрлерімен неғұрлым тереңірек танысу қажеттігі бірінші орында тұр. Өйткені, мұндай негіздерді білмей, өз халқының ұлттық ерекшеліктерін сезбей, басқа халықтың өзіне тән ерекшеліктерімен салыстырмай, бағаламай өз рухани байлығын арттыра түсу мүмкін емес.

Бүгінде тәрбиеге салғырт қарап, жете мән бермеуіміздің салдарынан қадір-қасиетімізді, ұлттық этикамызды, рухани байлығымызды жоғалтып отырғанымыз жасырын емес. Бүгінде мұның көрінісі былайша белең алған:

- Бауыр етін кесіп беретін бауырмалдығымыз, жанашырлығымыз қожырап, тасбауырлыққа;
- Ақиық ақындығымыз бен шешендігіміз тілден безген дүмшелікке, шала тілдікке;
- Аталы да асыл тұқымды тектілігіміз тексіздікке;
- Ашық қолды аңқылдаған жомарттығымыз жоқшылыққа, қара бастың қамын ойлаған тоғышарлыққа;
- Жасы үлкендерге көрсетілетін ізеттілік пен құрмет дәрежелілік пен көргенсіздікке;
- Қайырымдылығымыз бен қамқорлығымыз қатігездік пен қара жүректілікке;
- Намысшылдығымыз жалғандық пен жәдігөйлікке;
- Саналы, салауатты өмір салтымыз нашакорлық пен жезөкшелікке;
- Ұлтжандылығымыз опасыз алаяқтылыққа орын бергенінен көреміз.

Адамды адамдық қалыпқа келтіретін де, аздырып тоздыратын да қоғамдағы тәрбие жұмысы. Жүйелі ұлттық адамгершілік тәрбие болмаса, халық бір-бірінен рухани үлгі көрмесе адам баласы бір-біріне ақырзаман әкелуі мүмкін. Қазірде жанұяның әрбір мүшесі өзіне тиісті орнын білуден, рөлін атқарудан, яғни, әке әкедей, аға ағадай, іні інідей, тіпті ана анадай болудан қалды. Осының барлығы жас ұрпақтың ұлпа жанына ұялап, миына қонып, тіпті уландырып, көңіліне, өміріне берік орнығуда. Осы мәселелер жайында сөз қылғанда тот басқан озық салт-дәстүрлерімізді қалпына келтіруіміз қажет екендігін байқаймыз.

Константин Дмитриевич Ушинский айтқандай: “Өмірде де, ғылымда да барлық халықтарға бірдей тура келетін халықтық тәрбие жүйесі жоқ. Әр халықтың ұлттық тәрбие жүйесі әртүрлі. Өз еліне басқа елдің тәрбие әдісін енгізу мүмкін емес, себебі, халықтардың өмір сүру моделі де тәлім-тәрбие моделі де әр басқа...”.

Сондықтан, бүкіл тәрбие жүйемізді басқаша құрып, атап айтқанда, ата-бабаларымыз өз қолымен жасап, қалыптастырып кеткен бай дәстүрлерге орай қайта құру, халықтық педагогикаға шыңдап бет бұру басты міндет болып отыр. Қазақстанның егемендік алуымен байланысты бүгінде ұлт мәдениетіне деген сұраныс күшеюде. Ұлттық тәлім-тәрбие тағылымдарының отбасы, балабақшадан бастап, орта және жоғары оқу орындарында арнайы пән ретінде өтіле бастауына қарамастан, оған арналып жасалған оқу-әдістемелік кешеннің (комплекс-тің) жоқтығы, ал бірді-жарым шыққан еңбектердің ғылыми жүйесіздігі белгілі қайшылық туғызып отыр. Осы қайшылықты шешудің жолдарын іздестіру зерттеу проблемасын айқындайды.

Сонымен, өз халқының мыңдаған жылдар бойғы қалыптасқан, жақсы жемісін берген тәсілдерін ала отырып, оны басқа елдердің, жұрттардың тәуір, қабылдауға лайықты деген моральдық нормаларымен толықтыру жақсы нәтижеге жеткізеді. Әр халықтың бойында жақ-

сы қасиеттер баршылық. Олай болса, дана халқымыз айтқандай “Жақсыдан үйреніп, жаманнан жиренейік”.

Бұл орайда халықтық тәрбиелеу жүйесінің маңызы өте зор. Міне, осы мәселелердің бәрі зерттеу тақырыбының көкейтестілігін дәлелдей түседі. Бала тәрбиелеудің керектігін жұрт баяғыдан білген, әр халық әр уақытта әр түрлі себептермен түрлі-түрлі түсінген. Мысалы, Мысыр халқы баланың шаруаға шеберленуін мақсат қылған. Спарта халқы бала тәрбиелеу дегенді – баланы өжет, жауынгер қылу деп түсінген. Бірқатар халық бала тәрбиелеуді патшалыққа беретін салғырт орнына жүргізген. Ал біздің халықта бала тәрбиелеудің негізі «Бетегеден биік, жусаннан аласа бол» және «Көм бойынды, жасыр ойынды» болған.

Жалпы “педагогика” деген сөз о бастан грек жұртының “тәрбие” деген сөзінен шыққан екен. Олар осыдан екі мың жылдай бұрын педагогика деген ғылым шығарып, қолданып көрген. Ол келе-келе тек тәрбие ғана емес, терең теориялық білім берудің жолдары мен әдістері туралы ғылымға айналған. Бұл біздің көп кенже қалған ғылымдарымыздың бірі.

Тәрбие – күрделі әрі ұзақ процесс. Оған белгілі бір дәрежеде білім, тәжірибе, шеберлік қажет. Ондай болмаған жағдайда тәрбие саласында белгілі бір нәтижеге қол жеткізу қиындыққа түседі. Сондықтан да біз тәрбиені шығармашылық жұмыстарының жемісі деп білеміз. Тәрбие, сонымен бірге педагогикалық әрекетте

- мәдени құбылыс;
- педагогикалық ықпал ету;
- балалардың әрекетін ұйымдастыру;
- қарым-қатынас құралы ретінде жан-жақты қарастырылады.

“Тәрбие, кең мағынасымен алғанда, қандай да болса бір жан иесіне тиісті азық беріп, сол жан иесінің дұрыс өсуіне көмек көрсету деген сөз. Ал енді адамзат туралы айтылғанда, адамның баласын кәміл жасқа толып, өзіне-өзі қожа болғанша тиісті азық беріп, өсіру деген мағынада жүргізіледі. Адамзат дене һәм жан аталған екі бөлімнен тұратындықтан, бұл екі бөлімнің соңғысы, яғни жан, адамзат үшін аса қадірлі болғандықтан, дұрысын айтқанда, адамға шын мағынасымен “адам” деген атты осы жанға да беретіндігінен, адам баласын тәрбие қылу дегенде, әрине, адам баласының әсіресе жанын тәрбие қылу деп ұғу керек”.

Жер жүзіндегі басқа жан иелерімен салыстырғанда, адам баласы туғанда өте әлсіз, зағып, осал болып туады. Малдың төлі туа сала аяқтанады. Тауықтың балапаны жұмыртқадан жарылысымен жүгіріп кетеді. Ал адам баласы туғанда іңгәлаған айғайы мол бір кесек ет. Ақылы, есі жоқ. Денесі тым әлсіз. Өсуі, ұлғайуы тым сараң, тым шабан. Мінекей адам баласы осылай әлсіз боп туып, аса сараң өсетіндігінен, оның денесіне, жанына азық беріп, өсуіне көмек көрсетпей, яғни оны тәрбие қылмай болмайды.

Бала ақыл тоқтатып, есеймей тұрып-ақ көргенін істей бастайды. Үйінде намаз оқушылар болса, намаз оқиды, шылым тартушы болса, шөпті шылым қылып тартады. Домбыра тартушы болса, қолына түскенін домбыра қылады. Жақсы істесе жақсы, жаман істесе жаман істейді. Осыдан ата-бабаларымыздың «Баланың жаны кірсіз тақтай, не жазсаң соны оқырсың», – деген өсиет сөздерінің шын мән-мағынасын түсінуімізге болады.

Өткен ғасырдың молдалары мен мұғалімдері секілді “Аюды үйреткен таяқ” деп балаларды сабап, арқасын қанатып, сонан соң “Молданың соққан жері отқа күймейді” деп жұбатуды қою керек. Таяқ аюды үйретеді, ал ақыл иесі – адам баласын аза қылып, арландырып санаттан шығарады. Біле-білсеңіз, дін үйретуші пайғамбарлар да ешкімді сабамаған көрінеді. Егер мұғалім таяқ жұмсаса, құлағын бұраса бұл бала тәрбиелеу болмайды, яғни баланың тауын қайыру, кірсіз ақ қағаздай жанын ыластау болады.

Адам баласы барлық білікті сыртқы бес мүшесімен алады. Көзбен көріп, құлақпен естіп, мұрынмен иіскеп, тілмен татып, денемен сезіп. Сондықтан баланы оқытқан уақытта бұл бес мүшелердің барлығын бірдей тәрбиелеу керек.

Сонымен баланы оқытқанда жеңіл жолмен бар мүшелерін бірдей тәрбиелеп, білімді баланың басына тыға бермей, жетелеп, өзіне іздетіп, ақылын кәмілдеп ізгілікке бастап, жүрегін адалдап, жақсыға қызығатын, жаманнан жиіркенетін қылып шығару мақсат.

Қазақ халқының өте әрідегі ата-бабаларының өмір сүрген кезінен (VI ғ., Түрік қағанаты) бастау алып, күні бүгінге дейін кәдесіне жарап келе жатқан рухани мұраның бірі – халықтық педагогика екені бәрімізге белгілі.

“Халықтық педагогика, – делінген Қазақ кеңес энциклопедиясында, – тәрбие жөнінде халықтың педагогикалық білім тәжірибесі. Халық педагогикасын зерттеу негізіне педагогикалық мазмұн мен бағыттағы халық ауыз әдебиетінің шығармалары, этнографиялық материалдар, халықтық тәрбие дәстүрлері, халықтық ойындар, жанұя тәрбиесінің тәжірибелері тағы да басқалар жатады... Халық педагогикасының негізгі түйіні еңбек тәрбиесі және өндірістік білім, дағды, шеберліктерді ұрпақтан ұрпаққа қалдыру”.

“Халықтық педагогика мыңдаған жылдар бұрын пайда болып, нақты өмірдің мәнін, оның даму заңдылықтарын танып білуге бағытталған өзіндік адам қызметі ретіндегі ғылым болмаған, дәлірек айтқанда, жаңа пайда болған кезде қарқындап дамыды, бірақ педагогика оны арнаулы сала ретінде ғылыми білімнен бөліп алған жоқ”, – деді Г.У.Убайдуллаев.

Қазақтың халықтық педагогикасының тарихын адамзат мәдениетінің даму кезеңдері мен байланыстыра қарастырып шартты түрде 8 дәуірге бөліп қарастыруды жөн көрдік. Ол:

1. Алғашқы қауымдық құрылыс кезеңіндегі тәрбие.
2. Сақтар мен ғұндар дәуіріндегі жауынгерлік тәрбие (б.д.д. VIIғ. б.д.д. Vғ.)
3. Ұлы түркі қағанаты кезіндегі тәлім-тәрбие (VIғ. IXғ. аралығы)
4. Араб-шығыс мәдениеті, орта ғасыр ойшылдарының тәлімгерлік ой-пікірлері (X-XIX ғ.ғ. аралығы)
5. Қазақ хандығы кезіндегі ұлттық тәлім-тәрбие жыраулар поэзиясындағы тәлімдік ойлар (XVғ. XVIII ғ.)
6. Қазақстанның Ресейге қосылуы кезеңіндегі тәлім-тәрбие мен ағартушылық идеялардың өркен жаюы (XVIII-XX ғ.ғ. 20-шы ж.ж.)
7. Кеңестік дәуірдегі ұлттық ғылыми педагогиканың дамуы (1920-1990 ж.ж.)
8. Тәуелсіз Қазақстан мемлекеті кезіндегі тәлім-тәрбие көріністеріндегі (1991 ж. кейінгі) кезең.

“Халықтық педагогика” деген терминді алғаш рет орыс педагогы К.Д.Ушинский пайдаланды.

Академик Г.Н.Волковтың пікірінше, халықтық педагогиканың ерекшелігі: оның адам баласының дүниеге келген күнінен бастап бірге жасасып келуінде; адамдардың қоғамды құруда, қоршаған ортаны – табиғатты өзіне икемдеп игеруінде; еңбек тәрбиесінің алғашқы адамдар өмірінде басты рөл атқарғаны, тәрбиенің басқа түрлерінің кейін туғандығы, халықтық тәрбие жөніндегі қағидалары өмірлік тәжірибеге негіздеген эмпирикалық білім болып келуі; оның ұлттар мен ұлыстардың жазу мәдениеті шықпай тұрған кезінде пайда болып, халық арасында ауызша тарауы, сондықтанда оны шығарушы авторларының аты-жөні халық жадында сақталмай, бүкіл халықтық мұраға айналып кетуі, халықтың ұрпақ тәрбиелеудегі озық тәжірибелері мен ой түйіндері сол халықтың ой-тілегімен, арманымен ұштасып келгендіктен, озық үлгілерінің мәңгі сақталып, ал тозығының біртіндеп тәрбие жүйесінен шығып қалуы; халық педагогикасы өнерге, еңбекке негізделгендіктен, үнемі жетілдіру, ұшталу үстінде болуы; сондай-ақ халық педагогикасының ғылыми жүйеге, теорияларға құрылмай, жеке бастық тәрбиенің озық үлгілеріне және оның нәтижесіне құрылуы; тәрбие тәжірибесінің ғасырлар бойы жалғасып келуі, алғашқы тәрбие түрлерінің қоғамда бөлінбей, синкретті тұтас түрінде берілуі (мысалы, қол, би, музыка өнерлерінде ой еңбегі мен дене еңбегі, ақыл ой тәрбиесі мен еңбек тәрбиесінің бірге ұштасып келуінде) деп саралай көрсетіп келеді де, “халық педагогикасы ру, тайпа, ұлттар мен ұлыстардың ұрпақты тәрбиелеу тәжірибесіне негізделіп, халықтың тәрбие құралдары (салт-дәстүр, әдет-ғұрып, ойын түрлері, ауыз әдебиеті үлгілері) арқылы іске асыруға құралады. Яғни, халық педагогикасы ғылымға шикі материал даярлаушы мәліметтер көзі болып табылады, сөйтіп педагогика ғылымына қызмет етушінің рөлін атқарады”, – дейді.

2. Негізгі бөлім.

Халықтық педагогика – көп арналы, қыры-сыры мол, күрделі ғылым. Ол ұлттық өмірге немқұрайлы қарайтын жас ұрпақты қазақтың рухани, материалдық мәдениетін толық меңгерген тарихын, әдет-ғұрып, салт-сана, дәстүр, тәлім-тәрбие, адамгершілік қасиеттерін бойына сіңіріп, ұлтын сүйетін азамат болып өсуін қамтамасыз етеді.

Халықтық педагогика туралы түсінік бергенде оның маңызды саласы болып табылатын ұлттық әдет-ғұрыптар мен дәстүрлер туралы айтпай кету мүмкін емес. Олар педагогикалық білімдерді, іскерліктерді, дағдыларды ғана өтпей, сонымен қатар олардың ұрпақтан ұрпаққа беріліп отыруына көмектеседі. Осыған байланысты, қарастырылып отырған ұғымның мәнін былай анықтауға болады. Халықтық педагогика - тәрбие мен оқыту саласындағы халық бұқарасы білімдерінің, іскерліктерінің, дағдыларының жиынтығы, солардың негізінде ұрпақтан ұрпаққа халық шығармашылығы арқылы /поэтикалық, музыкалық, сәндік-қолданбалы өнер/ беріліп отыратын әдет-ғұрыптар мен дәстүрлер қалыптасқан. Халықтық педагогиканың мақсаты-жас ұрпақты ата-бабалар тәжірибесінің ең жақсы мұраттарына тәрбиелеу.

“Әдет-ғұрыптар”, “дәстүрлер” деген ұғымның мазмұнына келсек, философ Н.С.Сәрсенбаевтың мынадай анықтамасын береміз: “Әдет-ғұрыптар – адамдардың қоғамдық мінез-құлқының олардың өмір және тұрмыс салтының тарихи қалыптасқан, азды-көпті тұрақты нормалары, олар ұрпақтан ұрпаққа беріліп, қоғамдық пікірдің арқасында сақталады. Әдет-ғұрыптар – адамдардың тұрмысындағы қоғамдық қатынастардың тарихи қалыптасқан тұрақты нормалары...”

Дәстүрлер – адамдардың қоғамдық қатынастарының тарихи қалыптасқан тұрақты және мейлінше қорытылған нормалары мен принциптері, олар ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырады. Және қоғамдық мінез-құлықтың арқасында сақталады”.

Дәстүр – бір ұрпақтан екінші ұрпаққа ауысып отыратын қоғам өмірінің дамуына сәйкес өзгеріп, кейбіреулері жаңа мазмұн алып, әрмен қарай дамитын халықтың қоғамдық-тарихи өмірінде қалыптасқан құбылыс. Халық дәстүрінің танымдық-тәрбиелік мәні ұлаңғайыр дүние. Ол тұтастай алғанда жас ұрпақ үшін адам өмірінің, рухани-адамгершілігінің қуат-қайнары. Оның ішінде тікелей бала тәрбиесіне бағытталған баланың жан-дүниесінің қалыптасуына, рухани марқаюына негіз болатын мүмкіндіктер көп-ақ. Ол халықтың кәсібімен, салт-дәстүрімен, тілімен, тарихымен, адамгершілік қасиет-сапаларымен сабақтасып, біте қайнасып, тарихи кезеңдер ерекшелігіне, қоғам тану сатыларына қарай жетелер, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отыратын қастерлі мұра.

Дәстүр – адамдардың рухани тұлғасынан бөлінбейтін құбылыс. Дәстүр қоғамдық санның барлық формаларынан орын алады. /Олар: саясатта, қоғамдық өмірдегі дәстүрде, халықтар арасындағы ынтымақтастықта, теңдікте, бостандықта, ғылыми дәстүрде, оқу-білім ғылымындағы дәстүрде, отбасы-жанұялық дәстүрінде, еңбек дәстүрінде/

Сонымен, осы айтылған пікірлердің бәріне сүйене отырып, нақты бір түйінге келетін болсақ, көріп отырғанымыздай, бала тәрбиелеу оңай шешілетін мәселе емес. Я, тәрбие керек. Бірақ, балаға дұрыс тәрбиені әрбір тәрбиеші (ата-ана, мұғалім) тәрбие жолын ешкімнен үйренбей-ақ, еш тәрбиені оқып білмей-ақ өз бетімен бере алмақ па? Әркім өзі-ақ жол тауып кеткендей, бала тәрбиесі соншама бір жеңіл нәрсе ме? Жоқ. Олай емес. Бала тәрбиесі бір өнер, өнер болғанда ауыр өнер, жеке бір ғылым иесі болуды тілейтін өнер. Ал бала тәрбиелеуді қазақ халқының өлмес мұрасы болып келе жатқан халықтық педагогикасыз елестету қиын. Оның зерттеу тақырыбы – тәрбие, ал тәрбие объектісі – адам, тұлға. Қысқасы, бала тәрбиелеу мен халықтық педагогика бір-бірімен қатар, бірін-бірі толықтырып жүретін ұғымдар.

Бала тәрбиесіне, жалпы адам тәрбиесіне терең мән беріп, оның сәтті қағидалары мен ережелерін жасағандардың бірі – қазақ халқы. Қай заманда болмасын адамзат алдында тұратын ұлы мұрат-міндеттердің ең бастысы – өзінің ісін, өмірін жалғастыратын салауатты, саналы ұрпақ тәрбиелеу. Ұрпақ тәрбиесі келешек қоғам қамын ойлау болып табылады.

Ал жастарды жан-жақты қабілетті азамат етіп өсіруде халықтық салт-дәстүрлердің тәлім-тәрбиелік, білім-танымдық рөлі орасан зор. Адамның жарық дүниеге келген күнінен бастап, оның есейіп, қартайып, о дүниеге аттанып кеткенге дейінгі өмірі мен іс-әрекеті, басқа-

лармен қарым-қатынасы атаулының барлығы – салт-дәстүрлерден өзекті орнын алып, адамның дүниетану көзқарасын қалаптастыратын тәрбие мектебі.

“Алты жыл аш болсаң да, атаңның салтын ұмытпа.” – деп қазақ нақылы шерткендей, салт-дәстүр дегеніміз – халықтардың кәсібіне, сенім-нанымына, тіршілігіне байланысты қалыптасқан, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отыратын қоғамдық құбылыс. Ол отбасылық тәрбиеде қалыптасады. “Дәстүрдің озығы бар, дәурені өткен тозығы бар” дегендей, “жылтырағанның бәрі алтын емес”. Қазіргі заман талабына тура келмейтін, мән-мағынасы өзгерген, ескірген салт-дәстүрлердің кей біреулеріне сын көзімен қарай отырып тәлімдік мәнін жоймаған әдет-ғұрыптарды бүгінгі пікірі мен талғамы жоғары жастардың кәдесіне жаратуды да ескердік.

Қазақ халқының салт-дәстүрлері: бала тәрбиесіне байланысты салт-дәстүрлер, тұрмыс-салт дәстүрлері, әлеуметтік-мәдени салт-дәстүрлер болып үш үлкен топқа бөлінеді. Бала тәрбиесіне байланысты әдет-ғұрыптарға баланың дүниеге келген күнінен бері жүргізілетін тәлім-тәрбиелік дәстүрлерден (шілдехана, сүйінші, балаға ат қою, бесікке салу, қырқынан шығару, тілін дамыту, тұсау кесу, атқа мінгізу, сүндет тойы, т.б.) бастап, қыз бала мен ұл баланы келешек отбасы – жанұя құруға, шаруашылыққа, өмірге, еңбекке бейімдеуге арналған азаматтық жөн-жоралғылар кіреді. “Тәрбие – адам тағдырын шешетін ұлы іс”. (В.Г.Белинский) “Балаларды тәрбиелеу – еңбек әрі борыш”. (Ф.М.Достоевский)

Қазақ халқының көпшілік салт-дәстүрлері баланың дүниеге келуімен байланысты туған. Отбасының жеміс берер гүлі, алтын тіреу діңгегі – бала. Қазақ халқының: “Бір баласы бардың шығар-шықпас жаны бар, көп баласы бардың үйінде маздаған шамы бар”, “Балалы үй – базар, баласыз үй – мазар”, “Бала – адамның бауыр еті” деуі – баланы бақыт санағандық.

“Нәзіктік атаулының жиынтығы – ананың алақаны, сондықтан да ол – сәби үшін ең жылы ұя”. (В.Гюго)

Ата-ананың әр қайсысының өзіндік, даралық ерекшеліктері, тәрбие-тәсілдері болады. Ана құрсағындағы бала екі жарым – үш айдан кейін тындай да, сезіне де, түсіне де біледі. Сондықтан баланы ана құрсағында пайда болған сәттен бастап тәрбиелеу керек. Өйткені іштегі жатқан бала ана сезімі арқылы, түйсік арқалы жарық дүниені өзінше қабылдайды. Ал ана болса, өз айналасынан алған барлық әсерлерін тек құрсағында жатқан сәбиіне бағыттай ойлану керек.

Осы кезде тәрбиенің ең маңыздысы – жүрек тәрбиесі жүреді. Жүрек тәрбиесі жүйесінің тәсілдері арқылы құрсақтағы кезеңде жанның он екі арнасы ашылады. Яғни олар: түйсік, ұят, сүю, зерде, мінез, табиғи қабілет, жігер, және ішкі бес сезім. Осы кезеңде бастау алатын тәрбие ана құрсағында қалыптасатыны сөзсіз. Макаренко А.С., Пестолаций И.Г. сияқты ғалымдар баланы туғаннан бастап тәрбиелейді деген пікір айтады. Ал бала туғанға дейінгі тәрбиеге көп мән бермейді. Ал жапондықтар баланы өз ұлтының нағыз патриоты болып өсуіне, ең алдымен, педагогикалық-психологиялық ықпал жасайтын дүние: сәбидің ана құрсағында дамып қалыптасып келе жатқан кезінен бастап ұлттық тәрбие берудің амалдарын іздестіру деп санаған, оның айрықша көріністеріне ананың денсаулығын мұқият бақылау, әйел босанатын жерге жағымсыз ықпалдардың (қатты шу, бөтен музыкалық әуендер, айкай, зеку сөздері, т.б.) әсер етуін шектеу болып табылады. Олар перзентхана бөлмесінде тек ана тілінде сөйлеу, ана және оның құрсағындағы сәбиге арнайы дыбыс толқындары арқылы жапон халық музыкасы шығармаларын, бала әлдиіне арналған мақамдарды тыңдату, қатты дауыстамау сияқты ұлттық ерекшеліктер талап етуден бастаған.

Н.К.Крупская балаға деген бауырмалдық, жылы жүректік шығыс халқына тән қасиет екенін айта келіп: «Балаға деген сүйіспеншілікті россиялықтар шығыс халқынан үйренсін» деп өте орынды айтқан.

Қазақ халқының бала тәрбиелеудегі мұрасына көз жіберсек, от басына байланысты тұнып тұрған қаймағы бұзылмаған дәстүрдің бар екенін көреміз. Қазақ халқы дүниеге келетін сәбидің жарымжан болып келмеуі үшін алдын-ала сақтандыру әрекетін жасаған. Сондықтан жас келіннің бойына бала біткенін білген тәрбиелі ежелер жас келінді көзден таса етпеген. Ауыр жұмыс істетпей, түн қараңғысында екіқабат келіншекті далаға шамсыз жібермей, үйде

бір өзін жалғыз қалдырмаған. Халықтың түсінігі бойынша баланың кіндігі бұралып қалмау үшін әйел аяғы ауыр кезеңде бақан, арқан аттамауы, ал баланың жарымжан болып дүниеге келмесі үшін іштегі бала туылғанша итке «кет» демеуі керек деген ырымдар бар. Бұл шаралар сәбидің болашақ тәрбиесінің алғы шарттары, себебі дүниеге кемтар сәби алып келу ата-анаға орны толмас қасірет. Жас келіншектің екі қабат болғаны белгілі болса, оның абысындары сол үйге оңаша құрсақ тойын жасатып, аман-сау босануына тілек білдіреді.

Қазанжарыс – әйел босанар сәтте басқа әйелдер қазанға жеңіл-желпі тамақ істеп, оны босанатын әйелден бұрын пісірмек болып жарысады. Халық ұғымы бойынша туатын бала «қазан жарысқа қатысып» одан бұрын өмірге келуге тырысады деп түсінген.

Сүйінші – жас нәрестенің, әсіресе ұл баланың өмірге келуі отбасы мүшелеріне, әкесі мен атасына, нағашы жұртына үлкен қуаныш әкелген. Себебі ұл шаңырақ иесі болып есептеледі. Әкесі мал соңында немесе аңда жүргенде жас нәресте дүниеге келсе, қуанышты хабарды тез жеткізу үшін ат ерттеп мініп, түзде жүрген әкенің алдынан шығып, сүйінші сұрайтын болған.

Шілдеhana – әйел аман-есен босанған күні ауыл жастары кешке шілдеhanaға жиналады. Шілдеhana үш күнге созылады. Шілдеhanaға әдетте ауыл үлкендері қатыспайды. Өйткені жаңа туған нәрестені әр түрлі жын-шайтан, перілердің салқынынан қорғап күзету халық сенімі бойынша тек қана жастардың міндеті саналған. Кіндігі түскен соң баланы қырқынан шыққанша етін шынықтыру үшін күнде тұзды сумен шомылдырып, денесін қойдың құйрық майымен сылап, аяқ-қолын әрлі-берлі созғылайды. Халықтың түсінігі бойынша тұзды сумен шомылдырған баланың денесіне әртүрлі жара, қотыр түспейді. Баланың етін ширату үшін тұзды судың пайдасы зор.

Тымаққа салу – шала туған балаларды қырық күн бойы түлкі тымаққа салып асыраған. Оның себебі шала туған сәби ұстауға, бесікке салуға келмейді, тымақ жылы, әрі бөлеуге ыңғайлы болады.

Балаға ат қою – бала туғаннан кейін қырық күн өткен соң ел ішіндегі аузы дуалы қарияға немесе атасына, әжесіне немересінің атын қойғызады. Адамға ат қоюдың себептері алуан түрлі тілек-мақсаттарға орайлас болып келеді. Жалпы адам есімі тілге жеңіл, жүрекке жылы, мағыналы, әрі мәнді, әрі сәнді болу қажет. Себебі есім адаммен бірге жасайтын тарихи заңды құбылыс.

Ал енді қазақ халқының салт-дәстүрлерінің бірі – бесік тәрбиесіне тоқтамай кетуге болмайды. Бесік – адам баласы игерген игіліктердің ішіндегі ең парасаттысы, оны үй шаруасында пайдаланатын заттардың ешқайсысымен де салыстыруға болмайтын мүлік. Оның өзіне ғана тән қасиеттерін кең түрде уағыздап тарата алсақ, бүкіл адамзаттың игілігіне айналу ғажап емес.

Балаға деген ана махаббаты «бесік жырлары» арқылы берілген. «Өнге әуес, күйге құмар бала жаны сұлу, өмірге ғашық болып өседі.» (М. Әуезов) Ана бөбегін бесікке бөлерде ең алдымен бесік жырын айтады. Онда ана өзінің баласына деген сүйіспеншілігін:

Мойындағы тұмарым, Мойнымдағы маржаным,
Тарқамайтын құмарым, Қорадағы мал жаным,
Тағдыр берген алсын деп, Бесігіңе жата ғой,-
Ақ бесікке салсын деп. Тәтті ұйқыға бата ғой,-

деп білдіре келеді де:

Балам жатсын бесікте
Пәлесі қалсын есікте, -

деп пәле-жаланы өлеңмен аластамақ болады.

Тыштырма. Сәбиді бесікке салар кезде бесіктің түбегі тұратын тесіктен құрт, ірімшік, тәттілер өткізіп, «тышты», «тышты» деп ырым жасайды және оны тыштырма деп атайды.

Баланың туғанына қырық күн толғаннан кейін оны қырқынан шығару рәсімі өтеді. Қырқынан шығару рәсімі елге беделді үбірлі-шүбірлі бәйбіше адамға тапсырылады. Қырыққында шашын алғаннан кейін баланың үстіне қырық қасық су құйып тұрып, «отыз омыртқаң

жылдам бекісін, қырық қабырғаң тез қатсын » деген тілектер айтылады. Бұның өзі бір тәрбие.

Бала қаз тұрып аяғын апыл-тапыл баса бастаған кезде, яғни сегіз айдан бір жарым жас аралығында «тұсау кесу» рәсімі жасалады, тұсау кесуге қойдың көтен ішегін, не жіңішке ала жіпті пайдаланады, тұсау кесу тек қана жеңіл аяқ, жүйрік адамдарға тапсырылады. Тұсау жіп орнына көтен ішек қолдану себебі: “бала малды, дастарханы майлы, өзі еңбекқор болсын, мал тапсын” деген тілек.

Еркек баланы тақ жасында яғни үш, бес, жеті жасында сүндетке отырғызады. Сүндетке отырғызу көбінесе жазға салым немесе күзге қарай іске асырылған. Себебі суық та, ыстық та балаға әсер етпесін деген мақсат көзделген.

Сүндетке отырғызу, біріншіден, мұсылмандықтың белгісі болып саналса, екіншіден, балаға ержеттің, азамат болдың деген сезімді де білдіру көзделген.

Ал енді баланы тәрбиелеуде ұлттық ойындардың тәрбиелік мәні жөнінде айта кетсек. Қазақ халқының әдет-ғұрыптары негізінде дамыған ұлт ойындарын тек ойын деп қарамай, халықтың ғасырлар бойы жасаған асыл қазынасы, бір жүйеге келтірілген тамаша тәрбие құралы деп қараған жөн. Ойын – бала үшін ойын емес, шындық (К.Д.Ушинский).

Кішкентай, әлсіз тірлік иелерінің өмірге икемділігін, жеңгіштігін көрсету, ойнап шығу балаларға арналған халық ойындарының ең қызық тұсы. Бұл бақылағыштыққа, тапқырлыққа, тез шешім қабылдап, оны жүзеге асыру, батылдық, ептілік, мақсатқа жетудің өзіндік әдісін таңдау қабілетін қалыптастыруға көмектеседі. Көбінесе, жасөспірімдерді ынтықтыратын: “аударыспақ”, “бәйге”, “теңге алу”, “қыз қуу”, “жорға жарыс”, “аламан бәйге”, “көкпар”, “соқыр теке”, “мысық пен тышқан”, “сайыс”, т.б. ойындар. “Жерде жатқан жұмыртқа, аспанда ұшқан құс болар” дегендей, келешек ұрпаққа ұлтымызда, салт-санамызда, дәстүрімізде ұлттық ойындардың тәрбиелік мәні мол екенін айқындайды.

Балаға 7 – 9 жасында әкесінен бастап ағайын-туысты, нағашы жұртын, алыс-жақынды таныстыру, ата-тегін, руын, ел-жұртын білдіруге ерекше көңіл бөлінген. “Жеті атасын білу” заң болған. “Жеті атасын білген ұл жеті жұртқа жөн айтар” деген аталы сөзді арқау етіп, баласына ата тарихын жастайынан жаттатып, ел-жұрт тарихын білу – ер азаматты ерлікке, елдікке, Отан сүюшілікке баулиды деп ұққан. Бұл адам баласын бауыр тұту мақсатында тәрбиелеу. Бала он жастан асқанда - өмір мектебі басталады. Қазақта оны: қозы жасы, қой жасы, жылқы жасы, патша жасы деп 4-ке бөледі.

Қозы жасы – қазақта ұлды он жасқа келгенде қозы бағуға салады. Қозы жасы деп аталатын еңбектің алғаш басқышы жастарды өмірге бейімдеу, еңбектің дәмін татып, оның қиындығын сезінудің жоралғысы болып табылады.

Қой жасы – “Он үште отау иесі” делінген жасқа келісімен, қозы бағудан қой бағуға көшкен. Отаудың иесі деп келешегінен үлкен үміт күтіп отырған жасты қой бағуға жарамайды деп қазақ ешқашан ойлаған емес. Сондықтан он бес пен жиырма бестің арасын қой жасы деп есептеген.

Жылқы жасы. Қай халықта болмасын жиырма бес “бұғанасы бекіп, қабырғасы қатқан”, “отқа салса өртенбес, мұзға салса тайсалмас” нағыз ердің жасы. Жиырма бес пен қырықтың арасын жылқы жасы деп есептеген.

Патша жасы. Жалпы шығыс мұсылмандары жасы толса да, ақылы қалыптаспады деп қырыққа келмегенді патша (хан) қойғызбаған. Мөлшері қырықты патша жасы деуді біз шығыс халықтарынан үйренген болуымыз керек. Бұл жасқа келгенде бірқатары атқа мініп, ел басқарады. Ақылды азаматтар хан, төре, сұлтан сықылды мансапқа ие болады. Билік айтады. Бұған қарағанда қазақтаң қырық жасты патша жасы деуі орынды сияқты.

Бастаңғы. Қазақта бастаңғыны шешесі бір жаққа жолаушылап кеткенде бой жеткен қызы жасайды. Қыздың үйіне құрбы-құрдастары жиналып, ән салады, домбыра тартады, ұлттық ойындар ойнайды т.б. Бастаңғының екі түрлі жағы бар. Біріншіден – анасы қызын өз бетінше қонақ күте білуге баулиды. Қызды томаға-тұйық, бұйығы сылбыр болып қалудан

сақтандырады. Екіншіден – қызды келешек отау иесі деп санап, қазан ұстай білуге, асты баптап пісіруге, қонақ күте білуге үйрету көзделеді.

3. Қорытынды.

Сонымен, жоғарыда халық мұрасының ішінен адам тіршілігіне байланысты көне және бүгінгі күннің салт-дәстүрлерінің негіздері ғана сөз болды. Салт-дәстүр – ана сүті арқылы қанға сіңіп, санаға дариды. Ұлттық рухта салт-дәстүр бағытында тәрбие алмаған, тілін, дінін, ойынын, дәстүрін дұрыс білмеген ұрпаққа Отанды қорғауға сенім арту, болашақтың тізгінін ұстату үлкен қате. Осыдан “Есек барға саналса да, малға саналмайды” деген сөз еріксіз есіңе түседі.

Ұзын сөздің қысқасы дәстүр, салт қашан да адам қиялынан туындап, заман ағымына қарай байып, мазмұны тереңдеп отырады. Халқымыздың ежелден желісі үзілмей жеткен көне салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары рухани, мәдени және адамгершілік дүниеміздегі қымбат қазыналарымыздың бірі. Осы айтылғандардан әркім өзіне керектісін, көңіліне ұнағанын, көкейіне қонғанын қабылдап, бала тәрбиелеуде қолданса, оны ұлтымыздың озық салт-дәстүрлерімен байланыстырып, байытып мазмұндандыра түссе, нұр үстіне-нұр болар еді.

Әдебиет тізімі:

Кенжеахметұлы С. Жеті қазына. Алматы: Ана тілі, 2002. – 136 б.

Кенжеахметұлы С. Ұлттық әдет-ғұрыптың беймәлім 220 түрі. (Көмекші оқу құралы). Алматы: Санат, 1998. – 256 бет.

Қалиев С., Оразаев М., Смайлова М. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. (Оқу құралы) Алматы: Рауан, 1994. – 224 бет.

Қалиев С. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. Алматы, 1996.

Қалиев С. Қазақтың халықтық тәлім-тәрбиесінің ғылыми педагогикалық негіздері. Диссертация. А., 1996.

УДК 378

ҒЫЛЫМИ ҮЙІРМЕЛЕР БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ БАҒЫТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Беркенова Г.С.,
кандидат педагогических наук,
доцент, А.Байтұрсынов ат.ҚМУ
Айдархан Ж.Ж.,
оқытушы, ҚМПИ,
Қостанай қ., Қазақстан

Аннотация

Мақалада білім алушылардың кәсіби бағыттылығын қалыптастыру құралының бірі – білім беру үрдісінде ғылыми үйірмелерді ұйымдастыру мүмкіндіктері қарастырылған. «Кәсіби бағыттылық», «ғылыми үйірмеі» ұғымдарына сипаттама беріліп, ғылыми үйірменің білім алушылардың кәсіби бағыттылығын қалыптастыру құралы ретіндегі тәжірибелік нәтижесі баяндалған.

Аннотация

В статье рассматриваются возможности организации научного кружка в учебном процессе как одним из средств формирования профессиональной направленности обучающихся. Также даны определения терминам «профессиональная направленность», «научный кружок» и описан экспериментальный результат формирования профессиональной направленности обучающихся.

Abstract

In this article the possibilities of a scientific circle organization in the educational process as a formation of a students' professional orientation are investigated. Moreover the definitions of "professional orientation", "scientific circle" are given. In addition, article described experimental results of formation of students' professional orientation.

Түйінді сөздер: кәсіби бағыттылық, ғылыми үйірме.

Ключевые слова: профессиональная направленность, научный кружок.

Key words: professional orientation, scientific circle.

1. Кіріспе.

Қоғамның саяси, экономикалық және рухани өмірінде болып жатқан үрдістер жоғары оқу орындарында дайындалып жатқан болашақ мамандардың зияткерлік мүмкіндіктерін қалыптастыру мәселесін қайшыластырып отыр. Жоғары оқу орындарында білім алып жүріп, студенттер қоғамдық ұйымдардың, шығармашылық ұжымдардың дайындығынан өте отырып, нақты өмірлік бағдарды, ғалымға, жетекшіге, қоғамдық қайраткер үшін қажет ұйымдастырушылық дағдыны иеленеді.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев жыл сайынғы Қазақстан халқына Жолдауында жастарға ерекше көңіл бөледі. Өз сөзінде Елбасы: «Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек. Қазіргі әлемде жай ғана жаппай сауаттылық жеткіліксіз болып қалғалы қашан. Біздің азаматтарымыз үнемі ең озық жабдықтармен және ең заманауи өндірістерде жұмыс жасау машығын меңгеруге дайын болуға тиіс... Жоғары оқу орындары білім беру қызметімен шектеліп қалмауы тиіс. Олар қолданбалы және ғылыми-зерттеушілік бөлімшелерін құруы және дамытуы қажет», - дей келе, еліміздің экономикалық және әлеуметтік дамуының қазіргі шарттары жоғары оқу орындарының педагогикалық ұжымынан кәсіби білім, білік және дағды иегерін ғана қалыптастырып қоймай, табанды, өз бетінше шешім қабылдай алатын, өзінің ақыл-өрісін өзі дамыта алатын маман қалыптастыруды қажет екендігін атап көрсетті.

Ұлт көшбасшысы айқындап берген жолға түсіп, мақсатқа жету үшін өзіндік ізденімпаз, сындарлы ойлайтын және де ақпаратты терең талдайтын мамандар қажет. Осы жағдайда жоғары оқу орындарының, соның ішінде болашақ мұғалімдерді дайындайтын жоғарғы мектептердің маңызы зор. Себебі, келешек мамандарды дайындайтын мұғалімдер, бұл бүгінгі студенттер. Сондықтан жоғары оқу орындарында мамандарды дайындау жүйесі үшін оқу-зерттеу іс-әрекетінің құралдарын белсенді қолдану арқылы білім алушы тұлғасын өзін-өзі дамыту үшін жағдай жасау міндеттері аса маңызды болып отыр. Сын тұрғысынан ойлайтын, қоғам талаптарына сай, өз бетінше жұмыстың мақсаты мен кезеңдерін айқындап, шешім қабылдай алатын жан-жақты дамыған шығармашыл тұлға қалыптастыруда оқу-зерттеу іс-әрекетінің бағыттарының бірі - ғылыми үйірмелердің маңызы зор.

Түлектердің жоғарғы мектепті бітіргеннен кейінгі кезеңнің жағдайларына бейімделуіндегі қиындықтар жоғары оқу орындарында оқытудың барлық кезеңі бойында кәсіби бағыттылықты қалыптастыру қажеттігін негіздейді.

Білім алушылардың кәсіптік бағыттылығын қалыптастырудағы оқу-зерттеу іс-әрекетін жүзеге асырудың педагогикалық шарттарының бірі - білім алушылардың ғылыми-зерттеу іс-әрекетінің мазмұнын, кезеңдерін, құрылымын меңгеріп, зерттеу біліктерін қалыптастыруға ықпалын тигізетін ғылыми үйірмені ұйымдастырумен байланысты.

Ғылыми үйірмелер арқылы білім алушылардың бойында зерттеу біліктері қалыптасады, ал бұл жоғарғы курстар мен алдағы кәсіби іс-әрекетінде ғылыми-зерттеу іс-әрекетінің тиімді негізі болады. Білім алушылардың ғылыми үйірмелерге тарту арқылы олардың кәсіби бағыттылығын қалыптастыруға жағдай туады.

2. Материалдар мен әдістер.

Зерттеу жұмысының негізгі теоретикалық және әдістемелік бағыттарына кәсіби даярлық теориясы (Ш.А.Абдраман, Б.Т.Кенжебеков, Ш.Т.Таубаева, Ы.А.Нәби, Б.Ф.Ломов, К.М.Дурай-Новакова, Н.Д.Хмель, В.А.Сластенин, М.И.Дьяченко, Н.А.Кандыбович, А.И.Мищенко); педагогикалық үрдістің тұтастығы теориясы (Н.Д.Хмель, В.В.Ильин, Ю.К.Бабанский); білім беруде зерттеу іс-әрекетін қолдану ойы (В.И. Андреев, С.В. Герасименко, В.И. Загвязинский, В.В. Краевский, П.И. Пидкасистый, В.А. Сластенин, Г.И. Щукина) және т.б. жатады.

Зерттеу әдістерінің жиынтығы жұмыстың теориялық-әдістемелік деңгейінің бірлестігін қамтамасыз етті: ғылыми дерек көздері мен бағдарламалық-әдістемелік құжаттарға теориялық талдау жасау, диагностикалық әдістер (сауалнама, бақылау, әдістемелер), педагогикалық іс-тәжірибені талдау, тұжырымдау, жинақтау, педагогикалық эксперимент.

3. Нәтижелер.

Қазіргі таңда кәсіптік бағыттылық мәселесіне көп көңіл бөлінуде. Себебі, адамның іс-әрекеті таңдамалы сипатта болғандықтан тұлғаның аса маңызды қасиеттерін бөліп қарастыру, дамытуды және оларды басты әлеуметтік функцияларды орындауға бағыттау қажет етеді.

Мұғалім тұлғасының кәсіптік бағыттылығына басар назар аударылуы қажет. Себебі оның кәсіби еңбегі мен кәсіби іс-әрекетінің деңгейінен білім сапасы мен қазіргі заман талабына сай тұлғаның қалыптасуы тікелей бағынышты.

Кәсіби бағыттылықты біршама алыс және шетел ғалымдары өз зерттеу жұмыстарының нысанасы еткен. Мәселен, В.М.Большов, М.Ю.Диканова, Г.М.Коджаспирова, Г.Б.Корсак, Т.Б.Михайлова, А.Е.Подобин, Н.В.Кузьмина, Е.М.Никиреев, В.А.Сластенин, А.А.Вербицкий және тағы басқалар.

ЖОО-да оқытудың кәсіби бағыттылығының психологиялық-педагогикалық аспектілерін М.И.Дьяченко, В.И.Загвязинский және тағы басқалар өз зерттеулеріне арқау етті.

Кәсіби бағыттылықты қалыптастыруға көптеген ғалымдардың зерттеулері А.Е.Голомшток, Л.А.Иовайша, А.П.Сейтешев, К.К.Платонов, А.А.Вербицкий, Ю.Н.Калюткин, Г.С.Сухобская және т.б. арналған.

Қазақстандық ғалымдар арасында Ж.Н.Садуова, А.А.Рыскельдина, Р.Б.Исмаилова, А.И.Балабаева, З.А.Маханова және т.б. өз еңбектерінде тұлғаның кәсіби бағыттылығын жан-жақты қарастырып, кәсіби бағыттылықты қалыптастырудың жолдарын зерттеген.

Жоғары оқу орны білім алушылардың кәсіби бағыттылығын қалыптастыруға ықпал ететін ғылыми үйірмелерді ұйымдастырудың тиімділігі экспериментальды түрде тексерілді.

Тәжірибелік-экспериментальды жұмысқа 3 топ қатысты: бір бақылау тобы (БТ) және екі экспериментальды топ (ЭТ-1, ЭТ-2). Бақылау тобына енген білім алушылар саны – 17, экспериментальды топқа – 34. Зерттеу жұмысына қатысқан білім алушылар саны – 51.

Ғылыми үйірмелер білім алушылардың кәсіби бағыттылығын қалыптастыру мүмкіндігін анықтау мақсатында төмендегідей педагогикалық-психологиялық әдістемелер қолданылды:

1. Е.М.Никиреевтың модификациясындағы Н.В.Кузьминаның тұлғаның кәсіби-педагогикалық бағыттылығын зерттеу әдістемесі;

2.Т.Т.Ильинаның «Оқу іс-әрекетінің мотивациясы» білім алушылардың оқу мотивтерін зерттеуге бағытталған тест-сұрағы.

Тәжірибелік-экспериментальды жұмыстың анықтаушы, қалыптастырушы кезеңдерінен кейінгі нәтижелер білім алушылардың кәсіби бағыттылығын қалыптастыру құралы ретінде ғылыми үйірменің маңыздылығын көрсетті.

Бірінші экспериментальды топта ғылыми үйірме ұйымдастырылды.

Ғылыми үйірменің атауы «Ыбырайтану» деп алдық. Ғылыми үйірме өз жұмысын зерттеу базасының музейімен бірлесіп атқарды. Үйірмеге қатысушылар музейдегі Ы.Алтынсарин және оның ізбасарларына байланысты тың материалдарды қолдана отырып, баяндамаларын дайындады. Сонымен қатар, үйірмеде тек Ы.Алтынсарин мен оның ізбасарларымен

бірге А.С.Макаренконың, Л.Н.Толстойдың, А.Байтұрсыновтың, М.Жұмабаевтың ағартушылық қызметімен де танысты.

Ғылыми үйірме айына бір рет жиналды. Үйірмеге қатысушалар бірлесіп баяндамалар дайындап, оларды қорғады.

Баяндама тақырыптары:

1. Ы.Алтынсариннің педагогикалық мұралары.
2. Н.Құлжанова – мектепке дейінгі білімінің негізін қалаушы.
3. Ы.Алтынсариннің ізбасары Ғ.Балғынбаев.
4. Қ.Топаевтың педагогикаға қосқан үлесі.
5. С.Көбеев Ы.Алтынсариннің түлегі.
6. В.Васильев Ы.Алтынсариннің ізін жалғастырушы.
7. Ы.Алтынсарин медалінің иегерлерінің педагогикалық қызметі.
8. С.Макаренконың педагогикалық мұралары.

Ғылыми үйірме ұйымдастырылып, қалыптастыру кезеңінен кейін тұлғаның кәсіби-педагогикалық бағыттылығында пайда болған өзгерістерді анықтайтын Е.М.Никиреевтың модификациясындағы Н.В.Кузьминаның тұлғаның кәсіби-педагогикалық бағыттылығын зерттеу әдістемесі қолданылды. Нәтижесі кесте 1 көрсетілген.

Әдістеме нәтижесі экспериментальды және бақылау топтарында өзгерістердің пайда болғанын аңғартады. Анықтаушы эксперимент кезеңімен салыстырғанда білім алушылардың кәсіби-педагогикалық бағыттылығының түрлерінде айтарлықтай болмаса да өзгерістердің болғанын көрсетеді. Педагогикалық бағыттылық БТ сыналушыларында 35,3%-ға, ЭТ-1 – 18,8%-ға, ЭТ-2 – 38,9%-ға ұлғайғандығын байқатады. Бұл білім алушылардың осы мамандықта істеу қабілеттілігіне сенімділігінің көтерілгендігін, мектепте жұмыс істеу, мұғалім болу мотивтерінің ұлғайғанын көрсетеді. Керісінше сыналушылар арасында жағдаяттық мотивтің төмендегені байқалады.

Кесте 1

Бақылау және экспериментальды топтардағы білім алушылардың кәсіби-педагогикалық бағыттылығының түрлерінің айқындалуы (бақылау кезеңі)

Топтар	Кәсіптік-педагогикалық бағыттылықтың түрлерінің айқындалуы					
	Жағдаяттық бағыттылық		Пәндік бағыттылық		Педагогикалық бағыттылық	
	саны	%	саны	%	саны	%
БТ (17 адам)	3	17,6	7	41,2	7	41,2
ЭТ-1 (16 адам)	2	12,5	8	50	6	37,5
ЭТ-2 (18 адам)	2	11,1	7	38,9	9	50

Нәтижелер мынадай: БТ-17,7%-ға, ЭТ-1 – 12,5%-ға және ЭТ-2 – 16,7%-ға кемігендігі байқалады. Бұл білім алушылардың педагогикалық іс-әрекетке қызығушылығының артқанын, педагогикалық еңбектің қоғамдық маңызына, жастар мен балалармен жұмыс істей алмау қабілетіне сенімділігіне, сүйікті пәнмен мектепте жұмыс істеу мүмкіндігіне көзқарастарының өзгергендігін көрсетеді. Сыналушылардың педагогикалық бағыттылығында көлемді өзгерістер болмағандығы анықталды: БТ-17,6%-ға кеміген, ЭТ-1-6,3%-ға және ЭТ-2-22,2%-ға кемігені анықталды. Бұл білім алушылардың сүйікті пәндерін педагогикалық іс-әрекетте де жүзеге асыруды қарастыруға болатындығын көрсетеді, яғни білім алушылардың кәсіби-педагогикалық бағыттылығы арта түскендігі көрінеді. Әдістеме нәтижелері білім алушылардың кәсіби бағыттылығын қалыптастырудағы ғылыми үйірмелерді ұйымдастырудың тиімділігін көрсетеді.

Білім алушылардың оқу мотивтерін зерттеу үшін Т.Т.Ильинаның «Оқу іс-әрекетінің мотивациясы» атты тест-сұрағын бақылау кезеңінде қайта қолдандық. Әдістеменің нәтижесі кесте 2 көрсетілген.

Кестеге назар аударсақ зерттеуге қатысушы сыналушылардың оқу мотивтерінде өзгерістер болғанын байқауға болады.

Әдістеме нәтижелеріне нақтырақ тоқталып өтсек, бақылау тобында «Білім алу» шкаласы бойынша жоғары деңгей – 5,8%, орташа – 0,2%, төмен – 5,8%-ға азайғанын байқаймыз. ЭТ-1 «Диплом алу» көрсеткіші – жоғары деңгей –30,2%-ға, орта –23,6%-ға, төменгі – 37,4%-ға азайса, ЭТ-2 – жоғары деңгей – 38,8 %-ға, орта – 11,1%-ға, төменгі – 49,9%-ға азайғанын көреміз.

«Мамандықты меңгеру» шкаласы жоғары деңгейде БТ – 29,4%, ЭТ-1 – 31,3%, ЭТ-2 – 33,4%-ға өсті. Осы шкала бойынша орта деңгей БТ – 11,8%, ЭТ-1 – 6,2%, ЭТ-2 – 11,2% өзгерсе, төменгі деңгей бойынша БТ – 17,6%, ЭТ-1 – 25,1%, ЭТ-2 – 22,2%-ға өзгерді. Ал «Білім алу» шкаласы жоғары деңгейде БТ – 35,3%-ға, ЭТ-1 – 37,5%-ға, ЭТ-2 – 44,5%-ға өзгерді. Орта деңгей бойынша БТ – 5,9%, ЭТ-1 – 18,8%, ЭТ-2 – 16,7%-ға өзгеріс болса, төменгі деңгей БТ – 29,4%, ЭТ-1 – 18,7%, ЭТ-2 – 27,8%-ды құрады.

Кесте 2

Білім алушылардың оқу мотивациясы (бақылау кезеңі)

Топ	Білім алушылардың оқу мотивтері																	
	Білім алу						Мамандықты меңгеру						Диплом алу					
	төмен		орташа		жоғары		төмен		орташа		жоғары		төмен		орташа		жоғары	
	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%	саны	%
БТ (17 адам)	2	11,8	5	29,4	10	58,8	2	1,8	5	29,4	1	5,8	8	47	6	35,3	3	17,7
ЭТ-1 (16 адам)	1	6,3	6	37,5	9	56,2	1	6,2	7	43,8	8	50	9	56,2	5	32,3	2	11,5
ЭТ-2 (18 адам)	-	-	7	38,9	11	61,1	-	-	8	44,4	1	5,6	1	61,1	6	33,3	1	5,6

Алынған нәтижелер болашақ мұғалімдердің бойында болашақ мамандықтарына деген қарым-қатынасының өзгергенін. Ендігі жағдайда, білім алушылар үшін ЖОО-да оқу тек диплом алу, емтиханды еш қиналмай тапсырудан гөрі, болашақ мамандығына деген ынтасының, қызығушылығының артқандығын, бар күш жігерін жұмсағысы келетіндігін көрсетті.

Эксперименттің бақылау кезеңінің нәтижесінде эксперименттік топтар мен бақылау топтарының кәсіби бағыттылығының айтарлықтай өзгерістер болғанын көрсетті. Оқыту үрдісінде білім алушыларды ғылыми үйірмелерге тартып, болашақ мұғалім мамандығына байланысты мәселелерді, озық педагогтардың тәжірибесімен танысып, зерттеу арқылы білім алушылардың болашақ мамандығына байланысты қарым-қатынасының жағымды жаққа өзгергендігін анықтадық.

4. Қорытынды.

Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде мынадай ұсыныстар жасаймыз:

-Студенттердің кәсіби бағыттылығын қалыптастыруда ғылыми үйірмелерге білім алушыларды бірінші курстан тарту;

-Жоғары оқу орындарында білім алушылардың кәсіби бағыттылығын қалыптастыруда оқу–тәрбие процесінде ғылыми үйірмелерді жүйелі ұйымдастыру.

Әдебиет тізімі

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстан – 2050 бағдарламасы»: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. 2012 жылғы 14 желтоқсан. http://www.akorda.kz/kz/page/page_kazakstan-respublikasynyn-prezidenti-n-a-nazarbaevtyyn-kazakstan-khalkyna-zholdauy-2012-zhylhy-14-zheltoks_1357813742

Садуова, Ж.Н. Жаңа педагогикалық технологиялар арқылы болашақ мұғалімдердің кәсіби бағыттылығын қалыптастыру: пед. ғылым. канд-ты... дис. авторефераты: 13.00.08 / Садуова Ж.Н. – Түркістан, 2008. – 26 б.

Сейтешев, А.П. Профессиональная направленность личности: теория и практика воспитания. – Алма-Ата: Наука, 1990. – 336 с.

Шищенко, Г.А. Педагогические условия формирования профессиональной направленности студентов колледжа физической культуры: автореф. дис... кандидата. педагогических наук.: 13.00.01, 13.00.04 / Шищенко Г.А. - Екатеринбург, 1998. – 21 с.

УДК 372. 854

МЕТОДИКА ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ТУРА IV РЕСПУБЛИКАНСКОЙ ОЛИМПИАДЫ СТУДЕНТОВ ПО ХИМИИ

Жумагалиева Б.М.,

к.х.н., доцент КГПИ

Кобец Т.С.,

м.п.н., преподаватель КГПИ,

г. Костанай, Казахстан

Аннотация

Мақалада ІҮ республикалық студенттердің химия олимпиадасының эксперименттік турының есебі калий бихроматын перманганометрлік әдіспен анықтау тәсілі ұсынылған.

Мақалада әдістің теориялық негіздері, «Нәтижелер және оны талқылау» бөлімінде жұмыстың орындалу алгоритмі көрсетілген. Сонымен қатар темір (II) сульфатын калий перманганатымен титрлеу қисығы және титрлеу барысындағы потенциалды анықтау кестесі берілген. Ұсынылған әдістеме оқытушылар мен студенттерге химия олимпиадасының эксперименттік турына дайындалуға пайдасын тигізеді деп сенеміз.

Аннотация

В статье предложена методика определения бихромата калия перманганометрическим методом экспериментального тура IV республиканской олимпиады студентов по химии. В основной части статьи приведены теоретические основы метода, в пункте «Результаты и обсуждение» показан алгоритм выполнения работы. В статье также приведена кривая титрования раствора сульфата железа (II) перманганатом калия и таблица определения потенциалов в ходе титрования. Предложенная методика может быть полезной студентам и преподавателям для подготовки к экспериментальному туру олимпиад по химии.

Abstract

The paper proposes a method for determination of potassium dichromate method permanganometric experimental round IV Republican Olympiad students in chemistry. In the main part of the paper, the theoretical foundations of the method, under "Results and Discussion" shows the algorithm performance. The article also shows the titration curve of the solution of iron sulfate (II) with potassium permanganate and the table definition in the potential titration. The proposed method can be useful for students and teachers to prepare for the experimental round competitions in chemistry.

Түйінді сөздер: олимпиадалық есептер, перманганатометрия, титрлеу, тотығу-тотықсыздану потенциалы, калий бихроматы, эквиваленттік нүкте.

Ключевые слова: олимпиадные задачи, перманганатометрия, титрование, окислительно-восстановительный потенциал, бихромат калия, эквивалентная точка.

Key words: olympiad tasks, permanganatometry, titration, redox potential, potassium dichromate, equivalent point.

1. Введение.

В последнее время особое внимание уделяется предметным олимпиадам студентов. В связи с этим представляет интерес подготовка студентов к олимпиаде по химии. Олимпиадные задачи по химии классифицируют на теоретические и экспериментальные.

К теоретическому туру по мнению Бекишева К. [1] многие одаренные дети могут готовиться самостоятельно, если они обеспечены необходимой литературой. В экспериментальный тур олимпиад по химии, в основном включают задачи количественного анализа.

Для решения экспериментальных задач необходимо рассмотреть более глубоко теоретические основы данной темы и обратить внимание на технические особенности выполнения работы. Поэтому нами предложена методика определения бихромата калия перманганатометрическим методом экспериментального тура IV республиканской олимпиады студентов по химии.

Перманганатометрическое титрование – один из методов окислительно-восстановительного титрования, основанный на использовании перманганата калия в качестве окислителя. При этом окислители определяют перманганатометрическим способом обратного титрования.

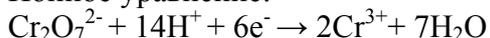
2. Материалы и методы.

Бихромат калия $K_2Cr_2O_7$ сам является окислителем и потому подобно $FeCl_3$, титроваться перманганатом калия $KMnO_4$ не может.

В то же время нецелесообразно и восстанавливать бихромат калия $K_2Cr_2O_7$ в ионы Cr^{3+} , являющиеся гораздо более слабым восстановителем $E_0(Cr_2O_7^{2-}/Cr^{3+} = 1,36 В)$, чем ионы Fe^{3+} $E_0(Fe^{3+}/Fe^{2+} = 0,77 В)$. Для перманганатометрического определения бихромата можно, однако, воспользоваться тем обстоятельством, что в кислой среде он окисляет соли двухвалентного железа, например:

Ионное уравнение:

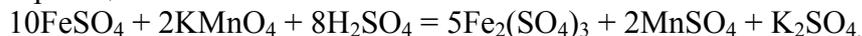

$$M_{\text{ЭКВ}}(K_2Cr_2O_7) = f_{\text{ЭКВ}}(K_2Cr_2O_7) * M(K_2Cr_2O_7) = \frac{1}{6} \cdot 294,2 \text{ г/моль} = 49,04 \text{ г/моль}.$$

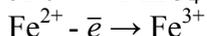
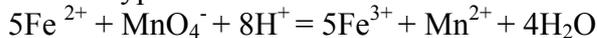
Если на исследуемый раствор $K_2Cr_2O_7$ подействовать в присутствии H_2SO_4 точно отмеренным заведомо избыточным объемом титрованного раствора $FeSO_4$, то оттитровав перманганатом остаток его после реакции, по разности можно найти сколько $FeSO_4$ прореагировало с $K_2Cr_2O_7$.

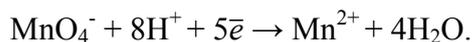
Вместо $FeSO_4$ в этом случае удобнее применять более устойчивое соединение двухвалентного железа, а именно уже известную соль Мора: $(NH_4)_2SO_4 \cdot FeSO_4 \cdot 6H_2O$. Однако и она сравнительно быстро изменяет титр, вследствие чего последний приходится устанавливать параллельно с выполнением определения.

Титрование избытка сульфата железа (II) перманганатом калия основывается на следующей реакции:

Ионное уравнение:

Поскольку ион Fe^{2+} теряет при реакции 1 электрон, моль-эквивалент его равен молярной массе, т.е. 55,84 г/моль.

$$M_{\text{ЭКВ}}(\text{Fe}) = f_{\text{ЭКВ}}(\text{Fe}) = \frac{1}{1} \cdot 55,84 \text{ г/моль}.$$

Окислительно-восстановительный потенциал $E(\text{Fe}^{3+}/\text{Fe}^{2+}) = E^0(\text{Fe}^{3+}/\text{Fe}^{2+}) + \frac{0,058}{1} \lg \frac{[\text{Fe}^{+3}]}{[\text{Fe}^{+2}]}$ $E(\text{MnO}_4^-/\text{Mn}^{2+})$ выражается уравнением:

$$E(\text{MnO}_4^-/\text{Mn}^{2+}) = E^0(\text{MnO}_4^-/\text{Mn}^{2+}) + \frac{0,059}{5} \lg \frac{[\text{MnO}_4^-][\text{H}^+]^8}{[\text{Mn}^{2+}]}$$

$$E^0(\text{MnO}_4^-/\text{Mn}^{2+}) = 1,52 \text{ В } M_{\text{ЭКВ}}(\text{KMnO}_4) = \frac{1}{5} \cdot 158,08 = 31,61 \text{ г/моль}.$$

Из этого уравнения видно, что $E(\text{MnO}_4^-/\text{Mn}^{2+})$ в сильной степени зависит от концентрации иона водорода $[\text{H}^+]$.

Иногда титрование стандартным раствором перманганата калия проводят в нейтральных или щелочных растворах:

$$E(\text{MnO}_4^-/\text{MnO}_2) = E^0(\text{MnO}_4^-/\text{MnO}_2) + \frac{0,058}{3} \lg \frac{[\text{MnO}_4^-]}{[\text{MnO}_2][\text{OH}^-]^4}$$

$$E^0(\text{MnO}_4^-/\text{MnO}_2) = +0,57 \text{ В}.$$

Таким образом, $E(\text{MnO}_4^-/\text{MnO}_2)$ в сильной степени зависит от $[\text{OH}^-]$ или $[\text{H}^+]$.

$$M_{\text{ЭКВ}}(\text{KMnO}_4) = \frac{1}{3} 158,08 = 52,69 \text{ г/моль}.$$

Так как перманганат калия в кислой среде отличается высоким окислительно-восстановительным потенциалом многие вещества, которые невозможно оттитровать растворами более слабых окислителей, можно определить перманганатометрическим методом. Таким образом восстановление перманганат иона лучше происходит в кислой среде.

Ионы железа (II) легко окисляются перманганатом в кислой среде, но если для анализа дан твердый образец, то анализируемое вещество предварительно должно быть переведено в растворимое соединение в виде какой-либо соли железа (II).

Если исходное твердое вещество растворимо в воде или серной кислоте, то титрование его водного или сернокислого раствора не вызывает особых трудностей. Но если анализируемый объект растворим только в хлористоводородной кислоте, это вызывает некоторые осложнения, так как хлорид-ионы мешают определению Fe^{2+} -ионов вследствие сопряженного окисления Cl^- -ионов перманганатом калия в присутствии ионов железа (II). При этом часть перманганата расходуется на окисление хлорид-ионов, окисляющихся с образованием свободного хлора, и результаты титрования получаются искаженными. Нагревание титруемого раствора также ухудшает результаты титрования, ошибки возрастают при титровании сильно разбавленных солянокислых растворов по мере увеличения скорости титрования.

В таких случаях прибегают к особым приемам, препятствующим окислению хлорид-ионов, то есть добавляют защитный реактив Циммермана-Рейнгардта, в состав которого входят сульфат марганца (II) (MnSO_4), серная кислота (H_2SO_4) и фосфорная кислота (H_3PO_4).

Назначение отдельных компонентов смеси состоит в следующем [3]:

1. В присутствии ионов марганца (II) сопряженное окисление хлорид-ионов не наблюдается, так как Mn^{2+} -ионы окисляются быстрее, чем Cl^- -ионы, превращаясь в Mn^{3+} -ионы, являющиеся сильными окислителями, способными быстро окислять Fe^{2+} -ионы, оксалат ионы, гидрохинон и т.п.

2. Фосфорная кислота связывает в бесцветный комплекс $[\text{Fe}(\text{PO}_4)_2]^{-3}$ окрашенные в желтый цвет Fe^{3+} -ионы, получающиеся в результате окисления перманганатом Fe^{2+} -ионов.

3. Серная кислота благоприятствует окислению Fe^{2+} -ионов, препятствует образованию продуктов гидролитического расщепления солей железа и предотвращает окисление Fe^{2+} -ионов кислородом воздуха.

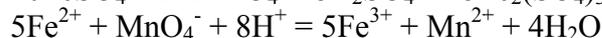
3. Результаты и обсуждение.

Кривая титрования соли железа перманганатом калия в кислой среде.

Потенциал определяется по уравнению Нернста:

$$E = E_0 + \frac{RT}{nF} \ln \frac{[OX]}{[Red]} \quad E = E_0 + \frac{0.058}{n} \lg \left[\frac{OX}{Red} \right]$$

$$\lg K = \frac{(E_1 E_2)_n}{0.058} = \frac{(1.51 - 0.77) \cdot 5}{0.058} = 63.8 \quad K = 10^{63.8} - \text{константа равновесия.}$$

$$E = 0.77 + \frac{0.058}{1} \lg \frac{[Fe^{3+}]}{[Fe^{2+}]} \quad E_0(Fe^{3+}/Fe^{2+}) = 0.77 \text{ В}$$

$$E_0 \left(\frac{MnO_4^-}{Mn^{2+}} \right) = 1.51 \text{ В} \quad E = 1.51 + \frac{0.058}{5} \lg \frac{[MnO_4^-][H^+]^8}{[Mn^{2+}]}$$

Кривая титрования FeSO₄ с KMnO₄ в кислой [H⁺] = 1 среде (pH=0)

До эквивалентной точки потенциал определяется по концентрации железа.

100 мл 0,1н FeSO₄ + 1,0 мл 0,1н KMnO₄

В результате титрования образуется 1 мл Fe₂(SO₄)₃, а концентрация Fe³⁺ и Fe²⁺ определяется:

$$[Fe^{3+}] = \frac{0.1 \cdot 1.0}{100.0} = 1.0 \cdot 10^{-3} \text{ моль/л}$$

$$[Fe^{2+}] = \frac{0.1 \cdot 99}{100.0} = 0.099 \text{ моль/л}$$

Для упрощения расчета можно округлить 0,058 ≈ 0,06 (-2 * 0,06 = -0,12)

Окислительно-восстановительный потенциал.

$$E = 0.77 + 0.06 \lg \frac{1.0 \cdot 10^{-3}}{0.099} = 0.77 - 0.12 = 0.65 \text{ В}$$

В дальнейшем прибавлении титранта расчеты ведутся по пункту 1.

Кривые оксидиметрического титрования обычно не зависят от разбавления раствора, поскольку в уравнение Нернста входит отношение концентраций окисленной и восстановленной форм, которое с разбавлением раствора не изменяется.

В эквивалентной точке потенциал определяется $E_{\text{эkv}} = \frac{E_1 n_1 + E_2 n_2}{n_1 + n_2}$.

После эквивалентной точки потенциал определяется по концентрации перманганата (Таблица 1).

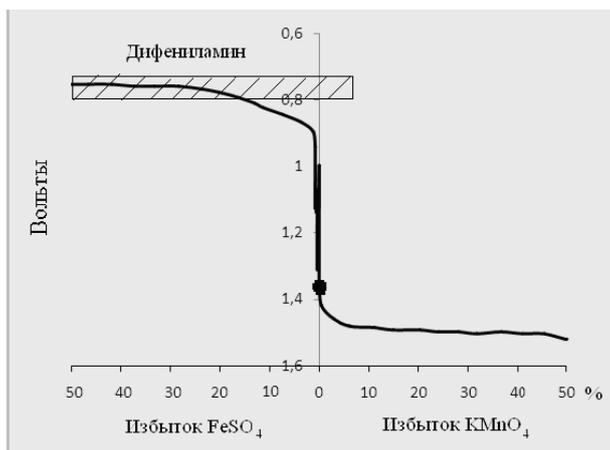

Рис. 1. - Кривая титрования раствора FeSO₄ перманганатом калия (при [H⁺] = 1).

Таблица 1.

Определение потенциала в ходе титрования.

V(KMnO ₄)	Избыточный объём, мл		[Fe ³⁺] / [Fe ²⁺]	[MnO ₄ ⁻] / Mn ²⁺	Потенциал, E, В
	FeSO ₄	KMnO ₄			

50	50	-	50/50=1	-	0.770
91	9	-	91/9=10	-	0.828
99	1	-	99/1=100	-	0.886
99,9	0.1	-	99.9/0.1=1000	-	0.944
$100 E_{\text{эқв}}=E^0_{1n_1}+E^0_{2n_2}/$ n_1+n_2	-	-	-	-	1.387
100.1	-	0.1	-	0.1/100=0.001	1.475
101.0	-	1.0	-	1/100=0.01	1.487
110.0	-	10.0	-	10/100=0.1	1.498
200	-	100	-	100/100=1.0	1.510

Расчёт потенциала в каждой точке производится следующим образом:

$$E=0.77+0.058\lg 1$$

$$E=0.77+0.058\lg 10$$

$$E=0.77+0.058\lg 100$$

$$E=0.77+0.058\lg 1000$$

$$E=0.77+5 \cdot 1.51/5+1;$$

$$E=1.51 \cdot 5+0.77 \cdot 1/5+1$$

$$E=1.51+0.058/5 \lg 0.001$$

$$E=1.51+0.058/5 \lg 0.01$$

$$E=1.51+0.058/5 \lg 0.1$$

$$E=1.51+0.058/5 \lg 1$$

Исследуемый раствор, содержащий $K_2Cr_2O_7$, в мерной колбе разбавляют дистиллированной водой до метки и тщательно перемешивают.

Аликвотную часть (10мл) анализируемого раствора переносят пипеткой в коническую колбу, для титрования, добавляют 10 мл 2 (моль-экв) / л раствора H_2SO_4 , 5 мл смеси Циммермана-Рейнгардта, а затем фиксированный заведомо избыточный объем стандартного раствора соли Мора $((NH_4)_2SO_4 \cdot FeSO_4 \cdot 6H_2O)$ титруют при тщательном перемешивании до появления сероватой окраски. Еще 1-2 избыточные капли перманганата калия окрасят раствор в отчетливо розовый цвет, но при этом он будет уже перетитрован.

Для приготовления защитной смеси Циммермана-Рейнгардта растворяют 67 г кристаллического $MnSO_4 \cdot 7H_2O$ в 500-600 мл воды, прибавляют 139 мл H_3PO_4

($\rho = 1,7 \text{ г/см}^3$) и 130 мл H_2SO_4 ($\rho = 1,8 \text{ г/см}^3$) и разбавляют водой до 1 л [4].

$$C(KMnO_4) = 0,05 \text{ н.}$$

$$C_{\text{соль Мора}} = 0,05 \text{ н. (20-25 мл)}$$

Массу бихромата калия $K_2Cr_2O_7$ в растворе можно определить по расчетам метода обратного титрования:

$$m(K_2Cr_2O_7) = \frac{(C(FeSO_4) \cdot V(FeSO_4)) - (V(KMnO_4) \cdot V(KMnO_4)) \cdot M_{\text{эқв}}(K_2Cr_2O_7) \cdot V_k}{V(K_2Cr_2O_7) \cdot 1000}$$

где V_k - объем мерной колбы,

$V(K_2Cr_2O_7)$ – объем аликвота.

Контрольные вопросы:

1. Напишите уравнения окислительно-восстановительных реакций, протекающих в ходе определения.

2. Как меняется глубина восстановления перманганат-иона в зависимости от среды.

3. Определите фактор эквивалентности для каждого вещества, меняющего степень окисления в ходе процесса.

4. Напишите уравнения Нернста для соответствующих полуреакции.

5. С какой целью добавляется смесь Циммермана-Рейнгардта при титровании.

6. Постройте схематически кривую титрования раствором $KMnO_4$ в кислой среде.

7. Приведите формулы расчета точек кривой до точки эквивалентности, в точке эквивалентности и после точки эквивалентности.

$$E_0(\text{Fe}^{3+}/\text{Fe}^{2+}) = 0,77 \text{ В.}$$

$$E_0(\text{MnO}_4^-/\text{Mn}^{2+}) = 1,52 \text{ В.}$$

Таким образом предложенная нами методика может быть полезной студентам для подготовки к экспериментальному туру.

Список литературы

1. Бекишев К.Б. Химические олимпиады.- Алматы: Дарын, 2001. – 38 с.
2. Алексеев В.Н. Количественный анализ, 4-е изд., перераб. – М.: Химия, 1972. – 568 с.
3. Крешков А.П. Основы аналитической химии. Т.2. – М.:Химия,1976. – 472 с.
4. Васильев В.П. Аналитическая химия. Лабораторный практикум: учебное пособие для вузов. – М.: Дрофа, 2006. – 414 с.

УДК 378

РАБОЧАЯ ТЕТРАДЬ КАК ОДНО ИЗ СРЕДСТВ ОБУЧЕНИЯ ДЕТЕЙ С ЗПР И РАЗВИТИЯ У НИХ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ

*Севостьянова С.С., доцент
кафедры психологии КГПИ
Бродельщикова Л.Е., психолог
школы №21, г. Костанай*

Аннотация

Балалар арасындағы айрықша қажеттіліктері бар орыс тілі сабағы жұмыс ұйымының карамағында ұсынылған бастауыш сынып мұғалімдеріне арналған.

Аннотация

Представленный материал предназначен для учителей начальных классов, при организации работы на уроках русского языка среди детей с особыми потребностями.

Abstract

The presented material is intended for the teachers of initial classes, during organization of work on the lessons of Russian among children with the special necessities.

Түйінді сөздер: *айрықша қажеттіліктер, инклюзив, тілді оқыту жүйесі, дамытудың танымдық қажеттіліктері, түзету.*

Ключевые слова: *особые потребности, инклюзив, система обучения языку, познавательные потребности, развитие, коррекция.*

Key words: *the special necessities, departmental to the language teaching, cognitive necessities, development, correction.*

1. Введение

В настоящее время инклюзивное образование становится реальностью, несмотря на неоднозначность отношения педагогов и психологов к этому новому сегменту системы образования. В накопленном опыте инклюзии, полученном в рамках многочисленных экспериментальных исследований, имеется и положительный и отрицательный моменты, на которых мы останавливаться не будем. Известно, что инклюзивное образовательное пространство основано на предоставлении вариативных форм обучения для детей с разными стартовыми возможностями. В этом процессе важная роль отводится учителям и психологам, которые

привносят свой опыт и знания для того, чтобы каждый ребенок мог учиться с наибольшей для себя пользой. Инклюзивный подход делает образование более индивидуализированным. Когда педагог планирует урок, используя эту стратегию, ему не надо снижать планку, ему надо учитывать все особенности своих учеников.

Реализация индивидуального подхода предполагает учет запросов и потребностей детей с различным темпом психофизического развития; выбор форм, методов и средств обучения с учетом индивидуальных образовательных потребностей каждого члена ученической группы. Вариативность в организации процессов обучения предполагает наличие вариативной развивающей среды: необходимых дидактических пособий, средств обучения, а также вариативной методической базы обучения и воспитания, используя которую педагог может применять в своей работе разнообразные методы и средства, как из общей, так и специальной педагогики и психологии. В системе школьного инклюзивного обучения от педагогов требуется готовность к раскрытию потенциальных возможностей обучения детей с особыми потребностями, понимания их психологического развития, познавательной деятельности, слабых и сильных сторон личности; владение конкретными методами и приемами коррекционной поддержки ребенка. Для того, чтобы «включённое» обучение стало относительно полноценным и полезным детям с задержкой психического развития необходимо своевременно принимать меры для оптимизации образовательного процесса, осуществлять постоянный контроль их достижений в сфере академической и жизненной компетенции[1]. Вот почему необходима разработка соответствующих дидактических пособий и поиск средств обучения.

2. Материалы и методы исследования.

Опираясь на вариативность методической базы, используя индивидуальную программу обучения, для реализации стимуляции самостоятельной активности ребенка, учителями начальных классов основной общеобразовательной школы №21 г. Костаная была разработана и апробирована на практике рабочая тетрадь по русскому языку для учащихся вторых – третьих классов инклюзивного образования. При составлении рабочей тетради придерживались следующих методических принципов построения учебного материала, направленных на обеспечение системного усвоения учащимися знаний и развитие познавательных процессов:

- усиление роли практической направленности изучаемого материала;
- выделение сущностных признаков изучаемых явлений;
- опора на жизненный опыт ребенка;
- опора на объективные внутренние связи в содержании изучаемого материала, принципа необходимости и достаточности;
- введение в содержание коррекционных разделов, предусматривающих развитие и активизацию познавательной деятельности.

Рабочая тетрадь по русскому языку рассматривается авторами как средство овладения языком учащимися с различным уровнем психического развития и как средство коррекции у них неразвитых познавательных процессов. Основная задача учителя в ходе использования рабочей тетради: развивать связную, грамотную письменную и устную речь, расширять кругозор детей, активизировать словарный запас. Развивать познавательный интерес, логическое и образное мышление, восприятие, память, внимание, творческие способности, воображение. Корректировать и развивать мыслительную деятельность. Для решения поставленной задачи были использованы разнообразные дифференцированные задания, иллюстративный материал и упражнения, направленные на развитие познавательных процессов. Материалы коррекционно-развивающих упражнений включают задания, ориентированные на определенное умственное развитие, что дает возможность корректировать умение понимать и выполнять инструкцию упражнений и повышает учебную мотивацию и самооценку. Содержание рабочей тетради отличается логически выстроенной системой заданий, направленной на формирование у детей с особыми потребностями должного уровня развития грамотной устной и письменной речи и познавательных процессов необходимого в ходе усвоения ими опреде-

ленного учебного материала. Задания рабочей тетради способствуют доступно объяснить материал учебного предмета, помогает детям его осмыслить и применить на практике.

В рабочей тетради предусмотрено постепенное поэтапное возрастание требований по всем направлениям работы: усложнение типа предложений, повышение самостоятельности, переход от опоры на практическую деятельность к выполнению заданий на основе представления, сравнения, обобщения получаемой информации. Рабочая тетрадь ориентирует ученика на усвоение той нормы, которой может овладеть школьник второго – третьего класса. Для примера приводится содержание ряда тем из рабочей тетради по русскому языку для учащихся вторых – третьих классов.

Темы для учащихся вторых классов.

Тема: Безударные гласные, проверяемые ударением.

Карточка № 1

1. Напишите проверочные слова.

Хв...сты - _____, р...га- _____,

Вр...чи- _____, к...ты- _____.

2. Напиши названия предметов(по картинкам) Поставь ударение. Подбери к ним проверочные слова.

3. Вставить пропущенные буквы, рядом написать проверочные слова.

Рыжая л...са живёт в л...су .

4. Найди 10 ошибок на картинке.

Тема: Большая буква в именах собственных.

Карточка № 2

1. Разгадай ребусы. Напиши клички животных в алфавитном порядке.

2. Обведи в кружок нужную букву

Около будки лежит (П, п) ёс (Ш, ш)арик. По двору бежит (К, к)отенок (Б, б)арсик. За забором мычит (К, к)орова и гогочут (Г, г)уси. На лугу пасётся (К, к)оза (З, з)орька.

3. Найди и исправь ошибки. Запиши правильно предложения.

УЛЕТЕЛ ОРЁЛ ЗА ГОРОД ОРЁЛ. ИВАН БЛИНОВ СЪЕЛ МНОГО БЛИНОВ. НАША ПОЛЯ ВЕРНУЛАСЬ С ПОЛЯ. ДОМИК ДЛЯ СКВОЦОВ ДЕЛАЛ АЛЁША СКВОРЦОВ.

4. Раздели «склеенные» между собой слова.

ШАРКОРЗИНАБОТИНКИБИНОКЛЬЕДАОБЕЗЬЯНАКНИГАРУКАЕЛЬЧАСЫТРАМВАЙ
САМОВАРЛУЧИГРАОКНОМАШИНАУЧЕНИКЛИНЕЙКАОДЕЯЛОСАМОЛЁТПАРТА

Темы из рабочей тетради по русскому языку для учащихся третьих классов.

Тема: Речь. Предложение. Главные и второстепенные члены предложения

Предложение – это группа слов, которая выражает законченную мысль. Предложения бывают различные по цели высказывания (повествовательные, вопросительные и побудительные).

Карточка № 1

1. Определите границы предложений.

Хорошо было за городом стояло лето на полях уже золотилась рожь кто это рассказывает длинноногий по зелёному лугу это аист.

2. Составьте предложение(по картинке). Подчеркните грамматическую основу.

Предлагается схема: второстепенный член – подлежащее – сказуемое.

3. Поставьте в словах ударения.

4. Впиши названия животных в клеточки кроссворда. В этом тебе поможет слово «ЗООПАРК».

Тема: Главные и второстепенные члены предложения.

Карточка № 3

1. Написать предложения (по картинке) подчеркнуть грамматическую основу. Предлагается схема: подлежащее - сказуемое - второстепенный член.

2. Распространите предложения.

Хмурится небо. Ревёт ветер. Несутся тучи.

3. Подчеркните основу.

4. Пройди лабиринт

3. Обсуждение.

До апробации рабочей тетради у детей был определён уровень развития таких познавательных процессов как внимание, память и мышление. В ходе психодиагностики были использованы следующие методы исследования: матрица с кольцами Ландольта, «Корректирующая проба», «Десять слов», «Долговременная память», «Прогрессивные матрицы Дж.Равена» методика Э.Ф. Замбацявичене, «Исключение четвёртого лишнего предмета» С.Я. Рубинштейн. Психодиагностика познавательных процессов детей с ЗПР и детей с нормальным развитием позволила установить, что у детей с ЗПР наблюдается низкий уровень концентрации и устойчивости внимания, слабое переключение и распределение внимания, частое отвлечение и колебание внимания, что приводит к неравномерной работоспособности. Память детей с ЗПР характеризуется недостаточным уровнем развития объема, скорости слухоречевого запоминания (вербальная память) и объема отсроченного воспроизведения, низким уровнем развития долговременной памяти. У детей с ЗПР отмечается недостаточно развитое наглядно-образное мышление и логическое мышление. Дети не умеют работать по образцу, находить связи и отношения между предметами, не могут выделять существенные признаки, классифицировать предметы.

В конце первой четверти 2014 – 2015 учебного года была проведена повторная психодиагностика познавательных процессов у детей с ЗПР, результаты которой указывают на положительную динамику в уровне их развития. Результативность использования рабочей тетради по русскому языку подтверждается и заметными успехами детей в учебной деятельности: у них появился интерес к занятиям, на уроке активно выполняют предложенные учителем задания, внимательно выслушивают указания учителя и только затем выполняют задания. При заучивании учебного материала начинают использовать простейшие приемы смыслового запоминания, устанавливают связи между предметами, выделяют существенные и не существенные признаки. Дальнейший мониторинг позволит объективировать успешность использования рабочей тетради по русскому языку.

4. Выводы.

Таким образом, использование содержания рабочей тетради в процессе обучения учащихся вторых – третьих классов с ЗПР в условиях инклюзивного образования оказалось эффективным и может быть рекомендовано учителям начальных классов, как одно из средств обучения детей с особыми потребностями и развития у них познавательных процессов.

Список литературы

Инденбаум Е.Л. О содержании, практике постановки и формулировках функционального диагноза как средстве формализации мониторинга развития школьников с лёгкими формами интеллектуальной недостаточности. // Дефектология. 2 012, № 3. – с.3 – 13.

УДК 343.102

ОСНОВАНИЯ ПРИМЕНЕНИЯ МЕР ПРЕСЕЧЕНИЯ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

*Байзаков А.М.,
магистрант 1 курса КСТУ
г. Костанай*

Аннотация

Аталған мақалада Қазақстан Республикасындағы қылмыстық процессте бұлтарпау шараларын қолдану негіздері қаралған. Бұлтарпау шараларын қолдану негіздері туралы мәселе теорияда және оларды қолдану тәжірибесінде өте күрделі болып табылады. Негіздер болған кезде бұлтарпау шараларын қолдану қажеттілігі айқындалған және дәйекті, өйткені әрбір бұлтарпау шарасы қандай да бір деңгейде болмасын адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын шектейді. Мақалада сонымен қатар, күдікті мен айыпталушының құқықтары мен бостандықтарын шектеу заңдылығы мен дәйектілігіне кепіл болуы тиіс бұлтарпау шараларын қолдану негіздеріне өздерінің зерттеулерін арнаған көптеген авторлардың түрлі көзқарастары қаралған.

Аннотация

В данной статье рассмотрены основания применения мер пресечения в уголовном процессе Республики Казахстан. Вопрос об основаниях применения мер пресечения является одним из сложных в теории и практике их применения. Выявлена и обоснована необходимость применения мер пресечения при наличии оснований, так как каждая мера пресечения в той или иной степени ограничивает права и свободы человека и гражданина. В статье также рассмотрены различные точки зрения многих авторов, посвятивших свои исследования основаниям мер пресечения, которые должны гарантировать законность и обоснованность ограничения прав и свобод подозреваемого и обвиняемого.

Abstract

This article describes the base application of preventive measures in the criminal trial of the Republic of Kazakhstan. The question about the base of application of preventive measures is one of the most difficult in the theory and practice of their application. The need for preventive measures on the bases is identified and justified, since each preventive measure to some extent limit the rights and freedoms of man and citizen. The article also discussed various viewpoints of many authors who have devoted their research bases to preventive measures, which should ensure the legality and validity of the restriction of the rights and freedoms of the suspect and the accused.

Түйінді сөздер: бұлтарпау шараларын, түптер, айғақ, құқықтықтың шарттары, айыпкер, заңнама.

Ключевые слова: мера пресечения, основания, доказательство, правовые условия, обвиняемый, законодательство.

Key words: preventive measures, base, proof, legal conditions, accused, legislation.

1. Введение.

Выполнение задач, которые стоят перед уголовным процессом, таких, как защита прав, свобод и законных интересов человека и гражданина, собственности, прав и законных интересов организаций общественного порядка и безопасности, окружающей среды, консти-

туционного строя и территориальной целостности Республики Казахстан, охраняемых законом интересов общества и государства от преступных посягательств, охрана мира и безопасности человечества, а также предупреждение преступлений невозможно без применения мер процессуального принуждения.

Центральное место в системе мер уголовно-процессуального принуждения, направленных на обеспечение реализации требований закона, занимают меры пресечения, которые применяются к обвиняемому и в исключительных случаях к подозреваемому.

2. Обсуждение.

Мерами пресечения в уголовном процессе называются меры процессуального принуждения, применяемые органом, ведущим судопроизводство, в установленном законодательством порядке, путем ограничения личных прав и свобод, получения имущественных гарантий, личного поручительства, а также наблюдения, присмотра за обвиняемым, подозреваемым в целях недопущения с их стороны скрыться от дознания, предварительного следствия или суда, воспрепятствовать объективному расследованию и разбирательству дела в суде, продолжать заниматься преступной деятельностью, а также для обеспечения исполнения приговора (Оспанов С.Д. Уголовный процесс РК (часть общая). – А-А, 2002).

Сообразуясь с развитием нашего общества на данном этапе, законодатель считает, что удовлетворяют на сегодняшний день семь мер пресечения – подписка о невыезде и надлежащем поведении, личное поручительство, наблюдение командования воинской части за военнослужащим, отдача несовершеннолетнего под присмотр, залог, домашний арест и арест. Поэтому только эти меры могут выступать в качестве уголовно-процессуального пресечения (Тукеев А. Юридическая природа мер пресечения – / А. Тукеев // Фемида. – 2011. – №7 (187)).

В последние годы отмечается рост количества преступлений, что в свою очередь, сопровождается необходимостью чаще обращаться к мерам пресечения. Именно мерам пресечения принадлежит рекорд по значимости правовых ограничений. Так, подавляющее большинство ходатайств в 2013 году составляют ходатайства о санкционировании ареста, которых рассмотрено 14 366 или 76,2%, из которых удовлетворено – 13 563 ходатайства или 94,4% (в 2012 году – 13 689 ходатайств, удовлетворены 12 930 или 94,5%). Наибольшее количество ходатайств о санкционировании ареста рассмотрено судами г. Алматы (2 948), Восточно-Казахстанской (2 248) и Южно-Казахстанской (2 027) областей. Наименьшая доля применения судебного санкционирования приходится на военные суды (161), суды Кызылординской (560) и Мангистауской (580) областей (<http://sud.gov.kz/rus/content/za-2013-god-0>).

Между тем, доля залога в 2012 году составила лишь 0,05%, личного поручительства – 0,18%; домашнего ареста – 0,6%; отдачи несовершеннолетнего под присмотр – 1,9% (<http://prokuror.gov.kz/rus/novosti/press-releasy/vystuplenie-zamestitelya-generalnogo-prokurora-zhakipa-asanova-na-prezentacii>).

Применение вышеперечисленных мер пресечения возможно лишь при наличии достаточных оснований полагать, что без этого не могут быть достигнуты цели уголовного судопроизводства вследствие неправомерного поведения обвиняемого (подозреваемого). Должностное лицо или государственный орган, правомочный применять меры пресечения, должны иметь сведения, позволяющие прогнозировать такого рода действия и поступки обвиняемого (подозреваемого), обусловленные его личностью, родом занятий, общественным положением (Божьев В.П. Уголовный процесс. – М.: Спарк, 2000).

Основания призваны гарантировать законность и обоснованность ограничения прав подозреваемого и обвиняемого, вызванные избранной в отношении них мерой пресечения. Но, несмотря на то, что предпосылки для применения мер пресечения и обстоятельства, учитываемые при их избрании, детально регламентированы законом, вопрос о понятии оснований применения мер пресечения до сих пор относится к числу наиболее дискуссионных вопросов в науке уголовного процесса.

Многие авторы, посвятившие исследования мерам пресечения, прибегали к обобщенному и конкретному исследованию оснований, применяемых в уголовном процессе, без учета которых фактически невозможно правильное практическое применение мер пресечения в каждом конкретном случае. При этом авторы ограничивались преимущественно вопросом свободы личности в сфере уголовного процесса, о ее границах, гарантиях неприкосновенности, основаниях, целях и условиях применения мер пресечения.

Уголовно-процессуальная норма, как и любая норма права, содержит в себе не только юридическое, но и нравственно-этическое содержание. Поэтому применение мер уголовно-процессуального пресечения должно основываться на строгом соблюдении требований их индивидуализации. Каждая конкретная мера пресечения должна быть рассчитана на определенные ситуации, личность подозреваемого или обвиняемого, характер совершенного деяния, вид преступления, отягчающие и смягчающие обстоятельства. Применение той или иной меры пресечения должно быть основано на оправданности ее применения в строгом соответствии с целями, установленными законом, и с учетом особенностей конкретной меры пресечения.

Процессуальная сущность понятия оснований применения меры пресечения состоит в том, что ими являются данные доказательственного значения. Основание применения мер пресечения есть обоснованное предположение о возможном процессуальном нарушении со стороны обвиняемого. Поскольку процессуальное нарушение – обстоятельство будущего, то основания этих мер имеют прогностический характер, ведь будущее нарушение всегда лишь вероятно. Этот момент вызывает дискуссию в теории и сложности при практическом применении (Тукеев А. Основания и условия применения мер пресечения в уголовном процессе – / А. Тукеев // Фемида. – 2011. – №1 (181)).

Для того чтобы стать основанием для применения меры пресечения, доказательства должны содержать сведения, обуславливающие необходимость ее применения. Они должны сформировать у должностного лица, ведущего уголовный процесс, убежденность в том, что только с помощью меры пресечения может быть обеспечено надлежащее выполнение задач уголовного судопроизводства. Применение меры пресечения без оснований может быть расценено стороной защиты, прокурором и судом в качестве средства психического давления на обвиняемого и средства закрепления доказательств.

Основаниями являются достаточные фактические данные, свидетельствующие о том, что обвиняемый (подозреваемый) может: скрыться от органов, осуществляющих уголовный процесс; воспрепятствовать объективному расследованию и разбирательству дела в суде; продолжить преступную деятельность (Толеубекова Б.Х. Уголовно-процессуальное право РК. Общая часть. – А-А: Жеті жарғы, 2005).

Необходимо поддержать точку зрения, высказанную Ю.Д. Лившицем в труде «Меры пресечения в советском уголовном процессе», который конкретизирует основания для избрания меры пресечения. В частности, он подчеркивает: «Когда органы расследования приходят к выводу, что обвиняемый может скрыться или незаконными способами будет препятствовать расследованию дела, они вправе применить к нему ту или иную меру пресечения. Таким образом, любые фактические данные, могущие указывать на отмеченное поведение обвиняемого (в определенных случаях и подозреваемого), следует считать основаниями для избрания меры пресечения» (Лившиц Ю.Д. Меры пресечения в советском уголовном процессе. – М.: Юридическая литература, 1964).

Также некоторые авторы дополняют перечисленные основания доказательствами, устанавливающими факт совершения лицом преступления. Так, например, И.Л. Петрухин отмечает, что «условием применения меры пресечения в виде заключения под стражу является привлечение в качестве обвиняемого» (Петрухин И.П. Судебная власть: контроль за расследованием преступлений. – М.: ТК Велби, Изд-во проспект, 2008). Однако данная точка подвергается критике, так как хоть и мера пресечения возникает лишь в тот момент, когда

появляется фигура обвиняемого, но разрешается он в зависимости от дальнейшего поведения обвиняемого.

Наличие оснований для избрания меры пресечения делает возможным ее применение лишь при соблюдении ряда правовых условий. Во-первых, меры пресечения может быть избрана лишь по возбужденному уголовному делу. Это важная гарантия неприкосновенности личности, направленная на защиту от необоснованного ареста и других мер принуждения. Никакие меры пресечения не могут быть применены, если не возбуждено уголовное дело. Поэтому недопустимо применение мер пресечения лицами, неправомочными возбуждать и расследовать уголовные дела.

Во-вторых, мера пресечения не может быть более строгой, чем грозящее обвиняемому уголовное наказание. Если санкция статьи уголовного законодательства Республики Казахстан не предусматривает лишение свободы на срок свыше одного года, то избрание в качестве меры пресечения заключения под стражу не допускается. Лишь в исключительных случаях эта мера пресечения может быть применена по делам о преступлениях, за которое законом предусмотрено наказание в виде лишения свободы на срок до одного года.

В-третьих, условием применения мер пресечения любого вида является привлечение в качестве обвиняемого. Исключением является избрание меры пресечения в отношении подозреваемого до предъявления обвинения на срок не более десяти суток с момента применения меры пресечения, а если подозреваемый был задержан, а затем заключен под стражу, – в тот же срок с момента задержания.

В-четвертых, мера пресечения может быть применена к надлежащему субъекту, а именно к лицу, достигшему возраста уголовной ответственности (16 лет, а при совершении ряда опасных преступлений, указанных в статье 15 Уголовного Кодекса РК, – 14 лет) (Громов Н.А., Пономаренков В.А., Францифоров Ю.В. Уголовный процесс России. – М.: Юрайт-М., 2001).

Также основанием для избрания меры пресечения служат сведения об обстоятельствах уголовного дела, которые позволяют предположить возможность нарушения обвиняемым (подозреваемым) своих процессуальных обязанностей. При решении вопроса о необходимости применения меры пресечения и вопроса, какой именно, помимо оснований, должны учитываться и другие обстоятельства, указанные в статье 138 Уголовно-процессуального Кодекса Республики Казахстан. К ним относятся: тяжесть предъявленного обвинения, личность подозреваемого, обвиняемого, его возраст, состояние здоровья, семейное положение, род занятий, имущественное положение, наличие постоянного места жительства и другие обстоятельства (Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V).

Основания, обстоятельства и условия применения мер пресечения являются одними из основных признаков, характеризующих их юридическую природу. Они призваны гарантировать законность и обоснованность ограничения прав подозреваемого и обвиняемого, выданные избранной в отношении них мерой пресечения.

3. Выводы.

В заключение хотелось бы отметить, что в процессе применения мер пресечения в уголовном процессе необходимо соблюдать их соизмеримость с тяжестью совершенного преступления и с личностью подозреваемого или обвиняемого, чтобы не допустить необоснованной жестокости путем неоправданного их применения, но в то же время, в целях эффективной борьбы с преступностью, необходимо своевременно и обоснованно применять предусмотренные законом меры уголовно-процессуального пресечения.

Государство обязано гарантировать гражданам соблюдение законного и обоснованного применения мер пресечения. Обеспечением этих гарантий является четкий перечень оснований применения мер уголовно-процессуального пресечения, закрепленный в законодательстве Республики Казахстан. Закон четко устанавливает основания, условия применения каждой конкретной меры пресечения, отчетливо и точно определяя границы этого применения. Данные обстоятельства ограждают граждан от произвольного применения меры пресечения

со стороны дознавателя, следователя, прокурора или суда при решении вопроса об избрании ее в отношении конкретного лица.

Список литературы

- Божьев В.П. Уголовный процесс. – М.: Спарк, 2000. – 574 с.
Громов Н.А., Пономаренков В.А., Францифоров Ю.В. Уголовный процесс России. – М.: Юрайт-М., 2001, – 556 с.
Лившиц Ю.Д. Меры пресечения в советском уголовном процессе. – М.: Юридическая литература, 1964. – 138 с.
Оспанов С.Д. Уголовный процесс РК (часть общая). – А-А, 2002. – 266 с.
Петрухин И.П. Судебная власть: контроль за расследованием преступлений. – М.: ТК Велби, Изд-во просpekt, 2008. – 288 с.
Толубекова Б.Х. Уголовно-процессуальное право РК. Общая часть. – А-А: Жеті жарғы, 2005. – 432 с.
Тукеев А. Основания и условия применения мер пресечения в уголовном процессе – / А. Тукеев // Фемида. – 2011. – №1 (181) – С. 31-32
Тукеев А. Юридическая природа мер пресечения – / А. Тукеев // Фемида. – 2011. – №7 (187) – С. 13-15.
Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V с изм. и доп.
<http://prokuror.gov.kz/rus/novosti/press-releasy/vystuplenie-zamestitelya-generalnogo-prokurora-zhakira-asanova-na-prezentacii>.
<http://sud.gov.kz/rus/content/za-2013-god-0>.

УДК343.102

ОБЫСК И ВЫЕМКА, КАК СЛЕДСТВЕННЫЕ ДЕЙСТВИЯ

Тебенбаев Т.Н.,
магистрант I курса
КСТУ им. З. Алдымжара,
г. Костанай

Аннотация

Аталғанма қаладақ ылмыстық іс бойынша тергеуамалдарының айғақ болып табылатын түрлерітін тумаңалу қаралған, олардың негізін де анық тау органы, тергеуші, прокурор, сотәре кеттің болуы немесе болмауы нанықтайды. Тін тумен алудың маңыздылығы ерекшелені потыр, өйткені олардың көмегімен көптеген қылмыстар ашылады. Сондай – ақ бір неше он даған жыл қылмыстық процесі қалыптасқан басқа елдердің заң намасы қарауға алынады. Олар мен салыстыра отырып, 20 жыл ішінде қылмыстық процесіте біздің заң намайы золарға қараған да кемеме секен дігі найтуға болады.

Аннотация

В данной статье рассмотрены виды следственных действий: обыск и выемка, являющиеся доказательствами по уголовному делу, на основе которых орган дознания, следователь, прокурор, суд устанавливают наличие или отсутствия деяния. Выделяется важность значения обыска и выемки, так как с их помощью раскрываются множество преступлений. Также в рассмотрении берется законодательство других стран, у которых уголовный процесс складывался не один десяток лет. Сравнивая с ними, можно сказать, что наше законодательство за 20 лет в уголовном процессе не уступает им.

Abstract

This article describes the types of investigative search and seizure which are the evidence in a criminal case on the basis of which the inquiry agency, the investigator, the prosecutor, the court establish the existence or lack of action. The importance of search and seizure's values is highlighted, because with their help many crimes can be revealed. Also, the legislation of other countries whose criminal trial was formed than a dozen years is taken into consideration. In comparison with them, we can say that our legislation, for 20 years in a criminal trial is not inferior to them.

Түйіндісөздер: тінту, алу, айғақ, тергеуші, хаттама, заңнама.

Ключевые слова: обыск, выемка, доказательство, следователь, протокол, законодательство.

Keywords: search, coulisse, proof, investigator, protocol, legislation.

1. Введение.

В Конституции Республики Казахстан сказано, что каждый имеет право на признание его правосубъектности и вправе защищать свои права и свободы всеми не противоречащими закону способами, включая необходимую оборону. В уголовном судопроизводстве, об этом можно сказать, что потерпевший, имеет право на судебную защиту, отстаивание своих прав, а каждый задержанный, арестованный, обвиняемый в совершении преступления, имеет право пользоваться помощью адвоката (Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года (с изм. и доп.).

Для расследования преступления, органы, осуществляющие оперативно-следственную деятельность пользуются доказательствами, добытыми во время уголовного процесса. В Уголовно-процессуальном Кодексе Республики Казахстан, указывается, что доказательствами по уголовному делу являются законно полученные фактические данные, на основе которых в определенном настоящем Кодексе порядке орган дознания, дознаватель, следователь, прокурор, суд устанавливают наличие или отсутствие деяния, предусмотренного Уголовным кодексом Республики Казахстан, совершение или несвершение этого деяния подозреваемым, обвиняемым или подсудимым, его виновность либо невиновность, а также иные обстоятельства, имеющие значение для правильного разрешения дела (Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 13 декабря 1997 года (с изм. и доп.).

2. Обсуждение.

Одним из значимых доказательств является обыск и выемка. Обыском является, принудительное обследование помещений, участков местности или отдельных лиц в целях обнаружения и изъятия предметов или документов, имеющих значение для дела, а равно для отыскания разыскиваемых лиц и трупов, а также обнаружения имущества для обеспечения заявленного гражданского иска или возможной конфискации.

В УПК РК дается определение в ст. 252. п. 1 «Обыск производится с целью обнаружения и изъятия предметов или документов, имеющих значение для дела, в том числе обнаружения имущества, подлежащего аресту».

Из вышеизложенной дефиниции можно определить, что законом предусмотрены следующие виды обыска:

- в зависимости от обыскиваемых объектов: в помещениях; в помещениях, занимаемых дипломатическими представительствами; на местности; личный обыск.
- в зависимости от целей обыск производится для обнаружения: разыскиваемых лиц; трупов; предметов и документов; имущества в целях обеспечения гражданского иска или конфискации.
- в зависимости от способа организации: единичный; групповой.
- в зависимости от принципа повторности: первичный; повторный.

Сам термин «обыск» предполагает активное начало – целенаправленный поиск объектов, которые могут быть положены в основу доказывания во взаимосвязи с конкретным преступлением. Поиск чего-либо без законного основания категорически запрещается. В связи с этим необходимо четко различать юридические и фактические основания обыска.

К юридическим основаниям для производства обыска относятся: наличие возбужденного уголовного дела, мотивированное постановление следователя, прокурора или судебное решение, санкция прокурора на постановление следователя.

К фактическим основаниям относятся: достаточные данные о том, что в каком-либо месте могут находиться или находятся предметы и документы, имеющие значение для дела, разыскиваемые лица, трупы, имущество для обеспечения заявленного гражданского иска или конфискации.

Обыск следует отличать от выемки. Он производится, когда место нахождения предмета, который подлежит изъятию, не известно, то есть возникает необходимость его поиска.

Если для поиска и изъятия объекта нет необходимости принудительного вторжения, например, в общественном месте, то их обследование не будет обыском. В данном случае имеет место один из видов осмотра.

«Выемка производится с целью изъятия определенных предметов и документов, имеющих значение для дела, и если точно известно, где и у кого они находятся, а также имущества, подлежащего конфискации» ст. 253 УПК РК. Данное следственное действие является принудительным. Исключение этапа предварительного поиска означает, что уполномоченное лицо, производящее выемку, знает точно, в каком месте, у кого находятся предметы и документы, имеющие значение для дела. Целевое назначение выемки ограничивается уже известным объемом и перечнем предметов и документов, заранее установленным уполномоченным лицом. При этом в этот перечень не входят ни люди, ни живые существа, ни трупы. Обнаружение при выемке иных объектов, не входящих в категорию предметов и документов, трансформирует выемку в обыск. Последнее означает, что выемка здесь выступает как обязательная часть обыска.

Специфика соотношения обыска и выемки такова, что обыск с положительным результатом всегда сопровождается выемкой предметов и документов либо, если обнаружено разыскиваемое лицо, задержанием подозреваемого, арестом обвиняемого, приданием официального статуса свидетелю или потерпевшему.

Юридическими основаниями выемки являются возбужденное уголовное дело, постановление следователя, прокурора о производстве данного следственного действия либо решение суда.

Фактическим основанием выемки являются доказательства, свидетельствующие о существовании документов и предметов, имеющих значение для дела, о месте или лице, где и у кого они находятся. При этом уполномоченному лицу известны характерные признаки, отличающие изымаемые предметы и документы от иных аналогичных объектов.

Выемка, как и обыск, производится только следователем, дознавателем или прокурором. Суд эти действия не производит, но при необходимости он может принять об этом решение и поручить его производство органу уголовного преследования.

Выемка производится по мотивированному постановлению следователя, без санкции прокурора или его заместителя. В качестве понятых в данном случае должны привлекаться лица, имеющие доступ к таким документам.

Предметы и документы, имеющие значение для дела, выдаются добровольно или изымаются принудительно.

Порядок производства обыска и выемки.

Обыск или выемка осуществляется на основании мотивированного постановления следователя. Постановление о производстве указанных следственных действий оглашается лицами, участвующими в их производстве, и предъявляется им для ознакомления.

Следователь разъясняет присутствующим при обыске или выемке понятым и специалистам их права и обязанности. Понятые должны присутствовать при всех действиях следователя, делать замечания по поводу производимых действий, которые подлежат занесению в протокол.

Обыск или выемка в жилом помещении производятся в присутствии проживающего в нем совершеннолетнего лица, а в случае невозможности его присутствия – представителя местного исполнительного органа. В помещениях и на территории организаций обыск или выемка производятся в присутствии представителей их администрации.

Обыск и выемка в помещениях, занимаемых дипломатическими представителями, а равно в помещениях, в которых проживают члены дипломатических представительств и их семьи, могут производиться лишь по просьбе или с согласия главы дипломатического представительства или лица, его заменяющего, и в его присутствии. Согласие дипломатического представителя на выемку или обыск испрашивается через Министерство иностранных дел Республики Казахстан.

Обвиняемый, подозреваемый или потерпевший, а также их защитники (представители) могут присутствовать при производстве обыска или выемки с разрешения следователя.

При производстве обыска или выемки целесообразно применять фотографирование, киносъемку или видеозапись (Капсалярмов К.Ж. Уголовное преследование и способы собирания доказательства: учебное пособие. – Астана: «Фолиант», 2001). Обыск и выемка, как правило, производятся днем. В исключительных случаях, не терпящих отлагательства, данные следственные действия могут быть произведены в ночное время.

Приступая к обыску или выемке, следователь предлагает добровольно выдать подлежащие изъятию предметы и документы, способные иметь значение для дела.

Если следователь получил отказ в добровольной выдаче объекта, то он производит выемку принудительно. Если же для обнаружения подлежащего выдаче объекта необходимы поисковые действия, то следователь выносит постановление о производстве обыска и производит обыск с последующей выемкой обнаруженных объектов.

Все изымаемое при обыске или выемки должно быть указано, имело ли место принуждение или документы и предметы были выданы уполномоченному лицу добровольно. Кроме того указываются место и обстоятельства обнаружения разыскиваемых объектов, место, из которого предметы и документы были изъяты. Если изъятые предметы и документы в силу их множественности или дробности не могут быть занесены в протокол, то к последнему прилагается опись с указанием наименования, количества, веса, объема разыскиваемых и изъятых объектов (Учебник уголовного процесса / под ред. А. С. Кобликова. – М., 1998.).

При расследовании также учитывается ст. 254 п. 11 УПК РК «Лицо, осуществляющее досудебное расследование, обязано принимать меры к тому, чтобы не были оглашены выявленные при обыске и выемке обстоятельства частной жизни лица, занимающего данное помещение, или других лиц».

О производстве обыска или выемки составляется соответствующий протокол с соблюдением общих требований. В качестве дополнительных средств фиксации может применяться кино- или фотосъемка, а также аудио- или видеозапись.

Протокол должен быть составлен в двух экземплярах, так как копия его вручается под расписку лицу, у которого производилось данное следственное действие, а при его отсутствии – совершеннолетнему члену его семьи либо представителю жилищно-эксплуатационной организации или местного исполнительного органа, а также, если обыск или выемка производились в организации, ее представителям.

Рассматривая уголовное законодательство других стран, например в США, электронное прослушивание юристами, рассматривается как специфическая форма обыска. Анализируя сущность электронного прослушивания и подвергая критике законодательство США, советские исследователи в лице В.М. Николайченка, И.Б. Михайловской, И.Ф. Машленко, К.Ф.

Гуценко обосновывали недопустимость его применения при производстве следственных действий. Понятно, что это не распространялась на сферу оперативно-розыскной деятельности.

Применительно к российскому уголовному процессу, а по аналогии и к казахстанскому, представляет научный интерес уже сама постановка вопроса: является ли электронное прослушивание специфической формой обыска? В качестве аргумента в пользу подобной интерпретации американские юристы предлагают следующее: при помощи электронных подслушивающих устройств «изымаются» мысли, желания, надежды, намерения граждан, воплощенные в слове, то есть все то, что входит в понятия частной жизни (Пашков М.А. Арест и обыск в уголовном процессе США. - М.: Спарк, 1998.).

3. Выводы.

Представляется, что простое перенимание зарубежных институтов уголовно-процессуального права без критического осмысления может привести к разрушению структуры национального отраслевого права. Необходимо учитывать, что новшества в праве должны согласовываться и сочетаться с иными действующими институтами, категориями, понятиями. Привнесение чуждых элементов, эклектизм в праве неизбежно влекут формирование диспропорций между устоявшимися, испытанными на прочность предписаниями процессуального закона.

Наряду с вышеизложенным, достаточно новыми являются изыскания российских и отечественных исследователей, доказывающие целесообразность восприятия законом нового вида обыска – обыска компьютера. Данное направление представляется перспективным в условиях экспансии ЭВМ практически во все без исключения сферы человеческой деятельности.

Список литературы

- Капсаярмов К.Ж. Уголовное преследование и способы собирания доказательств: учебное пособие. – Астана: «Фолиант», 2001.
- Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года (с изм. и доп.)
- Пашков М.А. Арест и обыск в уголовном процессе США. – М.: Спарк, 1998.
- Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 13 декабря 1997 года (с изм. и доп.)
- Учебник уголовного процесса / под ред. А. С.Кобликова. – М., 1998.

УДК 32.019.51

ИСЛАМДАҒЫ ӘЙЕЛДІҢ ОРНЫ

Шегенова Жания Нұрғазықызы
тарих магистірі, оқытушы,
ҚМПИ, Костанай қ.

Аннотация

Беріліп отырған мақалада жалпы әйелдердің исламдағы орны, дәрежесі, исламдағы әйел мен еркек арақатынасы, жүктелген міндеттері айқындалған. Қазақстанда қабылданған жарғы бойынша, «Сенушіліктің тәуелсіздігі» жарияланды. Содан бастап, мешіттер мен діни мекемелердің пайда болуы мемлекетімізде кең етек алуда. Діни көзқарастар осымен бірге көбейіп, нығаюы бұрын болмаған дәрежеге көтерілді. Сол себепті ислам дінін рухани білімнің бетін ашуға, халықтың, әсіресе әйелдің, санасы мен бойындағы қасиеттерін тәрбиелеу үшін қолдану керек деген тұжырымды қолдауымыз келеді.

Аннотация

В данной статье рассматривается место женщин в исламе, ее положение, взаимоотношения женщин и мужчин в исламе. Принятое в Казахстане «Независимость веры» способствовало открытию многих мечетей и религиозных учреждений. Религиозные взгляды как никак раньше стали на высшем уровне. Поэтому исламскую религию мы должны использовать для открытия духовной жизни народа и женщин, для воспитания разума и достоинств.

Abstract

In this article the place of women is examined in an islam, her position, mutual relations of women and men in an islam. Accepted in Kazakhstan "Independence of faith" assisted opening of many mosques and religious establishments. Religious looks as in any way before steel high-level. Therefore islamic religion we must use for opening of spiritual life of people and women, for education of reason and dignities.

Түйінді сөздер: *гендер, ислам, әйел теңдігі.*

Ключевые слова: *гендер, ислам, равноправие женщины.*

Keywords: *gender, islam, equality of the woman.*

1. Кіріспе.

Ислам пайда болғанға дейін әйелдердің өмірі өте ауыр жағдайда болған. Әйелдің ешқандай құқы болмады және оның пікірімен ешкім санаспады. Ислам осы жағдайдан азат етіп, өзін тең құқылы адам ретінде сезінуге жағдай жасап, бүкіл күнәдан арылтты. Яғни, еркектер мен әйелдердің адам ретінде тең құқықты екендіктерін айтады. Әсіресе, арабтар қыз балаларды тірідей жерге көметін. Өлтіруге кимағандары қыздарын ұл балдарша киіндіріп, жұрттан жасырып ұстайтын. Бұлай әйелдің мәртебесін тым төмендететін себебі, қыздар өскенде жезөкшелік жасап, абыройымызға дақ түсіреді деп ойлайтын. Ислам дінінің келуімен әйелге деген зорлық атаулы күшін жойып, әйелдер ерекше жоғары мәртебеге қол жеткізді. Исламның әйелге бұлай ерекше жоғары статус беруі, исламның прогрессивті маңызға ие дін екендігін айғақтайды (Боғдабайұлы Ш., 2011).

2. Талқылау.

Исламда әйел еркектен экономикалық жағынан тәуелсіз болды, яғни толық еркіндікке ие болды және өз мүлкіне құқы болды. Оның күйеуі немесе басқа да ағайындары оның рұқсатынсыз мүлкіне тиіспейтін болған. Еркек әйелді (тіпті оның әкесі болса да) сүймейтін кісіге еріксіз қоса алмайды. Исламға дейін әйелдер мұрагерлікке қандай да бір құқы болмады. Бірақ ислам тек еркектер ғана мұрагерлікке ие болуы керек, себебі олар жаулармен соғысады деген түсініктегі арабтардың наразылығына қарамастан, әйелдерге мұрагерлік теңдік берді. Ислам көптеген жағдайларда екі әйелдің үлесіне тең үлесті еркекке берген. Ол Қасиетті Құранның «Алла сіздердің балаларыңызға қатысты: ұлдарыңызға екі қыздың үлесіне тең үлес бөледі» деп көрсетіледі («ан – Ниса сүресі» (Әйелдер), аят 11)(www.rusnauka.com/18.../13_112797.doc.htm). Әйел қауымының орны мен дәрежесі және әдеби жөнінде Құран-Каримде көптеген жерінде ашық баяндаған. Кешегі атеистік қоғамда ер мен әйелдің құқығы тең деп, әйелге еркек жұмысын істетіп етсе, бүгінгі таңдағы әйелдер еркектен неміз кем, дәрежеміз тең деп әйелге тән нәзіктіктен айырылып, оспадарлыққа ойысып барады. Әйел затының құндылығын оның еркектермен тең еместігімен өлшеуге болмайды. Керісінше, әйелдермен тең деп қарау – оларға жасалған қиянат. Жай ғана мысал келтірер болсақ, әйел затының еркекке нәсіп болмаған бала тууын, аналық қасиетіне көрсоқырлықпен қарау. Әйел затының орны мен дәрежесі жайында Құранда былай делінеді: «Бірінді-біріңнен күш-қуат, соғысқа қатысу жақта еркектерді әйелдерден артықша жаратқандықтан және ерлердің мал-мүлкін сарып қылғандығынан әйелдердің нәпақасы ерлерге жүктелгендіктен еркектер әйелдердің қорғаушысы болып қалды» деп белгілеген. Міне, осы аяттың мазмұнынан еркектердің әйелдер-

ден артық жаратылғанын, алайда әйелдердің еркектер қамқорлығында екенін айқын көре аламыз (Боғдабайұлы Ш.,2011). Ислам еркекті өз отбасының мүшелері мен әйелін қамтама-сыз етуді міндеттейді. Сонымен қатар ол әйелдің өз мүлкін басқалары үшін шығындауын міндеттемейді. Әйелі бай болса да күйеуі оны асырап бағуы қажет болатын.

Исламда ер адамның куәгерлігі екі әйелдің куәгерлігімен барлық жағдайда бірдей болмайды. Кейбір мәселелерде әйелдердің ғана куәгерлігі қабылданып, еркектің куәгерлігі қабылданбады. Көптеген ислам ғалымдары әйелдің қоғамдық жұмыстағы роліне прогрессивті деңгейде қарады. Егер де әйелдің қоғамдық жұмысы оның үйдегі балалары, күйеуі, отбасы алдындағы міндеттеріне кедергі келтірмесе, ислам әйелдерге мемлекеттегі жоғары орындарға отыруына тыйым салмайды. Себебі, отбасы – қоғамның ядросы. Егер де ол бұзылатын болса, қоғам да бұзылады деген түсінік болды (www.rusnauka.com/18.../13_112797.doc.htm). Ислам Қазақстанда кеңеюінің нәтижесінде, біз бұл жұмыста діннің әйел эмансипациясындағы үлкен жетістіктерін талқылауымыз керек деп отырмыз. Әсіресе қазір, қоғамның қабатында, жастарда, мектеп пен жоғары оқу орындарының оқытушылары арасында, ислам дініне деген тартыс өсіп келеді. Сондықтан тәрбиедегі және әйелдің тұрақтылығы мен құқылығындағы діннің ықпалын қарастыру керек. 1991 жылы Қазақстанда қабылданған жарғы бойынша, «Сенушіліктің тәуелсіздігі» жарияланды. Содан бастап, мешіттер мен діни мекемелердің пайда болуы мемлекетімізде кең етек алуда. Діни көзқарастар осымен бірге көбейіп, нығаюы бұрын болмаған дәрежеге көтерілді. Сол себепті ислам дінін рухани білімнің бетін ашуға, халықтың, әсіресе әйелдің, санасы мен бойындағы қасиеттерін тәрбиелеу үшін қолдану керек деген тұжырымды қолдауымыз келеді. Ислам бұл мәселені ежелден қарастырып, қолдау жасап келеді (www.library.psu.kz).

Ислам туралы айтсақ, басқа да діндердегі сияқты, ар-ұятадалдыққа, шындыққа, жауапкершілікке негізделген, адамдардың өзара қарым-қатынасы болып табылатындығын атап көрсету қажет. Мұсылман әйелі өзінің, қоғамның, Алланың алдында ұятты. Құранға қараған отбасыларында сый-құрмет пен адалдық шарықтап тұрады. Ислам қоғамы ескіден бұзылғандықтан, ұятсыздықты, өтірікті, рахымсыздықты, үлкенді сыйламауды қабылдаған емес. Барлық кезде де нағыз мұсылман адамның мінезіне адалдық пен кешірімділік сияқты қасиеттер тиесілі (Тоғызбаева Қ).

Әйел мен жалпы халықтың тәрбиелік, рухани толықтығын және денсаулығын жақсарту мақсатында әлеуметтік, қоғамдық жағдайлар жасалуы керек. Алайда адамдардың тәуелсіздігі тек қана оның түр-сипатымен, әлеуметтік толықтылығының арқасында емес, оның рухани, тәрбиелік бастауы мен мәдениетті, білімді, мамандығын білуімен байланысты. Әйел мәселесін шешу үшін мамандырылған өзгерістер ғана емес, сонымен қатар оның рухани өзгеруі, яғни адамның түпкілікті өзгеруі оның жан дүниесінде жатыр. Сондықтан егер адамдар арасында рухани және діни жетіспеушілік болса, онда халықтың діни тәлім-тәрбиенің ықпалын қажеттетуі арта береді. Әйелдің қоғамдағы рөлі бірде төмен, бірде жоғары болған. Тарих әйелдердің дарындары мен мүмкіндіктері үшін қолайлы жағдай туған кезде, олардың да маңызды рөл атқарғандарын көрсетеді.

Гендер әйелдердің әлеуметтік рөлінің шектелуіне наразылық танытудан бастап, оларға барлық салаларда еңбек етуге жол ашуға, белсенділік көрсетіп, әр түрлі ұйымдарға бірігіп саяси білім мен билікке ұмтылып, белсенді іс-әрекет жасауға ықпал ету. Бұл іс ешбір кедергісіз іске асырылып жатыр деуге болады. Өйткені, қалай болғанда да, исламмен енген теңсіздік кеңес кезеңінде жойыла бастап, мемлекеттің негізгі заңы – Конституцияда әйел мен ердің әлеуметтік және саяси теңдігі ресми түрде бекітілген. Бұны қоғамның екі тобы да анық біледі. Сондықтан, гендерлік мәселеде әйелдің теңдігі жоқ, не болмаса, зорлық бар деп күреске шақыру, орынсыз. Қазақстанның оңтүстік аймақтарында мұсылмандық дін ерте еніп, сенім ретінде негізделіп қалуына байланысты, осы жерлерде “гендерлік мәселе” бар деп санау да артық. Өйткені, Конституциямызда, діни сенімдер еркіндігіне жол берілген. Ислам дініне бойұсынған әйел мен ерлер арасындағы қатынас әлеуметтік деңгейде олардың діни көзқарастарына байланысты реттеледі. Гендер мәселесін қарастырғанда, гендерлік сана ұғымын қа-

растыру жөн. Бұл – қоғамдық сананың бір қыры. Көпұлтты мемлекетімізде әр этностың сана сезіміне байланысты ерлер мен әйелдердің қатынасы анықталған. Ал одан бас тартқан жағдайда, мемлекеттік деңгейде әр ұлт өкілі болсын, жыныстық ерекшелік болсын, заңды түрде құқығы қорғалған деуге болады (www.walashkz.by.ru/in_azimbai_gali.htm). Әйелдер мен ерлер арасындағы айырмашылық күрделі сипатқа ие. Қоғамда әйелдер мен ерлердің мәртебесі үнемі өзгеріп тұрады және бұл үрдіс сақталып қалады. Жалпы ислам дінінде «Балиғатқа толған қыз бала беті мен қол-аяғынан басқа ұятты жерлерін қымтап жүрулері керек» делініпті. Дегенмен, ол халқымыздың салт-дәстүр, әдет-ғұрпына сай болуы тиіс. Діни бағытта киінудің де өз жөні бар. Намаз оқыдым, хиджаб кию парыз екен деп қап-қара болып киініп, бет-аузын тұмшалап, көлбедеп, өз айналасындағыларды үркітіп, шошытып жүрген бойжеткендеріміздің бар екені жасырын емес. Құранда қыз-келіншектердің киетін киімінің нақты пішімі көрсетілмеген, яғни, «тек хиджаб кию керек» деген қатып қалған қағида жоқ. Алайда нақты қай ерлерді ашық қалдыру керектігі жазылған: бет, білектен төмен екі қол, тобықтан төмен екі аяқ. Шарифат мұсылман әйелдеріне етек-жеңін жауып жүруді парыз еткен. Ұлт болып сақталып қалу үшін ұлттың тілі, салт-дәстүрі мызғымас берік негіз ретінде бірінші орында тұруы керек (www.walashkz.by.ru/in_azimbai_gali.htm).

3. Қорытынды.

Ұлт ретінде сақталып қалуымыз – әйел затының тәрбиесіне тікелей байланысты. Әйелдеріміз, әпке-қарындастарымыз мұсылмандық тәрбиені бойына сіңірген иманды, көзі ашық, көкірегі ояу, ұлтын сүйетін, ерін сыйлайтын болса ғана дүниеге ата жолын қуатын текті де сапалы ұрпақ әкеле алады. Сонда ғана әйелдер әрбір шаңыраққа сәуле болып тарап, қазақтың мәңгілік бесігін тербетіп, алтын айдарлы ұл, күміс тұлымды қыз туып, қазақтың санын еселеп өсіреді. Қазақтың ошағына ие болып, түтінінің түзу ұшуын қамтамасыз етеді. Қазақтың атпал азаматының босағасына бақ болып қонып, Қазақ елінің шаңырағын шайқалтпай, керегесінің кең, іргесінің берік болуына кепілдік болады (Ізтілеуова С.).

Әдебиеттер тізімі

Асылханова Г.Ж, Асылханов М.Е. Ислам және әйелдің Қазақстан қоғамындағы рөлі. www.library.psu.kz/.../1006_elmuratov_g.j_v_state_rassmotren_g.j_elmur.

Боғдабайұлы Ш. Әйел қауымының исламдағы орны. // Жас қазақ үні. 3 ақпан 2011ж. www.qazaquni.kz/5847.html.

Ізтілеуова С. Отбасы – отанымыздың ошағы.

www.schoolkz.ru/load/referaty_na_kazakhskom/y/meni.

Қазақтардың гендерлік санасы жөнінде. www.walashkz.by.ru/in_azimbai_gali.htm.

Тоғызбаева Қ. Ғибадаттың денсаулыққа пайдасы//Мұсылман, – 25 б.

www.rusnauka.com/18.../13_112797.doc.htm

Памяти Рамазановой Гульнар Каберовны,
старшего преподавателя кафедры педагогики
Костанайского государственного педагогического института

7 марта нашему коллеге Рамазановой Гульнар Каберовне исполнилось бы 55 лет ... Скоро год, как ее нет рядом с нами.

На кафедре педагогики Гульнар Каберовна проработала более 20 лет. Начала свою работу в вузе в качестве лаборанта кафедры, затем ассистента – преподавателя и стала старшим преподавателем кафедры. За время преподавательской работы Гульнар Каберовна показала себя вдумчивым, ответственным работником. Студенты и коллеги отмечали в ней такие личностные качества, как гуманность, чуткость, внимательность, доброжелательное отношение к окружающим, стремление выполнять все аккуратно, добросовестно.

Гульнар Каберовна родилась в самое прекрасное время года. Весна вдохнула в нее все самое лучшее – и внешнюю, и внутреннюю

красоту, скромность и порядочность, отзывчивость и доброту, сдержанность и деликатность.

Гульнар Каберовна одна из первых разработала элективный курс «Семейная педагогика», наполнив его содержание теплотой, духовно-нравственным содержанием. Она постоянно работала над профессиональным самообразованием, посещала научные семинары, готовила публикации, проходила курсы повышения квалификации. У нее были долгосрочные планы на жизнь, на трудовую деятельность. Но, увы... Болезнь, такая неожиданная и страшная, забрала ее жизнь.

В словах не передать всех наших чувств и всей нашей скорби по поводу ее скоропостижной кончины. В нашей памяти она живет все таким же светлым, добрым человеком, с большой душой и чутким сердцем. Гульнар Каберовна всегда притягивала к себе – будь это друзья, коллеги или студенты. От нее шел светлый луч! Вежлива и предупредительна, готовая все отдать, поделиться, понять и принять любого человека. Ее душевная щедрость, утонченность, доброжелательность, глубокое понимание, верность традициям, современное мышление, гибкость в поведении снискали ей авторитет среди коллег и студентов.

Мы благодарны судьбе за то, что в нашей жизни был такой замечательный Человек! Пусть все доброе и светлое, что было сделано ею, приумножится еще в тысячу раз и оберегает всех ее близких людей.

Друзья, коллеги

Журнал «ҚМПИ Жаршысы» публикует статьи об оригинальных и ранее не печатавшихся результатах исследований в области социально-гуманитарных, физико-математических, технических, биологических, химико-технологических, экономических наук, по экологии, международным научным связям и т.п.

Решение о публикации принимается редакционной коллегией журнала после рецензирования. Отклоненные статьи повторно редколлегией не рассматриваются.

Статьи публикуются на казахском, русском, английском языках.

Журнал выходит четыре раза в год (январь, апрель, июль, октябрь).

Подписку на журнал можно оформить в любом почтовом отделении АО «Казпочта». Подписной индекс 74081.

Требования к статьям:

Объем текста статьи должен быть от 15000 до 60000 знаков, включая пробелы и сноски (от 0,3 до 1,5 п.л.).

Технические требования к оформлению текста:

Шрифт: Times New Roman, размер шрифта – 12, положение на странице – по ширине текста.

Поля: по 2 см со всех сторон.

Междустрочный интервал: одинарный.

Интервал между абзацами «Перед» – нет, «После» – «нет».

Отступ «Первой строки» – 1,25.

Текст: одна колонка на странице.

Первая (титульная) страница статьи должна содержать следующую информацию:

1. Код УДК. полужирный, положение по левому краю страницы. Присвоить УДК авторскому материалу можно здесь: <http://teacode.com/online/udc/>.

2. *Заглавие*, прописные буквы, полужирный, положение по центру страницы, после УДК.

3. *Ф.И.О. автора*, полужирный курсив, положение на странице по правому краю через строку после «Заглавия».

4. *Сведения об авторе*: ученая степень, должность, место работы, город, страна. Размещаются под Ф.И.О. автора, курсив, положение на странице по правому краю.

5. *Аннотация к статье*. Слово «Аннотация» (каз. «Аннотация», англ. «Abstract»), полужирный, положение по центру страницы, через строку после «Сведений об авторе» Текст аннотации: 500–800 знаков с пробелами, курсив, положение по ширине текста, отступы слева и справа – по 2 см., отступ «Первой строки» – 1,25.

Аннотация пишется на трех языках в следующем порядке: первый – казахский, второй – русский, третий – английский

Ключевые слова (от 5 до 8). Размещаются под «Аннотацией». Фраза «Ключевые слова» (каз. «Түйінді сөздер», англ. «Key words»): полужирный, положение по левому краю страницы, отступы слева и справа – по 2 см., после фразы ставится двоеточие. Сами ключевые слова указываются после фразы «Ключевые слова» в той же строке, через двоеточие.

Ключевые слова пишутся на трех языках в следующем порядке: первый – казахский, второй – русский, третий – английский

7. *Основной текст*. Делится на следующие разделы:

1. *Введение* (каз – Кіріспе, англ. – Introduction)

2. *Материалы и методы* (каз. – Материалдар мен әдістер, англ. – Materials and Methods)

3. *Результаты* (каз. – Нәтижелер, англ. – Results)

4. *Обсуждение* (каз. – Талқылау, англ. – Discussion)

5. *Выводы* (каз. – Қорытынды, англ. – Conclusions)

6. *Благодарности* (каз. – Ризалық білдіру, англ. – Appreciation)

Разделы 3 и 4 могут объединяться, раздел 6 – по необходимости.

8. Разделы статьи должны быть пронумерованы. Оформление заголовков разделов – шрифт Times New Roman, размер шрифта – 12, полужирный, положение по левому краю страницы.

При выделении в тексте отдельных пунктов или списков следует использовать только арабские цифры.

9. *Список литературы* (каз. – *Әдебиет тізімі*, англ. – *References*). При ссылках на литературу в тексте указываются фамилии авторов и год издания (в круглых скобках); например, Кузнецов (1999), или Smith (2003), или Petrov, Johnson (1997). При цитировании источник указывается в круглых скобках после кавычек, с указанием страниц, например (Норт, 1997, с.17).

Список литературы приводится в конце статьи и озаглавливается «Список литературы» – шрифт Times New Roman, размер шрифта – 12, полужирный, отступ 1,25. Сам список литературы оформляется как общий список без нумерации, размер шрифта – 11, отступ 1,25 см. Сначала указываются казахскоязычные источники, русскоязычные источники, затем иностранные, затем электронные ресурсы. Список строится по алфавиту.

10. Оформление таблиц.

Каждая таблица должна быть пронумерована и иметь заголовок. Номер таблицы и заголовок размещаются над таблицей. Номер оформляется как «Таблица 1» («Кесте 1», «Table 1») шрифт – Times New Roman, курсив, размер – 11. Заголовок размещается на следующей строке, шрифт – Times New Roman, размер – 11, по центру страницы. Положение текста в таблице по левому краю.

11. Оформление графических материалов.

Графические материалы должны быть представлены «Microsoft Graph» или «Excel» без использования сканирования.

Графические объекты должны быть в виде рисунка или сгруппированных объектов.

Графические объекты не должны выходить за пределы полей страницы и превышать одну страницу.

Каждый объект должен быть пронумерован и иметь заголовок. Номер объекта и заголовок размещаются под объектом. Номер оформляется как «Рисунок 1» («Сурет 1», «Picture 1») шрифт – Times New Roman, курсив, размер – 11, положение текста на странице по левому краю. Далее следует название – шрифт – Times New Roman, размер – 11.

12. Оформление формул.

Математические формулы оформляются через редактор формул «Microsoft Equation». Их нумерация проставляется с правой стороны в скобках. При большом числе формул рекомендуется их независимая нумерация по каждому разделу.

13. Редакция не несет обязательств по рецензированию всех поступающих материалов и не вступает в дискуссию с авторами отклоненных материалов.

К статье обязательно прилагаются:

– сведения об авторе: фамилия, имя, отчество (полностью), научное звание, ученая степень, должность, место работы (название вуза, организации, факультет, кафедра), рабочий телефон, факс, домашний адрес и телефон;

– рецензия кандидата или доктора наук, доктора PhD (для авторов без ученой степени)

По всем вопросам приема и публикации статей обращаться по адресу:

Қазақстан Республикасы, 110000,
Қостанай қ., Таран қ., 118
Қостанай мемлекеттік
педагогикалық институт,
бөл. №114, 05. Тел. (7142) 53-34-71
E-mail: kqpinauka@mail.ru

Республика Казахстан, 110000,
г. Костанай, ул. Тарана, 118
Костанайский государственный
педагогический институт
каб. №114, 05. Тел. (7142) 53-34-71
E-mail: kqpinauka@mail.ru

ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ САРАПТАМАЛЫҚ-ШОЛУ ЗЕРТТЕУЛЕР

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ОБЗОРНО-АНАЛИТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

<i>Амантаева А.Б. Рахат Н. Қ</i> - Қазақстан Республикасындағы гендерлік саясат	3
<i>Анасова А.Б. Исенова А.Т.</i> Мемлекеттік думадағы қазақ депутаттары және жер-су мәселесі	7
<i>Анасова А.Б. Қазымбекова Т.Н. Б.Сыртановтың "Ынтымақ ережесі" және ел басқару мәселесі</i>	12
<i>Духин Я.К.</i> «Лишен всех прав состояния и отдан на службу... рядовым» («поэт А.Н.Плещеев. ссылка).....	18
<i>Жаркова В.И Конвисарова Л.А.,</i> Методика комплексного анализа прозаического текста	28
<i>Серикбаева Н.С. Қанапина С.Ф., Жазықова Т.Б., Жазушы Т. Ахтановтың "Боран" шығармасындағы фразеологизмдердің қолданыс ерекшелігі</i>	33
<i>Серикбаева Н.С. Қанапина С.Ф., Міркемел А.М. І.Есенберлиннің «Жанталас» романындағы фразеологизм құрамындағы көнерген сөздердің семантикасы</i>	40
<i>Товбин К.М.,</i> Дугинизм как версия традиционализма	45
<i>Шевченко Л.Я., Назарова С.В.,</i> Культура как предмет взаимодействия общества и личности	57
<i>Шевченко Л.Я., Назарова С.В., Воронова Ю.,</i> Особенности и основные проблемы современной молодой семьи	61

ЭМПИРИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ЭМПИРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

<i>Баубекова Г.К.,</i> Географический анализ показателей сферы жилищного строительства костанайской области за период с 2003-2013 годы	65
<i>Кан Ж.И. Агибаева Ж.М.</i> Связь уровня стрессоустойчивости с личностными и поведенческими особенностями студентов-психологов	72
<i>Коньсбаева Д.Т., Рулева М.М, Орманбекова Д.О., Асылгереев Д.М., Жакупов А.Ж., Досова А.К.,</i> Рекультивация отвалов железорудного карьера (на примере ССГПО).....	80
<i>Уразымбетова Б.Б., Алина А.Е.,</i> Территорияны көгалдандыру – Қостанай қаласында экологиялық жағдайды жақсартудың бір жолы	84

ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

МЕТОДИКА И ТЕХНОЛОГИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИН

<i>Арсеева С. Б., Смирнова Л. Н.,</i> Современный урок как интегрирующий фактор в формировании ключевых компетентностей 12-летней школы	89
<i>Арсеева С.Б. Кенжебаева Ж.Қ</i> Бала тәрбиелеудегі халықтық педагогиканың ролі	95
<i>Беркенова Г.С., Айдархан Ж.Ж.,</i> Ғылыми үйірмелер білім алушылардың кәсіби бағыттылығын қалыптастыру құралы ретінде	104
<i>Жумағалиева Б.М., Кобец Т.С.,</i> Методика экспериментального тура IV республиканской олимпиады студентов по химии	109
<i>Севостьянова С.С., Бродельщикова Л.Е</i> Рабочая тетрадь как одно из средств обучения детей с ЗПР и развития у них познавательных процессов	114

ЖАС ЗЕРТТЕУШІЛЕРДІҢ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ

НАУЧНЫЕ РАБОТЫ МОЛОДЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

<i>Байзаков А.М.,</i> Основания применения мер пресечения в уголовном процессе Республики Казахстан.....	118
<i>Тебенбаев Т.Н.</i> Обыск и выемка, как следственные действия	122
<i>Шегенова Ж.Н.</i> Исламдағы әйелдің орны	126

Памяти Рамазановой Гульнар Каберовны	130
--	-----

АВТОРЛАРДЫҢ НАЗАРЫНА • ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Компьютерлік беттеу: *О.Загороднюк, С. Худякова*

Түзетушілер: *А. Симонова*

Компьютерная верстка: *О.Загороднюк, С. Худякова*

Корректоры: *А. Симонова*

Басуға 2015 ж. 11.03 берілді.
Пішімі 60x84/8. Көлемі 12,0 б.т.
Тапсырыс № 0055 Тараламы 300 д.

Қостанай мемлекеттік педагогикалық
институтының баспасында басылған

Подписано в печать 11.03.2015
Формат 60x84/8. Объем 12,0 п.л.
Заказ № 0055 Тираж 300 экз.

Отпечатано в типографии Костанайского
государственного педагогического института